

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. XVI, св. 1-2.

БЕОГРАД, 1967.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XVI

Нова серија

Св. 1—2

ПОНАВЉАЊЕ ПОЧЕТНОГ РЕЧЕНИЧНОГ ЧЛАНА КАО СТИЛСКО СРЕДСТВО ЗА ИСТИЦАЊЕ

Узастопно понављање почетног реченичног члана

С времена на време чујемо или прочитамо реченицу овог типа: „*Цењкање, то је твоја савест, зар не?*“ (РК — ЧП, 220).¹

Чиме се одликује таква реченица? Пре свега, почетни реченични члан одвојен је паузом од другог дела реченице и изговара се нарочитом интонацијом, која, указујући на незавршеност говора, спаја овај реченични члан и наставак реченице. Одмах после паузе почетни реченични члан се понавља,² ређе лексички, а много чешће у виду анафорске или личне заменице. Предикат се не слаже са почетним, него са поновљеним чланом. Почетни члан најчешће је субјект, а

¹ Скраћенице:

- АГМ: Antun Gustav Matoš, *Pejzaži*, Београд, 1956.
АК: Ante Kovačić, *Djela, II. U registraturi*, Загреб, 1950.
АЦ: August Cesarec, *Smijeh Jude Iškariota*, Загреб, 1946.
БП: Болдан Поповић, *Чланци и предавања*, Београд, 1932.
ВП: Veljko Petrović, *Ravangrad*, Београд, 1966.
ДЂ: Добрица Ћосић, *Корени*, Београд, 1960.
ИС: Исидора Секулић, *Говор и језик — културна смотра народа*, Београд, 1956.
ЈЛ: Лаза Лазаревић, *Приповетке*, Београд, 1957.
МЛ: Михаило Лалић, *Свадба*, Београд, 1966.
МК: Мирослав Крлежа, *Новеле*, Загреб, 1952.
ММ: Hrvatska književna kritika, III. *Milan Marjanović*, Загреб, 1962.
П: Политика.
РК — ДД: Радомир Константиновић, *Дај нам данас*, Београд, 1958.
РК — ЧП: Radomir Konstantinović, *Čisti i prljavi*, Сарајево, 1958.
РМ: Рајко Маринковић, *Руке*, Београд, 1956.
ТУ: Tin Ujević, *Proza*, Београд, 1964.

² С овим се не које случајеви очевидне инверзије типичног поретка, као у примеру: *Престварање* — није то тек само реч (ИС, 43).

знатно ређе објект, именски део предиката или глаголка одредба. Готово у свим случајевима овакав реченични члан налази се на почетку реченице.³ Уколико почетни члан није субјект или именски део предиката, него објект или глаголка одредба, појављују се два случаја: — (а) почетни члан има облик који захтева синтаксичка конструкција реченице; (б) почетни члан је обликом осамостаљен, тј. стоји у номинативу, а не у зависном падежу. Кад се ради о инфинитиву или прилогу, оваква разлика, наравно, не постоји; а код објекта разлика се не види увек, зато што акузатив морфолошки може бити једнак са номинативом.

Конструкције са оваквим синтаксичким понављањем реченичног члана претежно се јављају у самосталним или бар независним реченицама. У зависним реченицама знатно их је мање, али их ипак има, нпр.:

Енглески језик има (...) особиту сонорност, управо сонорности, јер енглески вокал, то је читава хроматичка скала (ИС, 86).

Кад је почетни члан интонационо јаче одвојен (нпр. услед емоционалне експресивности), а поготову кад ни обликом не договара реченичној конструкцији, — он се приближава исказима. Но, докле год припадају истом саопштењу, истом акту комуникације, такав реченични члан и реченица за њим чине једну целину.

Понављање почетног реченичног члана најчешће се јавља или зато што говорник жели да појача комуникативни ефекат почетног члана и целе реченице или зато што, услед навирања мисли, важности предмета, узбуђења и сл., застаје иза почетног члана да би нашао што бољу, што адекватнију формулацију. У оба случаја долази до истицања почетног

³ Сасвим су ретки примери као овај Крлежин:

То је ипак скандал! У овоме смраду, један подерани костур, глупан, ништарија, скитница, један нико и ништа у потпуном смислу те ријечи, он ту ирониично говори о његовој жени (МК, 223).

Зато назив почетни члан одговара не само психолошкој и линеарној примарности овог члана у односу на поновљени члан него — најчешће — и његовом месту у линеарној структури реченице.

члана, као и реченице у целини, пошто овако распчлањена реченица појачава саговорникову пажњу и делује упечатљивије. Одвојен паузом, почетни члан делује на саговорника сам за себе, као посебна целина, а пауза омогућава да се он боље уреже у свест и повећава његову моћ евокације. Реченица иза почетног дела истиче се нарочито тиме што се паузом повећава саговорников интерес, па према томе и пажња, за саопштење које треба да уследи иза паузе. Да ли ће се више појачати комуникативни ефекат почетног члана или реченице за њим, то у говору умногоме зависи од начина на који се они изговарају (од брзине и интензитета изговора, интонације и сл.), а томе се могу придружити и гестови и мимика. У писаном тексту, међутим, овакво варирање сведено је на доста оскудне могућности ортографских и графичких средстава. — Употребом заменица *сви* и *све* приликом понављања реченичног члана — постижу се посебне нијансе истицања, о чему ће даље бити више речи.

Реченични акценат је од посебног значаја за разумевање комуникативне улоге истакнутог појма. У реченици са наглашеним поновљеним чланом тај појам представља комуникативно битни део реченице, *једро*, да се послужимо терминологијом учења о актуалној деоби (функционалној перспективи) реченице. Истицање једра понављањем реченичног члана нарочито је ефикасно кад се дужи почетни члан понавља неком заменицом, јер се ова може знатно лакше и ефектније нагласити главним реченичним акцентом. — Међутим, у реченицама са поновљеним реченичним чланом много се чешће ради о поновљеном члану који није носилац реченичног акцента, већ напротив представља комуникативно најмање динамични део реченице — *основу (исходиште)*. Ова чињеница објашњава зашто се од свих реченичних чланова највише понавља баш субјект. Субјект се, наиме, врло често јавља као основа (исходиште) реченице, а уз то — боље рећи због тога — често стоји на почетку реченице, што погодује понављању.

Са поступком понављања реченичног члана може се комбиновати употреба везника. То су првенствено *а* и *али*, који обично истицање претварају у контрастно или опози-

ционо. О овоме ће бити говора код случајева где је оваква комбинација нарочито карактеристична.

Својеврсно истицање може се постићи развијањем почетног члана у подужу координативну синтагму. Овакво нагомиланање појмова служи да се постигне што потпунији, живљи, импресивнији опис, да се повећа убедљивост аргументације, да се да одушка јаким осећањима итд. Међутим, што је почетни реченични члан развијенији, све је теже његово смисаоно и синтаксичко уклапање у реченицу. Зато се у таквим случајевима — обично се и ту ради о субјекту — често прибегава понављању реченичног члана. Одвајањем помоћу паузе постиже се извесно пруписање набројаних појмова и доприноси се да тако груписану целину саговорник јасније и упечатљивије схвати. А понављањем, нарочито кад се употребе емфатичке заменице *сви* или *све*, набројани појмови се на изванредан начин резимирају и тако још једном истичу, а истовремено се и са синтаксичке стране решава проблем реченичне кохеренције.

Поред побољшавања реченичне кохеренције, са истицањем се могу комбиновати и друге функције: — (а) пре свега — емоционална експресивност, јер су реченице са поновљеним реченичним чланом често изазване снажним осећањима, што се одражава нарочито на интонацији:

Мој Едуард, то би био студент, да! (АК, 45);

(б) избегавање какофоничног наметања енклитике:

Бити Бајроновац, то је бити потпун пјесник, живјети пјеснички и само себе описивати (АГМ, 80);

(в) решавање проблема конгруенције:

Рим није град. Рим, то су градови разних, управо супротних цивилизација (АГМ, 258);

(г) уклапање неког израза у реченицу:

Од среде до петка, на опет из почетка, тако уморним и разочаранима може да изгледа ово што се догађа у седишту Уједињених нација (П, 11. XI 1967, 1).

Реченица, међутим, може бити „мисецкана“ и због нелингвистичких разлога, као што су: — (а) говорничка збуњеност:

Овакав дан, славни моји гости, велечасни и пречасни, овакав велики дан, моја драга велештогована господода и рођаци, кумови слатки и куме, такав сретан и пресретан дан — тако све надовезује ријеч на ријеч стари Тичек па ни сам не зна што ће да каже и како ће да сврши (МК, 47);

(б) оклевање, снелбивање:

Ствар је у овоме... Видиш: твоја жена, она је у неку руку сањалица, па наишла на човека сањала (ЛЛ, 228);

(в) тражење речи:

„Једна жена“, објашњавала је, тражила је реч, „једна жена остаје жена и у рату, зар не?“ (РК — ЧП, 280);

(г) заузетост неком другом радњом:

„Али у возу“, копала је по торби, „у возу је страшно досадно“ (РК — ЧП; 201);

(д) жеља да се добије у времену, (ђ) неспособност да се одмах да одговор итд. У оваквим реченицама не ради се о некој стилској функцији, него о невољном ремећењу реченичне конструкције. Такви случајеви су, дакле, лингвистички немотивисани, и зато овде неће бити обрађивани.

Порекло конструкција са поновљеним реченичним чланом треба тражити у усменом језику, чија је синтакса знатно слободнија од синтаксе писаног језика и много више изложена утицају емоција. Али је неке овакве конструкције, због њихових знатних изражајних могућности, прихватио и писани језик, па их налазимо и код најбољих стилиста. Овде не треба заборавити да су страни језици, нарочито француски, могли да подстакну или прошире употребу понеког од ових обрта.

Овакве реченице не срећу се само у нашем језику, него их има у језицима најразличитијих типова. У неким другим језицима — нпр. француском — много су чешће него у нашем.

Почнављање почетног реченичног члана треба одвојити од поступака који с њим имају додирних тачака, али ипак

формално или функционално представљају нешто друго. То су нпр.: — (а) лексичко понављање — и вишеструко — речи и израза изговорених у једном даху:

Све, све му се допадале и у свему он виђаше себе (ЈЛ, 220);

(б) пауза (односно нарочита интерпункција) између два реченична члана при чијој се употреби синтаксичка конструкција не мења:

Нас двојицу — позвао је командант хаубичког дивизиона на ручак (ВП, 201);

(в) перифрастични изрази као што је *што се тиче...*:

Што се мене тиче, ја никад нећу заборавити једну младу Енглескињу (БП, 160);

(г) разни анаколуте, где до понављања долази услед лоше конструкције реченице:

Али њдије јој постајаше некако тијесно и досадно у те побожне старице, која дан и ноћ мољаше за душе покојника и свих злочинаца овога свијета, који — по мнијењу старице — када гођ почињали какво зло дјело, надвладао их паклени дух сатана (АК, 260);

(д) појава да говорник сам себи поставља питање и на њега одговара:

А ми? Ми смо још увек номади, балкански брђани, пастири, ратници и хајдуци, с ратничким моралом (ВП, 159);

(ђ) понављања у репликама, као у примеру:

А ти што си? — Ја? Ја сам хваталка (РМ, 129).

Најчешћи типови узастопног понављања почетног реченичног члана

1) Поновљени члан је то: — Код овог типа поновљени члан је анафорска заменица *то*, која увек стоји у средњем роду и једнини, тј. није у конгруенцији са почетним чланом. Анафорским *то* почетни члан се не замењује — као

што је то случај кад је поновљени члан лична заменица —, него се на њега упућује. Зато се појам исказан почетним чланом може у реченици јављати са значењем ширим или другачијим од његовог уобичајеног денотативног значења и са доста евокације, што је нарочито случај кад су почетним чланом означена жива бића. Ово важи и за реченице са поновљеним чланом *све то и све* (типови 3 и 4).

Употреба ове конструкције у функцији истицања — и границе такве употребе — лепо се могу видети из следећег одломка:

Шта је то *елеганција*? Да будемо кратки пре но што ћемо бити недовољно експлицитни. *Елеганција*, то је онај принц Хамлет, који ће бити принц и онда када више не буде ниједног принца на свету. *Елеганција* је оно што он говори, јер је то увек збир пробраних појединости праћен необичним држањем. *Елеганција* је необичност сабијена у мере које годе. *Елеганција* је отменост која је проста; налет који је пун уздржљивости. *Елеганција* је сав Шекспир! (ИС, 130).

Да је прву дефиницију почела са: *Елеганција је. . .*, или: *Она је. . .*, или: *То је. . .*, — Исидора Секулић би дала обичан, неизразит одговор. Међутим, употребивши у првом одговору реч *елеганција* и направивши иза ње паузу, она је постигла да се појам о коме је реч (*основа* саопштења) још једном упечатљиво појави у читаочевој свести. А с друге стране, паузом је створила напетост и повећала интерес за оно што ће доћи после паузе, тј. за целокупни одговор, у коме ће се као његов интегрални део налазити, односно поновити, и основа саопштења. Све ово, наравно, треба представити у говорној ситуацији да би се добила права слика о живости и ефектности оваквог одговора. У следећим одговорима, међутим, понављање почетног реченичног члана било би неумесно пошто више није битно цело саопштење — заједно са основом, него само нове информације које се везују за основу. Према томе, више нема потребе ни за истицањем основе ни за истицањем саопштења у целини, него евентуално само за истицањем онога што се саопштава о основи, — а за то је довољно направити паузу после основе, као у овом примеру:

Слобода и либералност, анализа и критика, средства су а не циљеви (ММ, 293).

Овакво понављање реченичног члана највише се употребљава у номиналним реченицама, и то нарочито у онима у чијем се предикату налази именица (именичка синтаagma).
Примери:

Њени уздаси и мутно, мукло јечање, то је пњечење главе (ДЂ, 196). — *Књига, то је била моја страст, а данас ништа не читам* (АЦ, 255). — *Читава та поезија, то је штуро и досадно гомилање стихова* (ТУ, 193). — *Његова књига, то је његов логички, психолошки, језички систем* (ИС, 57). — *Оцјена једнога човјека, то је његова савршена умна биографија* (ТУ, 304). — *Велико срце и јака крв, то је трагика Крањчевића* (ММ, 83). — *Он је дух раван: ширина и дуљина, то су његове димензије* (ММ, 92).

Ретко се оваквом конструкцијом истиче имениски део предиката, као у ова два примера:

Сељачка патетика, то је он (ДЂ, 48). — *Молба — то је био тај свет* (РК — ЧП, 267).

Каткада се ради о вербалној реченици:

Једна трафика са женом која носи наочаре, то не постоји у моме животу (РК — ДД, 76). — *Овај гвоздени котлић, она полуга с ланцем, то га је уздигло из овога стања у тмани* (МК, 203). — *Талијанска реторика и суперлативи, формализам и бљештавост и позирање — то су постали биљези Тресићеве нарави* (ММ, 81).

Код овог типа (као и код типова 3 и 4) почетним чланом се углавном означава неки „неживи“ појам; зато су ретке овакве реченице:

Та покојна Малчика, то је била једна од првих законитих жена старог Каврана (МК, 173). — *Добар преводилац, то је неминуовно категорија књижевника* (ИС, 67). — *Велики писци и песници, то је, једном речју, поезија језика и говора људскога* (ИС, 132).

Када је почетни члан сувише дугачак, конструкција са анафорским то поред истицања има и улогу побољшавања смисаоне и синтаксичке кохеренције:

Проблеми математике и метафизике, бројни цитати и записи, предавања, фрагменти несвршених дјела, зној кандидата на испитима, удвостручење личности, демонска сила у човјеку, семинари и попови, катакомбе и трџла прошлост, клоаке, мочваре, пси, змије, универзитет поред лумпераја, мистериозни другови на спавању — то је што сам извјесно најчешће сањао (ТУ, 228). — Сценичка вештина, драматичност, богатство типова, дуг, врло дуг низ комичних речи и ситуација пуних дубљегг смисла, оштро посматрање, тачна психологија, здрав, правилан разум, нешто право, проникљиво и продирљиво у сваком његовом суду, висина мисли где је за њу било маха (наш пример у Дон Жуану), — разум, да још једном кажем, — чист, здрав разум, прав и светао као зрак, — не, пре као мач, који пресеца, и отвара, и тако открива оно на шта падне; — то су Молиерове особине (БП, 103 — 104). — Уживање у раду и труду, уживање у тихом, али пуном задовољства и душевно бујном животу, уживање у творности и плодности, што ужи контакт с природом, уместо досадањегг непријатељства према природи — то је оно што Назор хоће (ММ, 222).

Иако се често овако употребљава, ова конструкција остаје стилско средство, стилска варијанта, јер се и при врло развијеним реченичним члановима употребљава и обични тип реченице:

Граматику, речници, књиге о правопису, упутства о правилној употреби појединих речи, предавања, чланци, настава у школама, свакојако су корисна средства (БП, 189—190).

Као и у горњем примеру, ту обично постоји пауза између развијеног реченичног члана и осталог дела реченице. Мање је срећно решење да се одмах иза развијеног члана стави енклитика:

САДРЖАЈ

	Страна
1) Љубомир Поповић, Понављање почетног реченичног члана као стилско средство за истицање	1—21.
2) П. А. Дмитријев, Два начина актуализације компонената односне реченице	22—26
3) М. Стевановић, Једна синтагма с аблативним генитивом у стилској функцији поређења и епитета	27—31
4) И. Грицкат, Релативно који и што	32—48.
5) Др Живојин Станојчић, Граматичка асоцијативна средства у делу <i>Хроника моје вароши</i> М. Настасијевића	49—62.
6) Др Е. Фекете, Облици допуна уз глаголе: <i>свирати, гудети, ударати</i> и сл.	63—77.
7) Игрутин Стевовић, Две средње синтаксичке конструкције	78—83.
8) Милица Бабић, <i>Nomina agentis</i> изведена суфиксом <i>-ло</i>	84—92.
9) А. Пецо, Јекавски облик једног прилога	93—96.
10) Јован Кашић, Лексичко-фразеолошке иновације условљене присношћу са писаним текстом и граматичким навикама	97—108.
11) ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ	109—113.

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ
Секретар Уређивачког одбора др Живојин Станојчић

БЕОГРАД
1967.

Штампа: Издавачко-штампарско предузеће „Обод“ — Цетиње

Жеља за путовањем, неодољиви нагон за авантуром, пустоловином, доживљајем, познавањем туђих обичаја и туђих људи је најбољи доказ за енергију расе и човјека (АГМ, 162).

Једна формална варијанта овог типа понављања јесте употреба анафорске речце *ето* + генитив уместо *то* са номиналном реченицом. Овим саопштење добија изванредан узвични и емоционални карактер. Примери:

Двоструки побједник и — двоструки издајник, ето резултата (РМ, 182). — Регистрирање парничких списа, ето резултата свих напора око просветљивања, ето судбине, ето најнеплоднијега посла (ММ, 113). — Мецена, Лаура, Регистратура, ето трију елемената овога романа, ето трију симбола наших недаћа (ММ, 112).

Конструкција са анафорским поновљеним чланом ретко служи за истицање глаголских одредби. Тада је поновљени члан обично неки анафорски прилог. Почетни члан може бити у зависном падежу или у номинативу. Примери:

(а) „У купатилу“, рекла је, „тамо најбоље знам колико сам слаба“ (РК — ЧП, 32). — У лирским пјесмама, *Wahlverwandschaftu, Wilhelm — Maisteru, и расправи о бојама у Faustu — ту је Гете Гете (АГМ, 48).*

(б) „Истина“ и „Природа“ — ту је све што је зрело и право лепо (БП, 152).

2) Почетни члан је инфинитив, а поновљени *то*: — Када је почетни члан инфинитив или зависна или напоредна инфинитивна синтагма, поновљени члан је анафорска заменица *то*, која сасвим одговара деклинационој неутралности инфинитива. И овде се најчешће — али не увек — ради о номиналним реченицама, и о инфинитиву у улози субјекта.

И ова конструкција има, пре свега, функцију истицања — и инфинитива и реченице:

Пљунути некога, то је највећа увреда (РМ, 230). — Учинити противника смешним, — то је, у обрачуна с њим, понекад боље (П, 13. XI 1967, 10). — Читати „Отми-

цу“ и забавит се њоме — то је права и посљедња ријеч што је може о њој рећи критика (ММ, 199). — Не жури му се. На пола године једном пропјевати — то му доста је (ММ, 93). — Бити изврстан у свом послу, то је циљ (БП, 201). — Мислити самостално, то је потребно (БП, 23).

Уколико је инфинитивна синтагма врло развијена, онда и овде одвајање паузом и синтаксичко понављање служе истицању и помажу да се постигне кохерентност реченице. Примери:

Умети владати свим покретима душе као свим покретима тела; умети савладати свој егоизам у свакој прилици, у тисућу ситних, честих прилика, и не показати да ишта савлађујете; попустити туђем егоизму, и не показати да попуштате; умети себе потчинити другоме и кад је нижи од вас; умети истаћи туђу вредност, не истичући своју; учинити госту присуство на месту пријатним; умети изазвати разговор и умети чути другога; умети узети друге у заштиту, а да не изгледате као покровитељ; умети похвалити без претеривања и бљуткости; умети одговорити на хвалу тако да је не примите и не одбијате; умети складно признати своје мане и своје погрешке; остати природан, па ипак сачувати свој ред, свој положај друштвени, тако да сва та љубазност остане и достојанствена и искрена; речју, умети понашати се тако да други остану задовољни и с нама и са собом — то је оно што су те жене умеле, и поред њих и људи (БП, 194—195). — Љубити се с неким дететом пре толико година, па га видети сада као жену; сећати се оних пољубаца и придавати им садашњи значај — то је, ако ништа друго, а оно бар да се човек поштено збуди (ЈЛ, 201).

И ово је стилска варијанта према синтаксички обичној конструкцији (са паузом после инфинитива), каква се јавља у примерима:

Вечито представљати, држати живце у вечитом напону, посматрати своје понашање, бити на висини духовитага разговора, троши снагу више но ваљање клада (БП, 211).

Уколико је инфинитив — као у претходним примерима — субјект или објект, он се упркос своје непроменљивости може уклопити у реченицу, мада то уклапање није увек лако без анафорске заменице. Но, ако инфинитив има функцију глаголске одредбе, његово директно укључивање у реченицу врло је тешко или чак немогуће. Зато у таквим случајевима треба узети примену синтаксичког понављања као нужност, а не као стилску варијанту. Примери:

Умети видети, и умети казати шта сте видели, у томе вам је цела тајна критике (БП, 24). — Запажати, откривати и дефинирати велике проблеме живота, друштва и културе у дјелима и такве проблеме отварати писцима и књижевности — у томе је њено позвање (ММ, 295).

3) Поновљени члан је све то: — Почетни члан овде увек означава два или више појмова, што се изражава било напоредном синтаксом било обликом множине. — У оваквим реченицама истицање се пре свега састоји у говорниковом инсистирању на томе да се оно што се износи реченицом тиче свих појмова означеним почетним реченичним чланом. Оваком истицању се придружују раније описани стилоки ефекти паузе и синтаксичког понављања. Примери:

Народ, слобода, устав, све су то само изговори да се дође на власт (ДЂ, 49). — Преметачине, полиција, детективи, прогони, записници, све је то остало на влас исто као што је и било (МК, 151). — Нагон за лутањем, бјежање из родитељске куће — све се то више развило између два рата него прије (ТУ, 414). — Тенденциозни романтизам и импресионистичка романтика, све се то меша с неким културним и умјетничким дилетантизмом (ММ, 77—78). — Ковачићев рад, Ковачићев језик, његово назирање, све је то изразито домаће, пуно колорита (ММ, 102).

Кад се има у виду значење ове конструкције, схватљиво је зашто се она врло често јавља приликом дужег набрајања:

Веће залагање за модернизацију привреде, снижење трошкова производње, боља организација рада, интеграција, пуно коришћење капацитета и радног времена, итд. — све би то допринело бржем оживљавању привредне активности (П, 11. XI 1967, 7). — Многе неугодне и мучне појаве у нашем народном и друштвеном животу, честе и тешке свађе, мржње, пакост, завист, ометање и свлачење на ниже онога што је добро, подизање онога што је рђаво, заустављање напретка политичког, друштвеног, моралног, просветног, — све су то највећим делом последице „жестоке“ нарави великог броја наших сународника (БП, 269). — Нервозно тражење тачнијег одређења, доброг описа ствари, задирања властитих рефлексја, незадовољство са формом, све то даје Балском нервозну елеганцију (ММ, 154).

И у реченицама са све то ретко су почетним чланом означене особе, — као што је то случај у ова два примера:

Сви официри и штаблије, пробисвијети и варалице из штаба „горског цара“ у Липову, срески команданти галијанских плаћеника, шпијуни, судије и јуришлије — све је то било нагрнуло на затвор (МЛ, 38). — Велика господа — и ми слуге, све је то некуд једнако! (АК, 79).

Кад је почетни члан објект, он може стајати у акузативу или имати облик номинатива:

(а) *Кључеве, лисницу, сат, новчаник с металним новцем, бревијер, рупчић и остале ситне стварчице које практичан човјек носи по џеповима, све то избаци он на клупицу (РМ, 125). — Едипов комплекс, инфантилне успомене, инцестуозне жеље, либидинозност, некрофилство, вербализам, платонску еротоманију, сексуалну инхибицију (vulgo: импотенцију) — све су то различни критичари и касније психоаналитичари тражили у Поовом гробу (ТУ, 402).*

(б) *Гвожђарија, синцири, волтови — све је то људска рука направила, све то, значи, моја рука може да развали (МЛ, 59).*

У овом примеру:

Све наше романтичне ретроспективе, оно биједно гледање хиљаду година унатраг, све је оно било тужан доказ, да су тадашње наше атмосфере биле тако отроване и тако загушљиве, да се у њима није дало дисати (МК, 86).

употребљена је заменица *оно*, а не *то*, да би се што јасније показало да се ради о прошлости.

4) Поновљени члан је *све*: — И овде је почетни члан састављен од два или више појмова, али за разлику од претходног типа — поновљени члан је само заменица *све*, која увек стоји у средњем роду и једнини. — Употребљавајући ову конструкцију, говорник наглашава да се радња тиче целине коју сачињавају појмови наведени у почетном члану, као и они појмови који се евентуално могу подразумевати уз наведене. Примери:

Све биће народа, све тековине народа, све је у језику (ИС, 57). — Куће, стају, бачвару, магазу, оборе, све су поразваљивали (ДЂ, 80). — Кромпир и домовину, љубав и кисео купус, све ће тај јуноша пјевати једнаким жаром и вјештињом (АГМ, 65).

(У оба примера са истакнутим објектом почетни реченични члан стоји у акузативу.)

И ова се конструкција, очигледно, може згодно употребити при набрајању, нарочито кад се истиче укупност појмова:

Двоспратни елеватори и масивна катранисана стројарна жицаре, танкови каменог угља и црвенозажарене коксове пећи, све је у сутоњу у црним, маркантним обрисима подсећало на стројеве и полуге прекоморске луке (МК, 125). — Садржај и облик, ваше идеје, ваш стил, ваш речник, вашу синтаксу, вашу ортографију, све знакове ваше индивидуалности, све оно, по чем сте све што јесте — све вам може слободно промијенити, одузети или отети! Ваш живот, ваша дјела (— ваша бесмртност!), ваш карактер, ваше поштење, ваш таленат све, све при-

пада њему! (ГУ, 11). — *Тон, стих, израз, врста осећања, степен до којег се пењу, њихово трајање, сразмера у којој поједина преовлађују над другима, успех с којим он казује поједина међу њима, неке његове песничке навике, и друге ситније околности* — све показује да Змај није располагао оним обиљем, оном јачином и дубином осећања који обично одликују велике песнике (БП, 47).

Ево једног — веома ретког — примера у коме су почетним реченичним чланом означене особе:

Инжењери, доктори, пацијенти, адвокати, све ми се за шест месеци погоачи (О. Давичо, Радни наслов бескраја, Београд, 1964, 212).

5) Поновљени члан је заменица или је идентичан са почетним чланом: — Овакве реченице су обичније у говору него у писаном језику. Често су емоционално обојене, али њихова главна функција остаје појачавање комуникационе вредности саопштења и почетног реченичног члана. Примери:

Цртеж, цртеж је скриптура, рукопис, сама рука уметника. Тајна испод боја. *Превод, превод* такође тражи тајну оригинала и такође је никад не налази (ИС, 39). — *Мисао, мисао* је ту опште место од Библије па до данашњег и сутрашњег дана (ИС, 58). — *Алојз, он* је вршњак с мојим Габриелом (МК, 10). — *Сам херој овога мистерија, младомисник Алојз, он* у тај трен пресветога подизања није мислио савршено ништа (МК, 11). — *Бог, он* је био негде ту, зар не знаш? (РК — ЧП, 45). — *Моја соба, она* је била одједном пуна мира и тишине какву још никад нисам чула (РК — ЧП, 113). — *Ја, ви'ш, ја* знам све! (ЈЛ, 163). — *Ово — он* руком напиша штаку, — *ово* ће народ позлатити (ЈЛ, 255).

Понекад је почетни члан прилог:

Овако, рекла је, овако је друго (РК — ДД, 316). — „*Ноћу*“, није спуштала руку, „*ноћу* осетим да ће врата да се отворе“ (РК — ЧП, 60). А *онда*, — *онда* је опет постао слободан, текао коритом, које си је сам ископао

(АЦ, 88). — За Италију је театар био врло битан. И *joш* и *сада*, и *сада* је доста битан, поред мушког зноја фашистичке трупе (ТУ, 345).

Једна посебна варијанта је употреба анафорске заменице *тај* у улози поновљеног члана:

Е, е! *Крух кукурузњак, крух кукурузњак, тај* испира и чисти наше зубе! (АК, 193). — Све је остало празно, шупље и утло: али *новац, новац, новац, тај* је право, здраво и коренито господство! (АК, 188).

(У ова два примера видимо и емоционално лексичко понављање почетног члана.)

Овај обрт се врло често употребљава са везницима *а* и *али* ради контрастног истицања. Везником *а* показује се промена тока комуникације, неподударност или супротстављање једног појма другом. А супротност садржаја дате реченице са претходним говором, уз контрастно истицање почетног члана, обележава се везником *али*. Примери:

(а) Она тек тада опази (...) његову голотињу (...) А *он, он* се загледа у њене босе ножице (РМ, 192). — Тако стари Жилбер де Поре, мудрац и писац. А *ми — ми* бисмо могли додати његовој књијжници сву књижевност (БП, 110). — Ја сам бољи од вас ма којег. Ја сам учио гимназију (...) А *ви — ви* ни читати не знате (ВП, 48—

(б) Он је запео на своме путу код црвене лампе и остао (б) Он је запео на своме путу код црвене лампе и остао вани на улици. Али *његов син, он* би могао да се попне! (МК, 84). — И опет се нуди прилика причи да се без штете повуче (...) Али *он, он* сам није желио да буде тако повучен из облака (РМ, 189). — Ја баш нијесам био вољан, али *наш ђак, он* превијај овамо и онамо, те ме напокон намами, да пођем с њим у брђанско сиромаштво (АК, 189).

Код овог типа почетни члан је обично сасвим кратак. Ипак има и реченица са врло развијеним почетним чланом:

Ето, *тај монструм од меса, бунде, диплома и неких грађанских части, тај глупан ту пред њиме, његов бив-*

ши такозвани шеф, коме он дугује хиљаду круна, мецена, протектор, он њему оvdје на стражарници водоштаја говори о томе, да се она отровала (МК, 225). — А они наши ситносликарски чинквечентисти и наши филозофи реформатори и протуреформатори по свеучилиштима од Равене и Пизе до Амстердама и Рима, ти су стајали у оно вријеме спрема овог катрана и ове куле и ове црне бијесне воде у истом размјеру (МК, 158).

У улози глагољске одредбе или допуне почетни члан обично је обликом везан за конструкцију реченице, али то није увек случај:

(а) *Ни до своје краљевске униформе (до уреса свог живота), до ње он више није држао ништа.* (МК, 114). — „Шта сам могао с мојом сестром? Али с тобом“, казао сам. „С тобом могу“ (РК — ЧП, 241).

(б) *Ана, њу сам створио* (РК — ДД, 116).

б) Поновљени члан је сви (они): — У овој конструкцији почетним чланом означавају се лица. Кад се почетни члан састоји од више појмова, поновљени члан је сви (они). Уколико, пак, почетни члан чине само два или три појма, као поновљени члан јавља се оба, односно сва три и сл.; пример:

Боконда и Ирена, обадвије су модели што надахњују (ММ, 269).

Поред истицања почетног члана и целе реченице, оваквом се конструкцијом наглашава да се радња тиче свих лица означених почетним чланом. Само, ако они није експлицитно исказано, него се подразумева у личном глагољском облику, онда се у појединим случајевима не може сигурно рећи да ли је набрајање појмова почетног члана завршено или се уз наведене појмове подразумевају и још неки. — И ова конструкција може послужити и за појачавање реченичне кохеренције. — Примери:

(а) *Они филистри и глупани по месницама и крчмама код моста, сви они надстражари, малтари, крчмари, кумови и куме, сви су се они снебивали над тим страш-*

ним и нечувеним скандалом (МК, 184). — Али преварени детектив, исмејани пријатељ, уништени пословни компањон, експлоатирани рођак — сви они узети напосе и заједно (...) нијесу, што је нетискани сарадник! (ТУ, 13).

(б) *Официри и државни чиновници, сви траже удовице* (ДЂ, 181). — *Сержани, стражари, генерали, ађутанти, сви су одмах повукли мачеве* (МК, 99). — *Мудраци, свеци, песници, грешници, сви су исто искусили и сви исто кажу* (БП, 273). — *Меколе, Тен, Пол де Сен-Виктор, Свинберн — сви тако чине* (БП, 67). — *Отац, маги, браћа, сестре, сви су Немци* (ЈЛ, 79).

Антиципација појединих реченичних чланова

Посебан тип синтаксичког понављања испољава се у једној врсти антиципације: појам који преокупира говорника бива исказан на почетку саопштења иако му по прамагичкој конструкцији ту није место; затим настаје пауза, а после ње долази реченица у којој се антиципирани појам поново јавља. У таквим случајевима почетни реченични члан врло је близак исказима, јер је интонационо скоро осамостаљен, а и облик му у доста случајева не одговара синтаксичком склопу реченице. Зато је често врло тешко направити разлику између оваквог реченичног члана, који, иако умногоме осамостаљен, ипак настаје истим комуникативним актом којим и реченица, и правог исказа, који представља засебно саопштење.

И овакве реченице могу настати услед говорникове збуњености, колебања и сл., али су обично последица афективних разлога, те имају јаку експресивну функцију. Тако антиципација има двоструки стилски ефекат: с једне стране, њоме се манифестују говорникова осећања, а с друге, истиче се антиципирани појам и цело саопштење. Оваквим дистантним синтаксичким понављањем постиже се још јаче истицање него узастопним (сукцесивним) понављањем. Томе доприноси неубичајеност овакве конструкције и јача издвојеност и краткоћа почетног члана. Уз то, емоционална експресив-

ност — која се обично не испољава само говором него и мимиком и покретима — неминовно привлачи саговорничкову пажњу.

Антиципација је првенствено говорна појава. У њој се очитује лабавост синтаксе усменог језика и прилагођавање реченичне конструкције експресивним потребама. Међутим, антиципацију налазимо и у писаном језику, нарочито у новинарском стилу, јер доприноси оживљавању излагања:

Професионализам — где су му границе? (П, 11. XI 1967, 3). — *Градови и фабрике* — да ли је то све (П, 13. XI 1967, 3). — *Повлачење* — да ли је то права реч? (П, 1. XII 1967, 5). — *Песимизам, оптимизам*, шта је то? (АГМ, 38).

Антиципација се најчешће среће код упитних реченица. Ово је разумљиво јер је говорнику обично стало да што пре добије одговор. Код упитних реченица, уосталом, овакво понављање реченичног члана и није могуће у другом виду него као антиципација.

И у реченицама са антиципацијом поновљени појам често има улогу субјекта; међутим, за разлику од узастопног понављања, овде се често ради и о понављању глаголских одредби и допуна. Уопште, сваки појам за који су везана јака осећања или нарочити интерес — може се антиципирати. Поновљени члан је некад лексички идентичан са почетним чланом, а некад се јавља као лична или анафорска заменица или као прилог, или може бити само имплициран у личном глаголском облику.

За ове обрте карактеристична је честа употреба везника *а*.

Ево примера за поједине типове антиципације: — (а) Поновљени члан је лична заменица или је истоветан са почетним чланом:

Људи, ти се њих бојиш (РК — ЧП, 185). — *Савјест тамо ће јој бити проб* (АЦ, 209). — *Али он, шта ће бити с њим?* (РК — ЧП, 200); — *А ја и ти, Иво, ко ће нас да спасава?* (МЛ, 131). — *А теби, знаш ли, подвалили су ти с овим петлом* (РК — ЧП, 284). — *Лутку, хоћеш лутку?*

(РК — ЧП, 102). — „После свега“, шаптала је, „како могу после свега“ (РК — ДД, 196). — „Уза зид“, прошаптала је, „прислониће га уза зид и стрељаће га“ (РК — ДД, 369). — *А онда, шта онда?* (РК — ЧП, 175),

(б) Поновљени члан је анафорска заменица то или анафорски прилог:

Заборављене капи, шта ја имам с тим? (РК — ДД, 47). *Те ватрене стрелице, та бомба, тај снап са сјекиром, тај кукасти криж, зар је то срамота?* (РМ, 227). — *У мојој соби, је ли тамо друкчије?* (РК — ЧП, 31). — *А читати и писати — настави жупник — није ли то много више од музике и бајса?* (АК, 22).

(в) Поновљени члан се подразумева у личном глаголском облику:

Али несрећа, зашто се скрила? (РК — ДД, 71).

(г) Могуће је антиципирати и појам који се јавља тек у зависној реченици:

Ноћас, шта ти знаш шта је било ноћас? (РК — ЧП, 137). — *Преко ноћи, казала је она, зар је могуће да си преко ноћи постао толико познат?* (РК — ДД, 59).

*

Да би се донео суд о стилској вредности реченица са наведеним синтаксичким понављањима, најбоље их је поделити у неколико група.

Реченице са кратким почетним чланом не могу се увек прихватити, али још мање се могу осудити у целини. Овакве конструкције, наиме, могу бити драгоцено стилско средство за истицање — ако су употребљене с мером и на одговарајућем месту. А манир и стилски неоправдана употреба само доводи до непотребног компликовања реченичног склопа.

Конструкције са врло развијеним почетним чланом више су ствар писаног него усменог језика. Уколико су овакве реченице тешке за разумевање, кривица је до незгодног састава реченице: понављање предутачког реченичног члана само помаже да се он боље укључи у реченицу. У оваквим

случајевима, дакле, решење треба тражити у постизању складнијег реченичног састава, али се при том не сме заборавити да нагомилавање појмова може имати одређене стилске функције. — Слично је и са инфинитивним конструкцијама, које се често тешко уклапају у реченицу.

Антиципација је емоционални говорни обрт настао спонтано и неконтролисано под утицајем јаких осећања. У књижевним делима она по правилу не спада у језик писца, него пре свега служи за карактерисање емоционалних стања личности које такве реченице изговарају. Новинарство је, међутим, усвојило антиципацију као обрт погодан за привлачење читаоачеве пажње.

Кратко речено, сви наведени типови синтаксичког понављања почетног реченичног члана одликује се — насупрот обичној, баналној конструкцији — својом великом изражајношћу и упечатљивошћу. Стога они пружају говорнику или писцу могућност да постигне одређене стилске ефекте. Али је за то, да поновимо, потребно да се овакве конструкције примењују у правој прилици и са мером и укусом.

Љубомир Поповић

ДВА НАЧИНА АКТУАЛИЗАЦИЈЕ КОМПОНЕНАТА ОДНОСНЕ РЕЧЕНИЦЕ

У научној литератури (в. одговарајуће радове П. Ђорђевића, А. Белића, Е. Бернекера, Т. Маретића, М. Стевановића, Љ. Јонкеа) више пута је констатовано да поред традиционалног (граматичког, синтаксичког) реда речи треба разликовати и окасионални (реторички, стилистички, функционални) ред. Само неке категорије речи имају чврста правила којима се одређује њихово место у реченици. У таква правила спада, на пример, правило да енклитика не може да стоји на првом месту у реченици, да она у сложеној реченици обавезно долази после везника или односних речи, у упитним реченицама — одмах иза упитних заменица, прилога или речце *зар*. Тачно је утврђен редослед енклитика у оним случајевима кад у једној реченици неколико енклитика долазе једна иза друге. Добро је познато да предлог, с једним јединим изузетком предлога *ради*, увек стоји испред имена; у упитној реченици упитне заменице и прилози увек стоје на првом месту; глагол-предикат не може да стоји сувише далеко од субјекта. Скоро све су то чврста правила којима се одређује ред речи у реченици. У свим осталим случајевима у зависности од садржине исказа, од његове функционалне усмерености, стилиских и емоционалних особености, може да се промени како распоред речи и синтагма које у њ улазе, тако и интонационо-смисаоно рашчлањавање реченице. Тако, на пример, када се говори о структурним особеностима зависно-сложених односних реченица везаних за именску реч, обично се (упоредо са другим обележјима) указује на то да је основна структурна одлика таквих реченица контакт-

ност односне реченице, тј. да она стоји непосредно после именске речи на коју се односи или после синтагме на коју се односи, а чији је основни елеменат именска реч. То правило важи за огромну већину сложених реченица, независно од тога где се налази зависна реченица у односу на главну — у постпозицији или у интерпозицији. За структурну карактеристику сложених реченица овога типа у српскохрватском језику битно је и то што се у њему (за разлику, на пример, од руског језика) у зависним реченицама везаним за именску реч чува такав ред речи у коме на прво место долази односна заменица или прилог (истред односних заменица могу да стоје само предлози који се с њима слажу; предлози који долазе са речју *што* стоје после те речи).

Правила контактности зависних реченица везаних за именску реч и правила о месту односне речи на почетку зависних реченица било је, изгледа, могуће сматрати за стална правила којима се регулише ред речи у српскохрватским реченицама. Међутим, у низу случајева та правила могу да не важе. У овом прилогу ми ћемо се задржати на неким случајевима оваквог карактера и потрудићемо се да утврдимо специфичност структурних промена (ако оне нису истоветне) и њихове узроке.

Већ је истакнуто да је у српскохрватском језику могуће нарушавање најкарактеристичнијег правила код зависних реченица везаних за именску реч — правила о обавезном стављању односне заменице на почетак зависне реченице. На пример:

Из побочне собе одмах донеше ваздан разних ордена, звезда, ленти, ордена о врату што се носе, и ваздан медаља (Домановић, Страдија).

У основи оваквог, не сасвим обичног реда речи код зависних реченица везаних за именску реч у српскохрватском језику, реда речи створеног истурањем на прво место друге речи а не односне заменице, налази се тежња онога који говори (или пише) да истакне, актуализује једну компоненту зависне реченице, да на њу скрене пажњу свога сабеседника (читаоца). У наведеном примеру писац избацује у зависној реченици на прво место реч *о врату* да би нагласио да је поред

обичног ордења, ленти, звезда итд. донесено и ордење које се носи о врату. Тежња да се нарочито издвоји, акцентује управо ова реч, да се подвуче њен значај за даље причање, доводи у овом случају до свесне инверзије. У овом смислу карактеристичан је пример из П. Кочића. Јунак пита судију:

— Има ли у вас школа што се зове терезијанска?
(П. Кочић, Јазавац пред судом).

У току даљег разговора, у жељи да покаже да га интересује управо *терезијанска школа* а не нека друга, он у зависној реченици ставља ту реч на прво место:

— Па баш има у вас како школа *терезијанска* што се зове (П. Кочић, Јазавац пред судом, стр. 214).

— У тој се школи вашој, *терезијанска* што се рекне, уче барунски, прововски, а један ми газда рече да се туј и царски синови уче? (П. Кочић, Јазавац пред судом, стр. 214).

— А знате ли ви чији синови још у тој вашој школи, *терезијанска* што јој се вели, уче? (П. Кочић, Јазавац пред судом, стр. 215).

Такве реченице чешће се срећу у песничким текстовима. На пример:

Опустеће двори ваши, а остаће кула стара,
Да сачека ново доба, *општу љубав* које ствара (В. Илић).

Песма мора бити света,
Бити чиста.
Баш ко звезда, *у висини*
Што се блиста (Ј. Ј. Змај).

Раније смо, дотичући се ових и сличних случајева одступања од важећих правила о структури зависносложених односних реченица везаних за именску реч (в. Славјанское языкознание. Ленинград, 1958, стр. 56—116), констатовали да се овакве конструкције ретко срећу у савременом српскохрватском језику, а да сам карактер структурних промена, условљених неопходношћу актуализације неког дела зависне реченице, не доводи до нарушавања целовитости сложене реченице.

Међутим, у неким случајевима писац има потребу за појачаном актуализацијом неке компоненте у склопу сложене реченице не само путем промене реда речи, већ и путем њеног максималног интонационог издвајања. У својству такве компоненте може да дође како посебна реч (или синтагма) тако и читава зависна реченица која добија карактер допунске, успутне напомене или ближе одреднице. При максималном интонационом издвајању речи, синтагме или зависне реченице, нарушава се целовитост сложене реченице, веза актуализираних компонената са главном реченицом не постаје зависна већ спојна. У писању, максимално интонационо издвајање актуализираних јединица означава се тачком, тј. актуализација се врши путем извлачења поменутих јединица из састава реченице. На пример:

Наваљивао је с лева, па с десна, па с друге стране. У ушима је осећао оштар бол. И у глави. Коју није (изгледало му је) гњуром у воду него у брзовезујући бетон што је дробило зашпрафљујући је гвозденим лозицама (О. Давичо, Бетон и свици).

У наведеном примеру писац двапут прибегава актуализацији која нарушава целовитост сложене реченице: он најпре издваја актуализирану реч (*у глави*), а затим зависну реченицу (*коју није* итд.). И разматране конструкције срећу се ретко. Оне су по пореклу, очигледно, одлика говорног језика. Живи, спонтани говорни језик, нарочито дијалог са допунским напоменама, карактеристикама итд. које настају током његове реализације, најчешће ствара услове за синтаксичку деглутинацију (метанализу) сложених реченица. Није случајно ни то што оне продиру у уметничку књижевност и што их писци обично користе у дијалозима или унутрашњем говору јунака. На пример:

— Ја за себе ништа! — одговори Амброз Грегоријанац. — Али замјеник сам ваше части, те доведох пред вас ту племениту госпоју која много тражити има...

— Која све тражити има — завапи живо Уршула, једва дишући од јара. (А. Шеноа, Сељачка буна).

У низу случајева тешко је рећи чиме се у већој мери руководио писац: да ли тежњом да издвоји, актуализује неку компоненту сложене реченице или да репродукује испрекиданост, карактеристичну за говорни језик.

Та ће ти је Пејзо Мехмед-ага?

И ће ти је Осман барјактаре?

И ће ти је Тузла капетане?

Које Босна нигда стећи неће (Народне пјесме, IV).

Ој сунце! Које сијаш над праведником и прешником, прочитај ти оно писмо, завири у моје срце па потони (А. Шеноа, Селачка буна).

И у њему се јављала нека болна завист, помешана са злурадешћу, према Јохану, најстасатијем младићу у селу, који је у рату оставио руку.

А који има Ерну (Јован Поповић).

Еј воде, еј тајне!

Које сте живе и које се не одајете (О. Давичо, Бетон и свици).

У овом кратком осврту ми смо се дотакли само неких случајева актуализације компонената сложене конструкције која се постиже одступањем од обичних правила о структури реченице и променама у њеном интонационо-смисаоном рашчлањавању. Али и овај материјал пружа основу за констатацију да су у српскохрватском језику могућа два начина актуализације:

а) у једним случајевима акцентовање, издвајање актуализираног елемента врши се у границама реченице;

б) у другим случајевима врши се максимално акцентовано издвајање актуализираног елемента, тј. нарушавање целовитости реченице.

П. А. Дмитријев

ЈЕДНА СИНТАГМА С АБЛАТИВНИМ ГЕНИТИВОМ У СТИЛСКОЈ ФУНКЦИЈИ ПОРЕЂЕЊА И ЕПИТЕТА

Полазећи од врло карактеристичног примера: *Није шала била натезати за овом рпом звона низ оне процоли*, који налазимо у лепој и врло духовитој причи Ст. М. Љубише Крађа и прекрађа звона, граматичари су већ пре неколике деценије указали на мало необичан облик генитива,¹ за који није тако једноставно утврдити којој значењској врсти овога падежа припада. Ниједног примера сличног генитива нема, прво, у изузетно богатој синтаксичкој грађи Ђ. Даничића.² О таквом овом облику не говори ни П. Ђорђевић у својој студији о падежима.³ А немају га ни каснији граматичари. О њему, колико нам је познато, не говоре ни Т. Маретић, ни А. Белић. И М. Јалевевић је, мислимо, с правом, наишавши на њега, казао да на генитив сличног типа пре није указивано. О таквој се оцени овог граматичара бар стиче утисак када се прочита наслов његова чланка. А он је, по нашем мишљењу, тачно закључио да ће тај генитив по значењу своме највероватније припадати врсти овога падежа аблативног значења.

Трагајући за другим оваквим примерима, ми смо наишли на извештан број њих и код појединих других писаца. Осим тога, лично нам је познато да су они обични у разговорном језику Љубиштина ужег завичаја и суседних крајева, у Црној Гори. А није нам пало у очи да су описивачи народних говора других области запазили такав генитив, па смо и ре-

¹ М. С. Јалевевић, *Још један генитив*, Гласник Југословенског професорског друштва, књ. XVI, 926—929.

² *Синтакса Србског језика*, Београд 1888.

³ *О падежима без предлога у српском језику*, Београд 1889.

кли за њ да је дијалекатског карактера.⁴ А на то нас је такође навела и околност што је у књижевном језику ту врло обичан генитив с предлогом од, као у случајевима: *О појасу му виси ваишар од тоболаца* (М. Глишић, Целокупна дела I, 89). — *Нећу вам причати трку и урнебес од попова*. (Л. Лазаревић, Целокупна дела, 111). — *Крпа од човека*, (И. Дончевић). — *Ух, несрећо од детета* (Б. Ђопић) и сл., где је овај генитив с предлогом од и семантички и синтаксички потпуни синоним с Љубишиним примером генитива без предлога, што несумњиво потврђује аблативни карактер значења овога падежа и у последњем случају. Затим се и у језику других, па и каснијих писаца из југозападних крајева, у језику М. Лалића, рецимо, врло често среће такав генитив без предлога: *С оне стране се појављује прамен гласа* (Лелејска гора, 26). — *Презагизли смо језерце ливаде* (Исто, 44). — *Кроз отворене капије смо упали у тврђаву смрчеве шуме* (Исто, 44). Из свих наведених околности ми смо извели закључак да се такав генитив осећа као дијалектизам. И ако је реч о стандардном језику свакодневне комуникације међу људима, тај је закључак несумњиво тачан. Али смо ми нашли такав генитив не само код С. М. Љубише и М. Лалића него и код писаца из других говорних средина, па и из највећих културних центара наших, код А. Шеное, нпр.: *Навинуше лукове и дажд стријела залети се у шуму* (Сељачка буна, 61); А. Ковачића: *Мреже првога мрака спуштаху се већ на свијет* (Фишкар, 135); Вл. Назора: *Слушао ромон његова шапутања* (Одабрана проза, 230); М. Крлеже: *Па му се у зјенице налијевала танана водоравна црта свјетлости* (Битка код Бистрице Лесне, 30); С. Пандуровића: *Руди хоризонт, мистичан и црвен, / Крила страшног мрака падају на раван* (На пољима мирним прохујале битке); *Покрио свет идеја завесом једном бледом, створио циркус жеља, прохтева...* (Карикатуре); О. Давича: *И небо с ког сам прстом тањир сунца скино* (Хана I); *Конопцем водонада пужу се јегуље* (Исто); *Сву је продерали дубоки ро-*

⁴ Генитивне синтагме с предлогом од, Наш језик, књ. XIV н. с., стр. 257 и 258.

вови бора (Србија); Р. Драгинац: *Теби, Цицо, овај пенушави океан лирике* (Посвета); *На колима је мрачна стена ове поезије рођене у халуцинацијама бесаних ноћију* (Бандит или песник); М. Селимовића: *Полетјеће ноћас вјештице с кикотом изнад кровова поливених млијеком мјесецине* (Дервиш и смрт, 32); *Исцијеђени сунђер мога мозга почео је да се натана* (Исто, 40); С. Раичковића: *Кад падне прегорка кап у плави зумбул смеха* (Само је будила мир); *Ходаћеш туђа низ све то заклоњена зидом шетача* (Једно сигурно вече).

У свим наведеним примерима с генитивом, од Љубишића и Лалићевих па до последњих, место самог генитива могао би доћи генитив с предлогом *од*. И то је, како смо већ рекли, несумњив доказ да је ово и овако и онако аблативни генитив: *гомиле звона* = *гомила од звона*; *прамен гласа* = *прамен од гласа*; *језерце ливаде* = *језерце од ливаде*; *тврђава шуме* = *тврђава од шуме*; *дажд стријела* = *дажд од стријела*; *ромон шапутања* = *ромон од шапутања*; *водоравна црта свјетлости* = *водоравна црта од свјетлости*; *крила страшног мрака* = *крила од страшног мрака*; *циркус жеља и прохтева* = *циркус од жеља и прохтева* итд. За објашњење таквог карактера његова потребно је дати анализу постанка тога облика. А ту анализу могуће је дати на следећи начин: *звона*, као и: *хрпа* (*х*)*рпа* од *звона* значи да се место звона види (*х*)*рпа*, да се звоно види као (*х*)*рпа*; да се, даље, од гласа осећа *прамен*, да се глас, то јест, осећа као *прамен*; да један писац од ливаде види *језерце*, да је, друкчије речено, ливада у његовој уобразиљи као *језерце*; да од шуме други види *тврђаву*, да му шума, наиме, личи на *тврђаву*, да је као *тврђава*; да су *стријеле* полетеле као *дажд*; *шапутање* се чуло као *ромон*, *светлост* се видела као *водоравна црта*; *страшни мрак* као *крило*; *жеље* и *прохтеви* као *циркус*; да су се *јегуље* пеле уз *водопад* као уз *конопац*, те је писац од *водопада* у таквој слици видео *конопац*; да је *песник од бора* видео *дубоке ровове*, тј. *боре* видео као *дубоке ровове*; да је *други песник* *лирику* осећао као *пенушави океан*; да је *поезија* за тога ис-

тог песника у другој песми — мрачна степа; у даљим је примерима: месечина као млеко, мозак онога ко говори као исцеђени сунђер, смех као плави зумбул, а шетачи као зид. Појам означен управним делом синтагме којег је генитив, сам или с предлогом *од*, граматички допуна, у ствари је слика добивена у свести писца-уметника, односно говорника, тј. онога што је у језику употребио ту синтагму уопште. Из тога се изводи закључак да је слика, апстрактна представа у управном делу синтагме добивена у тој свести (и зато је баш апстрактна) од конкретне представе с именом у генитиву. Зато је облик генитива у коме стоји име представе од које потиче — несумњиво аблативног значења. Стилски оцењивано: једна је представа као друга, а имена обеју представа су дата, и то, што је необично: изворна, конкретна представа у генитиву, а њена слика, која граматички има функцију управног члана, или у номинативу или у било коме другом падежу.

Свака слика било кога појма која се овде садржи у управном члану у ствари је његов атрибут, па су управни чланови синтагме о којима говоримо, без обзира на то да ли су оне употребљене у облику генитива с предлогом *од* или без предлога, у ствари и епитети појмова означених генитивом у граматичкој функцији допуне; *(х)рна звона* је *(х)рпа* *сто* *звоно*; *прамен гласа* = *прамена* *ст* *глас*; *млеко месечине* = *млечна* *месчина*; *сунђер мозга* = *сунђера* *ст* *мозак*, а *тањир сунца* = *тањира* *сто* *сунце*. Од свих именица у управном глаголу, *истина*, не бисмо могли овако направити придев с наставком *аст*, који с именицом у основи значи *сличан појму означеном основом те именице* (види *Савремени српскохрватски књижевни језик*, I. потписаног, стр. 597), али слика с којом се појам у генитиву пореди има и функцију атрибута, друкчије речено — функцију поетског епитета.

Објашњавајући како је овде дошло до употребе таквог генитива, ми долазимо до несумњивог основног значења облика генитива порекла (тј. до аблативног значења), док нам, на другој страни, постаје јасно да између управног и допуноског дела синтагме имамо поредбени однос — једну од нај-

суптилнијих, најокривенијих врста поетског поређења, које се може сматрати правом песничком футуrom (за разлику од случајева поређења у коме нема никакве фигуре). Као такву њу можемо сматрати особином књижевног језика и, природно је да је најчешће срећемо у поезији, у стиховима. Нешто је ређа, али не и необична, у књижевној прози, док је у језику свакодневне комуникације у већим културним центрима и уопште тамо где тај језик добива све више послован карактер никако и нема. У народним говорима пак оних крајева где је и свакодневно изражавање више по навизи експресивно, где је и разговорни језик у већој или мањој мери пномски и поетски обојен, наиђе се још на експликативни генитив аблативног карактера без предлога, типа *(x)рне* (неубличене гомиле) *звона*, у функцији поетске фигуре поређења, а то у исто време значи и у функцији атрибутске синтагме (као у примеру: *Што ти прича онај лажљивац Машана?* који сам сасвим скоро чуо од једног Црногорца) у којој опет мало необично, граматички — епитет има место управног члана, а име у генитиву, као и у свим претходним случајевима — место генитивске допуне. Психолошки је, међутим, и у стилској анализи основни појам у генитиву, а његова детерминанта, како рекосмо, у номинативу или било којем другом падежу који рекција одговарајућег глагола захтева. Оно што у сад истакнутом погледу карактерише ову дијалекатско-поетску везу речи без предлога, то исто је — како семантичко-синтаксички, тако и стилски: карактеристика и опште књижевнојезичке синтагме генитива с предлогом од као потпуног синонима.

М. Стевановић

РЕЛАТИВНО КОЈИ И ШТО

1.

Доста је тешко и методолошки незахвално расправљати о нека два језичка варијетета о којима се наука о језику на свом данашњем ступњу, и то са доказима на материјалу, углавном изјашњава да они значењски представљају исто, да могу да се замењују једино, евентуално, у перспективи различитих епоха, свесних или несвесних дијалекатских тенденција, стилских или метричких захтева. У таквим случајевима примери из поузданих књижевних извора, тај најјачи аргумент, немају много доказне моћи. Присуство једног или другог варијетета не мора тада да значи ништа у смислу његове семантичке боје, пошто се зна да је варијетет употребљен због (или ради!) архаичнијег одн. колоквијалнијег стила, услед дијалекатске оријентације, попуњавања потребног броја слогова, избегавања да се иста реч понови на блиском растојању и сл., — а да би иначе могла бити искоришћена и она друга лексичка алтернатива. Требало би пронаћи такве примере у којима би замена једног варијетета другим недвосмислено изазвала промену значења; требало би покушати извести, макар и на измишљеним примерима, анализу која би могла бити убедљива како за оне који нагињу широј употреби једног варијетета, тако и за оне друге.

2.

Реч је о релативној функцији заменице *који* и везника *што*: *Човек који седи на клупи* и *Човек што седи на клупи*. Приметимо одмах да је оваква служба речи *што* (данас, а већ и од старих времена, јер је засведочена од 13. века) одиста

чисто везничка, без обзира на етимологију. У Рјечнику Југо-славенске академије она је обрађена у оквиру прономиналне функције (даље има и *што* везничко). Решавајући слично питање поводом франц. *que*, чувени лексикограф Литре је ту реч означио: *pron(om) relatif ou mieux conj(onction)*. Још би и могло бити колебања ако би се мислило само на примере као *Човек који пушта браду* и *Човек што пушта браду*; међутим, треба се сетити немогућности идентичног односа у комсом падежу: *Човек којему расте брада*, али не и: *Човек чему расте брада* (уместо *чему* употребљава се *што + му*), из чега произилази да ово *што*, без својих косих падежа, не може да се сматра заменицом.

Измешаност примера са *који* и *што* у нашој књижевности и у слободном говору прилично обесхрабрује онога ко тражи семантичку разлику између оваква два начина изражавања. Ипак, понеки наговештаји у стручној литератури, као и сугестије које пружају примери и језичко осећање, дају подстрека да се питање стави на дневни ред.

Да пођемо од стручне литературе. Мора се одмах нагласити да постоје разматрања која, из различитих перспектива, ипак указују на извесну релевантност у употреби релативнога *који* одн. *што*. Вук Караџић у *Српској граматници* уз издање речника 1818. г. каже да се, кад је реч о трећем лицу, више говори *што* него *који*, *која*, *које*, и то по „особитом синтаксису“, наиме да се у косим падежима при употреби *што* додаје и одговарајући падеж заменице (што смо га видели); а да се акузатив те заменице, опет, може изоставити ако се ради о „бездушном“ (неживом) именском појму¹. У чланку „Неколико ријечи мојим овогодишњим рецензентима“ (1821), у одговору Старцу Куцкалу (који је критиковао употребу *што*), Вук каже: „*Што*, мјесто *који*, *која*, *које*, мора говорити и сам Куцкало. . . па и то не само што се говори, него је много српскије од *који*, *која*, *које*!“. Једна Вукова опаска тиче се, дакле, граматичког момента (*што* иде више уз треће лице), док је друга стилистичке природе.

¹ Према констатацији П. Ивића у *Поговору* издања Вукова *Рјечника* 1818. г. (1966, Београд) ово је „инспирисано Копитаревим формулацијама“ у вези са словеначким језиком, због тога што се стање у та два јужнословенска језика прилично поклапа (стр. 62).

Т. Маретић у својој *Граматици* не потврђује Вуково запажање о трећем лицу. С друге стране, он додаје објашњење да употреба *што* место *који* представља овојеврсни израз тежње ка непроменљивости, аналогно сноме што се запажа у употреби *ово дана* место *ових дана*². Поводом оваквог поређења (не поводом самог мотивисања појаве) А. Белић, у чланку „О синтаксичкој конструкцији са свезицом *што*“³, примећује да је оно лишено основа (стр. 2). У чланку се, иначе, говори о томе да су конструкције са *који* и са *што* (+ анафорска заменица у косом падежу) паралелне, да друга није дошла да замени прву него је изгледала до истог нивоа обичне релативности; а да је првобитно *што* улазило у сложу реченицу са својим узрочним значењем (*Људи што су дошли нису криви = ... зато што су дошли. . .*), које је даље еволуисало у значење образлагавања или намене. Ово се данас, према А. Белићу, још може осетити при употреби *што* у косом падежу без анафорске заменице (реч је специјално о инструменталу). *Чекић што се коњи кују* не би значило. . . *којим се кују*, него отприлике *Чекић када се* (или: *зато да се*) *коњи кују*. — Као што се види, о изостављању анафорске заменице уз *што* у косим падежима на један начин говори В. Караџић а на други А. Белић. Али нашем излагању уопште није циљ да расветљава и ово питање, тако да се о томе неће ни навести све што је у литератури забележено, нити ће се даље расправљати. Истакнимо само да се у споменутој Белићевој анализи не указује директно на евентуалну семантичку разлику у савременом језику која нас једино интересује, на разлику између *који* и *што*.

У чланку М. Стевановића „Напоредна употреба заменице *који* и односних свезица: *да, где, како, те* и *што*“⁴ захваћен је шири опсег појава. Истиче се праматичка чињеница: заменица *који* представља подмет додате зависне реченице, док везници то не могу да буду. Говори се о путевима семантичког изблеђивања свих наведених везника, од првобитних њихових лексичких значења до функције повезивања рече-

² *Грамматика хрватскога или српскога књижевног језика* 1963, 505 и 509.

³ НЈ н. с. 6, 1—6.

⁴ НЈ н. с. 6, 202—210.

ница. За везник *што* се изричито напомиње да се он издваја од осталих и да је у овој употреби најближи заменици *који*. — У чланку М. Павловића „*Fonction et valeur sémantique des relatifs što et koji en serbo-croate*“⁵ разлика између ова два начина привезивања зависи релативне реченице уз независну објашњава се разликом у семантичком интензитету. Помоћу *што* се исказује мање експресивни интензитет; тако, нпр. у преводу на француски језик, *села што су пред нама* значи не толико *qui sont devant nous* него пре једноставно *devant nous*, док се обрти са *који* приближавају смислу *lequel*. — Треба споменути и чланак Зл. Дероси „Однос између атрибутивних реченица и именица у главној реченици“⁶, у којем поред осталих занимљивих разлагања из мало проучаване код нас области хипотаксе има и запажања о релативноме *који* с једне, а *где, камо, кад* с друге стране; али нема индикација о томе да би се и *што* могло у неком одређеном смислу разликовати од *који*.

У дијалектолошкој литератури наилазимо на узгредно објашњење везано за један од црногорских говора (а не треба искључити да се то може односити и на друга говорна подручја): „Доста ретко се употребљава... релативно *који*. По правилу ова замсница ће се употребити само кад се односи на општи, неконкретизовани појам... [нпр.] *који чојек не слави не треба ни у другога да иде / чојек који не слави...* Ако је појам конкретан, онда се *који* неће употребити: *они људи те (или што) додише јутрос, она жена што (те) смо је јутрос виђели*...“⁷.

Испитивач који је досада највише говорио о овом проблему јесте А. Галис⁸. Расправљајући и о другим појавама у изражавању релативних реченичних односа кроз целу историју српскохрватских дијалеката, Галис се у разним поглављима своје студије дотиче ове наше дистинкције. И у средњовековним повељама, и у Душановом законнику, и у дубро-

⁵ Revue des études slaves 40, 167—170.

⁶ Jezik 14/1, 7—15.

⁷ М. Пешикан, Староцрногорски средњокатуноски и љешански говори, СДЗБ 15, 156.

⁸ The Syntax of Relative Clauses in Serbo-Croatian, Осло 1956.

вачко-далматинској књижевности он налази изразиту тенденцију (уз статистички малобројнија или стилски оправдана одступања) да се везник *што* (истовремено и *ча*, уколико је реч о чакавском), служећи као прелаз ка даљој зависној реченици, наслања на имена конкретнот значења: на називе из комерцијалног живота — *данак, дуг, имање, доходак, дукат, жупа, земља, плата, штета*, на разне административне одн. правне термине, затим на називе предмета из свакидашњег живота, делова одеће, биљака, домаћих алатки и сл., исто тако на називе који се тичу људских бића, као што су *момак, калуђер, праунуче* итд. (понекад на стране речи или ономастиконе који се објашњавају у релативној реченици), — док се на мислене именице много чешће наслања заменица *који*. Па и у вези с народним умотворинама савременог типа Галис резимира да се релативне реченице са *што* надозују обично на имена конкретних предмета, животиња, категорија људских бића, а ретко на апстрактне именске појмове (док се *који* може наслонити на сваку врсту именице). Слична констатација се прави и поводом Вуковог превода Новог завета; у њему речи из највише религиозне сфере, као апстрактне, изричито изискују повезивање са *који*: *ангел, Бог, отац, син* (човечији, божији), *спас, црква* (стр. 147—148). Најзанимљивије за нашу садашњу анализу, која се тиче савременог српскохрватског језика, јесте то да аутор изводи сличне закључке чак и на материјалу из најновије уметничке књижевности. Према његовој статистици, од 90 нађених случајева са *што* 49 отпада на повезивање назива „конкретних свакидашњих предмета и животиња“, 31 на случајеве где стоје називи људских бића, а само 10 на примере где су речи мање-више апстрактног карактера: *борба, врућина, глас, изумирање, орњава, пјесма, рат, свађа, снага, нешто страшно* (стр. 166—167). У модерној научној литератури аутор налази *што* само изузетно, и та му се чињеница, по самој природи ствари, слаже са горе изнелим опаскама.

Галис не даје неко посебно семантичко-лингвистичко тумачење за уочену диференцијацију, сем што каже да је употреба *relativum generale* (тј. типа *што*) одлика говорног језика уопште — не само српскохрватског, те је чешћа повезаност

везника *што* са именичким називима из обичног, свакодневног живота објашњава управо тиме што изражавање постаје „народскије“ када је реч о таквим предметима, јер народ о њима више и говори.

Вук Караџић, одговарајући Старцу Куцкалу, изнео је, као што смо видели, исти такав утисак о приснијем за Србина изражавању помоћу *што*, иако му адекватни подаци из других језика највероватније нису били познати. Није на одмет навести овде посебне напомене те врсте у вези с неким српским дијалектима. П. Ивић у делу „О говору Галипољских Срба“ каже да „релативне реченице често почињу свезицом *шо (што)* уместо обликом релативне заменице *који*“, чешће него у нашем књижевном језику, и да се такво стање слаже са стањем у новогрчком, који употребљава непроменљиво *пои*⁹. У погледу веће распрострањености везника *што* слична је појава забележена и у говору Сретечке Жупе¹⁰.

На све изнето додајмо још нека запажања, туђа и сопствена, о распрострањености *који* и *што*. Примећено је да је В. Караџић у скупљеним народним умотворинама много чешће бележио *што* него *што* га је употребљавао у свом преводу *Новог завета*¹¹. Једно место у преводу Новог завета (Лука 15, 16) он је сам кориговао са *што* (концепт 1822. г.) на *који* (концепт 1824. г.): (напунити трбух свој) *рошчићима што свиње једају > ... које... једају*¹², како је и остало у дефинитивној редакцији (са изменом у „јеђаху“). Пошто је он сматрао конструкцију са *што* изразом који више одговара духу народног језика, његова је побуда за исправком била свакако стилистичке природе, везана за придавање апстрактнијег тона библијском тексту уопште, премда у датом случају не и у складу с оном нарочитом тенденцијом о којој говори Галис. Ђ. Даничић, узимајући уопштено, има мање *што* него Вук¹³, чак избегава конструкције с тим везником¹⁴.

⁹ СДЗб 12, 361—362.

¹⁰ М. Павловић, *Говор Сретечке Жупе*, СДЗб 8, 214.

¹¹ Галис, нав. дело 144.

¹² Вуков превод Новог завета као споменик великог филолошког настојања, ЈФ 26/1—2, 231.

¹³ Броз — Ивековић, s. v. *što*, стр. 542/1.

¹⁴ А. Белић, глав. чланак, 2.

Током постепеног кристалисања нашег савременог књижевног језика уопштавала се на широком фронту релативна заменица *који* за рачун релативног везика *што*. Велике статистике би биле потребне да се то прецизно докаже. Међутим, овакву еволуцију можемо тачно да уочимо, на пример, у језику лексикографије. Добро је познат распрострањени начин дефинисања у Вуковом речнику: даровина = *новци што млада о свадби скупи од даривања*; галош = *црна пилтика што се уплеће у косу*; гадар = *сабља што се носи под коланом*; опсјек = *на гробу (што се одозго сасијече од дасака па се насне земљом)*; орах = *на тијесту оно што је на лози те се обрће и доље притискује*; орачица = *у плуга онај клин што је за њега запета гужва орачица*; итд. Речник Броза и Ивековића, као и речник Југославенске академије, још су се држали углавном овог типа дефиниција, док су новији описни речници (Бакотићев из 1936. г., нови речник Српске академије наука и уметности, речник Матице српске и Матице хрватске) прешли на дефинисање помоћу *који*. О питању дефиниција, које има и својих нарочитих семантичких импликација, говорићемо мало касније.

Као врста изоглосе, „изоглосе верности вуковско-марећићевским традицијама“, треба да буде споменута тежња у нашим западнијим крајевима, и то баш и у књижевном језику, да се везник *што* задржи у разноврсним положајима. Ова интенција није довољно блиска нашем личном језичком осећању, тако да ћемо је оставити без даљег коментара, уз напомену да би било интересантно да неко позванији проговори о њој.

На много места у стручним изворима, када се јавља прилика да се говори о релативноме *који* и *што*, или се изричито спомиње њихова равноправност, или се то прећуткује, али је и то опет знак признавања њихове једнакости; овде се сва таква места, разумљиво, неће набрајати. Поред тога, ставови о којима је било речи понављају се понекад и са бољом доградом, али не би било нужно продужавати ово излагање њиховим цитирањем.

3.

Ако сведемо све што је о употреби релативнога *што* речено, видећемо да су његове специфичности, у поређењу са *који*, запажене у следећим међусобно раздвојеним појединоштима.

1. *Што* је више својствено разговорном или дијалекатском изражавању; по једном запажању оно носи мању експресивну вредност. Оно се данас, углавном, потискује из обрађенијег интелектуалног израза (и то приметније у источним деловима српскохрватске територије); то је видљиво, нпр., у траћењу дефиниција, за шта лексикографија пружа најобилатије доказе.

2. Уколико се употребљава, *што* се радије наслања на именски појам у трећем лицу него на заменице првог и другог лица. Као две подврсте ове тенденције фигурирају и следеће: а) *што* се радије надовезује на називе предмета и појмова из сфере свакидашњих, актуелних интересовања него на апстракције; б) оно се, понекад, употребљава у оним случајевима када у релативној реченици која следује долази објашњење речи чије значење треба протумачити.

3. *Што* се употребљава више уз називе већ конкретизованих појмова него оних о којима се говори уопштено.

Ова запажања потичу, као што смо напред видели, и из разних области па и из разних епоха; у њима има, можда, и недовољно доречених или једнострано забележених елемената; могла би се, евентуално, констатовати и покоја контрадикција, нпр. између друге и треће тачке — јер је прво и друго лице свакако „конкретизованије“ од мноштва могућих трећих, па се опет *што* (које се према тачци 3. везује чешће за нешто конкретизовано) не везује (према тачци 2) за прво и друго лице. Да ли се све речено може ускладити и представити као логично стање ствари у животу једног језика, да ли се може подвести под заједнички садржалац, који једино, можда, еволуише заједно са самим језичким развојем — остаје да се разјасни у даљој анализи.

Тврђење од којег је најлакше поћи, као од првог ослонаца, јесте то да *који* може у савременом језику да покрије нај-

различније, ма како изнијансиране случајеве релативнореченичног везивања, док се за *што*, или тачније за извештан отпор према употреби *што*, ипак могу изнаћи неки контекстуални услови, мада без апсолутног важења.

Представници српскохрватског језика (а да поново нагласимо: са већом сигурношћу износимо тврдње у вези са његовим источнијим представницима) сложиће се с тим да се без икаквог насиља над елементарним говорним навикама може рећи: *Она жена, што седи тамо на клупи, изгледа ми позната*. Али ће се теже саградити, нпр., оваква реченица: *Ако се нађе иједна жена што ће успети равноправно да игра с мушким шаховским мајсторима, биће то успех*. Или овако: *Има ли, можда, међу њима добровољаца што би пристали да пођу на овај одговорни задатак?* С напором замишљамо реченицу оваквог типа: *Од добровољаца што буду одабрани само ће мањи број стићи тамо*. — За употребу заменице *који* ни у једном од наших примера нема сметњи.

Из примера се закључује да је употреба везника *што* саввим на своме месту у допунском (апозитивном) типу релативних реченица. У реченици *Она жена, што седи тамо на клупи, изгледа...* уметак између два зареза представља секундарну допуну уз већ сингуларизовану представу о једној жени, информацију без диференцијалног значаја. Насупрот томе стоје одредбене (атрибутивне) релативне реченице, наслоњене (у нашим примерима) на именице *жена*, *добровољци* у оваквим склоповима: *Ако се нађе иједна жена...*, *Има ли међу њима добровољаца...*, *Од свих добровољаца...* Тако припојене релативне реченице (које се не одвајају зарезима) јесу наставци неопходни за осмишљавање казаног; именице *жена* и *добровољци* у датим примерима представљају називе за општије појмове (вишег реда или „родовске“ појмове како би се рекло у логици), поред којих тек треба исказати најављену диференцију (одредити „врсту“) ради довршавања реченичне целине. Везник *што*, као што видимо, донекле се супротставља служби привезивања оваквих релативних одредби.

Да смернице за употребу одн. неупотребу *што* одиста леже у овој области показаће нам пример замене *што* са ко-

ји где ће се баш тиме проузроковати прелаз допуњске реченице у истовелну по лексичком склопу одредбени: У нашој средини још се није појавио тај човек (,) што зна да прориче будућност — У нашој средини још се није појавио (тај) човек који зна да прориче будућност. Опет без аподиктичности али са доста сигурности можемо рећи да би прву реченицу већина разумела тако, као да неки по прорицању познат човек већ лута негде, али још није стигао до наше средине; друга реченица више личи на саопштење да лице управо таквих способности још није откривено у нашој средини. У првој реченици, дакле, ствара се допуњско значење, јер је тај човек — пророк — већ одраније познат или на неки начин спомињан; у другој се ствара одредбени однос међу деловима сложене реченице, пошто се садржина субјекта човек тек одређује зависним реченичним делом.

Међутим, овим још није све казано, јер у оквиру самих одредбених реченица постоје подврсте, па се везник што не показује у једнакој мери нетолерантан према свакој од њих.

Постоје два случаја — оба у домену одредбености — који се битно разликују. Једно је кад се каже *Изабрао сам књигу која ми се највише допала*: било је, наиме, више књига на избор, па сам узео ону која ми се учинила најбољом (тај квалификативни критеријум је исказан одредбеном релативном реченицом). Или, нпр.: *Долазио је неки човек који је тражио Јанка*: човека, додуше, не познајемо, али је то било неко одређено лице, о коме дајемо даљу, релевантну по целу реченицу информацију. Међутим, друго је ово (узето из напред наведених примера): *Ако се нађе иједна жена која ће успети... биће то успех*; или: *Има ли међу њима добровољаца који би пристали...* И ту је однос одредбен као и малопре, али именски појам који се одређује лежи у сфери хипотетичности; он се замисља као потенцијално могућ међу јединкама истог реда, али се још не тврди да он уопште постоји. Слично је у реченици *Од добровољаца који буду одабрани ићи ће...*: множински субјекат добровољци није, тако рећи, још реално ни формиран, не зна му се састав пошто он и не зависи од већ сада датих услова него се њиме засад

оперише само као неубличеном претпоставком¹⁵. — Судаћи по говорним узусима, колико су нам они познати, језичко осећање ће се пре одредити за употребу *што* у првој поткатегорији одредбених реченица него у другој: радије ће се ипак рећи *Израбао сам књигу што ми се највише допала*, *Долазио је неки човек што је тражио Јанка*, него остала три примера саграђена са *што*, које смо већ и раније објаснили као необичне и неубичајене. У првој поткатегорији именски појам који се одређује ипак је фиксиран појам, иако неоткривен пре додавања одредбе, и тиме је цела поткатегорија, разуме се, у неку руку ближа допунским реченицама; у другој поткатегорији још смо много даљи од могућности допунског квалификовања, јер се *допунско* обавештење — у синтаксичком смислу — и не може додати на хипотезу неутврђивану у претходном говору. Тенденција у распоређивању везника *што*, како се види, показује своју правилност. Сем тога можемо констатовати да се она — овако уочена у књижевном језику — поклапа са тенденцијом споменутом у цитираном опису неких староцрногорских говора.

Употреба везника *што* је стога нарочито честа у случајевима кад уз именски појам на који се тај везник наслања стоји корелативна заменица *овај*, *онај*. Присуство те заменице још не значи да је именски појам већ толико познат да на њега треба само подсетити одн. издвојити га из скупа појмова истог реда. Ступњеви познатости самог тог појма или ступњеви његове тренутне присутности у сећању могу бити различити (зависне реченице могу, дакле, бити и одредбене и допунске), али се анафорском (ређе демонстративном) заменицом уз њега ипак ствара „подсећивачки“ контекст, те карактер релативне реченице на тај начин постаје бар фиктивно допунски. Неколико сасвим обичних примера потврдиће то што је казано: Истерујемо [животиње] и ја и сепска и онај шаров што ми га поклони један Влах (Ђ. Јакшић, Делла V, Бгд. 1883, 7); Ја се ни овде толико нисам поуздао ни у

¹⁵ А. Мусић, у студији „Релативне реченице у хрватском језику“ (Рад ЈА 138, 70—117) аргументовано је говорио о разлици између непознатог и хипотетичног у реченици, само не у непосредној вези с овом темом. Многе његове идеје остале су, на жалост, без одјека у нашој каснијој стручној литератури.

мога побратима... ни у његове две хиљаде делија, колико у онога горе што ведри и облачи! (Ј. Комарчић, Претци и потомци, Блд. 1901, 95); Тако је и сн био песник ових што нису цели (Д. Митриновић, часопис Бсс. Вила 1913, 225). — На овоме месту не можемо изоставити податак да М. Павловић у цитираном чланку (стр. 168) претпоставља обратну фреквенцију — тј. да у случајевима где уз именски појам стоји анафорска (демонстративна) заменица чешће следе реченице припојене помоћу *који*, а да у народским семантичким обр-тима типа *подај оном човеку што је...* заменица *онај* и нема своју праву семантичку вредност (она се не мора преводити при преводу на други језик). Разумљиво, све анализе, како ова цитирана, тако и наше сопствене, требало би да буду базиране на што прецизнијем увиду у шири контекст и у смисао додатих заменица.

Има још један случај релативног припајања даљих реченичних делова, које по постојећој категоризацији спада у одредбено, али то смештање у одредбену категорију више је формалне природе: реченични делови су ту на путу да постану приређени. На њих умесно скреће пажњу Зл. Дероси¹⁶: „Реченице... представљају случајни додатак именици. У њима је углавном акценат на радњи коју именски појам врши: ...У послу га смете градски стражар, који му покаже бијели, рубрикама и писмом ишарани папир“. Иако зависна реченица овде не служи за доквалификацију ни за подсећање на отпре познати појам, као код допунске службе, тешко је рећи да она служи за идентификацију стражара, што би била улога одредбене реченице. При том, *везник што би се овде једва употребио*. Ево још једног примера (нешто измењеног примера Зл. Дероси са стр. 13): *Она је управо допутовала у Загреб, који је касније постао град њеног даљег живљења и школовања*; веома сумњамо да би и овде *што* било умесно.

Из илустрација у вези са допунским зависним реченицама и са различитим поткатегијама одредбених може се закључити следеће. Везивању помоћу *што* више одговарају

¹⁶ Нав. чланак, 12.

ситуације када се у привезаној реченици говори о оним особинама и радњама (будућим радњама, могућностима итд.) субјекта које су у тренутку стварања исказа већ и у нашој свести инкорпориране у субјекат. Ако такве везе нема, тј. ако је субјекат за нас још неиздиференциран, неспецифициран или сасвим хипотетичан, или ако се казује да ће се његове особине одн. радње омогућавати и остваривати тек накнадно у односу на ситуацију која се описује, — онда се везник *што* избегава.

Показани резултати Галисове статистике, која је, истина, детаљнија и убедљивија за старије него за новије језичке епохе, били би за нас још драгоценији када бисмо могли знати да ли се у ширим контекстима око нађених именица „конкретног“ и „свакидашњег“ значења налазе индикације за допунски или за одредбени карактер додате реченице. Али се ипак може направити једна уопштена претпоставка, која ће свакако вредети за већи број његових примера, ако већ не и за све. (Разуме се, не отпада тврђење о дијалекатском или колоквијалном *што* уопште, те разматрање више вреди за текстове из таквих области, где се *који* и *што* нису узајамно потискивали.) Појмови и предмети које Галис назива конкретним и свакидашњим сигурно су те врсте да се при говору о њима не претпоставља (чак ни у старим правним документима) нејасност, двосмисленост или непознатост. Без обзира на то што се о датом предмету или појму можда тек први пут говори у неком ужем одсеку казивања (тј. ако за њим чак стоји одредбена зависна реченица а не допунска), апелује се, тако рећи, на општу познатост тога, предмет или појам се не дефинише; самим његовим помињањем се подсећа на његову суштину, макар се о њему говориле нове ствари. Уосталом, сигурно је да се често у целом ставу одговарајуће повеље, у целом параграфу или одељку закона, у целој народној приповеци провлачи казивање управо о том истом предмету или појму: о *данку*, *имању*, *жупи*, *калуђеру* итд. Слична је, и чак разумљивија за анализу, појава да Вук у својој речнику дефинише помоћу *што*. Његове дефиниције не само да носе за нас, него су вероватно и у његово време носиле отприлике овако интонирану информацију: *галоси* —

то је она црна пантљика што се уплеће у косу, виђали сте то; *опсјек* — оно, знате, што се одозго сасијече од дасака; и сл. Логички стил дефинисања још није био изграђен у младом књижевном изразу, тако да се синтакса Вукове лексикографије може сматрати једним од ступњева у тражењу и устаљивању неких сада већ сасвим уобичајених изражајних норми. Данашњи начин (*галоси* — црна пантљика која се уплиће у косу... — речник Српске академије наука и уметности) одговара захтевима у погледу самог метода дефинисања као пружања готовог сазнања — уколико усвојимо да је разлика између *који* и *што* заиста онаква каквом смо је приказали. Дефиниција је, наиме, одредба једног појма и мора да садржи тзв. први виши појам и специфичну ознаку (*genus proximum* и *differentia specifica*), при чему, наравно, ово друго стоји у одредбеном а не допунском односу према првоме.

Податак о ређој употреби *што* уз заменице *ја* и *ти* не противречи казаноме. (Уосталом, на *ја* и *ти* релативне реченице се уопште ретко наслањају.) Ако се говори о првом или другом лицу (која су обично сасвим добро позната учесницима разговора), ређи је случај да они једно о другоме или о себи дају узгредно „подсећивачко“ обавештење, као у примеру: *Хајде ти, што вечито седиш крај телевизора, испричај нешто о овим емисијама*. Оправданије је да се о „себи“ и „теби“ каже неприпремљена новина, ако се већ говори помоћу зависне реченице; или — тачније — стилска боја најчешће захтева да се то што се говори бар представи као новина, са извесним нагласком да је реч о нечем битном а не побочном: *И ти, који стварно све знаш, хајде, помози ми!* или: *Ја, који сам се толико жртвовао за њега, ево шта сам дочекао*.

Врло слични разлози вреде и за лична имена. *Тај Јован* (не у смислу указивања у простору, него анафорски: тај већ описивани, „претресани“ у разговору), *што вечито седи крај телевизора, могао би нешто да нам исприча*. Али: *Јован, који се толико жртвовао за њега, није доживео захвалност*¹⁷. И

¹⁷ Констатације о томе да личне заменице и лична имена по правилу траже иза себе одредбену а не допунску реченицу износи П. Дмитријев, „Значения определительных придаточных с относительным местоимением *који*“, ЈФ 25, 355—364.

овде одлучивање — не толико за врсту формалне везе, тј. за који или за што, него за саму категорију додате реченице, а тиме после и за формалну везу — задире делимично у стилистику.

Стилску боју као мотив за одабирање врсте релативног исказа можемо да уочимо и у друкчијим примерима. *Овај мој језик, који тако лепо звучи, који је тако музикалан — њега хоћу да опевам!* — овакав пример, иако не индицира то да су епитети уз „језик“ потпуна новина за слушаоца него, баш обратно, звучи тако као да су о језику већ и раније биле изнете похвале, — ипак је природније саграђен него кад би се рекло: *Овај мој језик, што тако лепо звучи, што је тако музикалан — њега хоћу да опевам!* Цела реченица има емфатичан карактер, коме, како се види, више одговара обрт са заменицом који, ради јачег истицања квалитета изнетог у зависној реченици. Ово се, уосталом, слаже са раније споменутиим запажањем М. Павловића да је казивање са што мање експресивно.

Ако се сада ставе једно поред другог ранија констатација о томе да се помоћу што чешће везује изношење о нечем за шта се било зна било подразумева да је већ присутно у свести, и напред изнесено стилско запажање, није тешко видети заједнички мотив за дивергенцију у употреби што одн. који: оно што се везује помоћу који или јесте (драматички) или треба да делује (стилски) као већа новина него оно што се везује помоћу што. Заменимо што са који у следећем примеру из књижевности: *Даћу ти из скривнице записе што исписа својом руком његов добри ученик* (Драгутин Илић, Секунд вечности, Бд. 1921,6) — и ми ћемо се уверити да је то збиља тако; у алтернативи са што у први план се истиче предаја записа (окарактерисаних у додатку), док у алтернативи са који није потиснуто на други план ни обавештење о значају записа. Уобличење са који делује „предикативније“. — Уосталом, ево примера за већу информативну наглашеност (а не обично нотирање) у примерима са који: *Онога не ваља карати који се и сам кара* (Вук, Пословице); *Мене је тешко за онога који не зна пливати* (И.); *Она мауче која дохватити не може* (И.); *Нема оне силе, која мртве враћа* (Ј. Ј. Змај, Пе-

ванџа I, Н. Сад 1882, 403); Вај си га дакле оному, кој је слаб (Вл. Мажурањић, часопис Виенац 1871, 234).

Већа семантичка самосталност реченице везане помоћу који огледа се и у томе што у њој, више него у случајевима са што, могу бити присутни и секундарни односи према главној реченици или секундарни значењски призивуци. Релативну реченицу у оквиру сложене: *Она жена, што седи тамо на клупи, изгледа ми позната* не бисмо знали друкчије да уобличиимо (сем помоћу који уместо што). Други је случај у исказима за које смо рекли да им више одговара заменица који: *Има ли, можда, међу њима добровољаца који би пристали да пођу. . . — који ће пристати, који би могли пристати. . . ; У нашој средини још се није појавио тај човек који зна да прориче будућност — који би знао. . .* и сл. То се уочава и у типу дефиницијских иоказа, јер је у њима скривен моменат обичајности или свевременскости: *галош — црна пантљика која се обично уплиће у косу; очњак — зуб који се увек налази између секутића и кутњака*. Понекад се запажа присуство узрочности или сличних споредних веза између главног и зависног дела: *Ти, који стварно све знаш, хајде, помози ми! — будући да све знаш. . .* Међутим, реченица *Тај Јован, што вечито седи крај телевизора, могао би нешто да нам исприча* — иако постоји узрочна веза између Јовановог седења и способности за причу — по нашем језичком осећању не казује то и не може се тачно „превести“ са *Тај Јован, пошто вечито седи крај телевизора. . .*

Мали осврт изискује још једино Галисов статистички податак да се што (ча) употребљава уз „имена [људи], имена националности или речи позајмљених из другог језика“ — с напоменом да се то односи само на неке одређене изворе (цитат је у вези с хрватском верзијом Летописа попа Дукљанина), али се, напр., за Вуков превод Новог завета констатује да се овде у тој функцији употребљава које (средњи род без обзира на род одговарајуће именице)¹⁸. Примери: *. . . koga zovihu njih jazikom »bare«, ča jest našim »cesar«; . . . od Drine do Lira prozva Ras, ča je Raška zemlja* (стр. 83—84); *Они му*

¹⁸ Нав. дело 83 и 142.

рекоше: Рави! (које значи: *учитељу*). Ова служба релативне речи (било речи *што* било *које*) разликује се од свега о чему је додде било говора. Да је тако, види се и по средњем (а не конгруентном) роду заменице *који* у тој служби, а цела појава колебања између *које* и *што* у овом случају изгледа да има своје посебне изоглосе¹⁹.

На овај начин сви подаци о релативноме *што* *које* смо навели као забележене у стручној литератури, а који су представљали сведочанства било самог записаног материјала било нечије језичке анализе, уклапају се у јединствено објашњење. Оно је, истина, далеко од оштро оцртаног правила, али је свакако баш зато тако неодређено, што се диференцијација *који* и *што* још увек налази у дуготрајном превирању. Смернице за диференцијацију *које* се ипак називу морају имати и свог историјског оправдања. Овде се нећемо упуштати ни у какво историјско тумачење, тим пре што се ни у савременом језику стање у вези са разноврсним типовима хипотаксе још увек не може сматрати детаљно обрађеним, па недостају многе категоризације и критеријуми који би били неопходни за изучавање великог дијапазона наше језичке прошлости.

И. Грицкат

¹⁹ О томе да Вук у сличним примерима употребљава средњи род заменице *који* а не *што*, док је у савременом књижевном језику обрнуто, в.: М. Стевановић, *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик*, ЈФ 27/1—2, 127.

ГРАМАТИЧКА АСОЦИЈАТИВНА СРЕДСТВА У ДЕЛУ ХРОНИКА МОЈЕ ВАРОШИ М. НАСТАСИЈЕВИЋА

1. Термином *граматичка асоцијативна средства* означавамо граматичке облике и структуре супротстављене лексичким асоцијативним средствима по томе што припадају различитим језичким нивоима. Уместо дела термина *средство* могао би се употребити део термина *категирија*, али то не чинимо зато што расправом додирујемо стил, а он је у великој мери условљен методом. Метод имплицира и употребу језичких категорија као *средстава* од стране писца уметничког дела.

У овоме раду говоримо о граматичким категоријама: 1) одричног аориста, 2) одричног крњег перфекта, 3) глаголских прилога употребљених „апсолутно“ и 4) везника *чим/тим*, односно појачајних заменица *чим* и *тим*. Испитиван је језик у тексту *Хроника моје вароши*, Момчила Настасијевића, Издање пријатеља — Београд 1938, стр. 1—138. Скраћеница уз навођене примере: Хр. 1938, број стране.

1.

2. У делу *Хроника моје вароши* Момчило Настасијевић са изузетно великом учесталошћу употребљава одричне облике два претеритална времена — перфекта и аориста. Али та чињеница привући ће пажњу лингвиста не због самог присуства њеног, или не бар само због тога, него пре свега због начина дистрибуције ових облика.

Можемо рећи да примера употребе одричног перфекта ($71 \pm 1\%$) и одричног аориста ($58 \pm 1\%$) има приближно подједнако, јер разлику од 13 примера, с обзиром на коли-

чинске односе у природи и одступања од $\pm 1\%$, можемо занемарити, па би се закључци о употреби њиховој, када се посматрају у опозицији перфекат : аорист, кретали у границама стилистички модификоване српскохрватске језичке законитости. Перфекат и аорист, наиме — када су од перфективних и двовидских глагола — представљају, са одређеним стилским ограничењем, синониме¹. У њиховој конкуренцији перфекат — који као претерит обухвата сва таква значења без обзира на друге нијансе (доживљеност : недоживљеност; перфективност : имперфективност) — потискује у комуникацији аорист², а овај постаје све више стилска варијанта претерита уопште, фактор приповедачког стилског комплекса. Поред тога, поред чињенице да је и у делу М. Настасијевића аорист обележен наведеним карактеристикама, треба ипак истаћи и чињеницу да је аорист доста обична категорија у народном језику Настасијевићевог краја, највише, истина, у приповедању, али и у стандардном језику саопштења, већ и с обзиром на дијалекатску основу тога језика³.

3. Ово последње нарочито истиче потребу да се у поступку којим се М. Настасијевић служи у очигледној тежњи за давањем архаично-народског тона овој хроници уоче и друге црте и да се, пре тога, у употреби аориста — који је у одређеној мери код њега стандардни елеменат — прецизније одреде оне особине, и функције чак, које су израз тишчеве замисли.

Од 58 примера одричног аориста експресивну функцију обележавања народског језичког типа имају они примери у којима је тај облик део конструкција с неодређеним вршиоцем радње или део форми које носе та значења или значе-

¹ М. Стевановић, *Око значења аориста*, НЈ н. с. VIII, 5—6, Београд 1957, стр. 139; И. Грицкат, *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама*, Београд 1954, стр. 170—172.

² М. Стевановић, НЈ н. с. VIII, 5—6, Београд 1957, стр. 128—144.

³ В.: М. Стевановић, *Ibid.*, стр. 139 и, у вези са локализацијом говора Настасијевићевог краја, М. Московљевић, *Данашња граница екавског и јекавског изговора у Србији*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Књ. IX, Београд 1929, стр. 111.

ња пасива, као и оних секвенци у којима се субјекат налази у облику датива⁴.

а) Одрични аорист у конструкцијама с неодређеним вршиоцем радње:

И после живљаху као госпође. Али *не поможе* ниједној (Хр. 1938, 116). — А да се нешто због несуђењаци не смуги међу њима? (Хр. 1938, 110). — На последњег Вампира, сине, и *не помисли се* (Хр. 1938, 34). — *Не утврди се*, рину ли јединац Тома у најдубљу сепију Родоначелног (Хр. 1938, 32). — *Те не одржа* за дуто (Хр. 1938, 14). — Некад по врховној заповести, јер *налепо не може*, наши преци преселише се из Бесног Потока (Хр. 1938, 12).

б) Одрични аорист у конструкцијама где општа, неодређена, релативно-ушитна или демонстративна заменица упућује на општост која је једнака неодређености:

А зар *који се не обесише*, нису им помена достојне патње (Хр. 1938, 47).

с) Одрични аорист у конструкцијама са значењем пасива:

А *ћир-Заха* знао је за Бога, и молио му се, макар циција, да се поганије *не заче* (Хр. 1938, 39).

д) Одрични аорист у секвенци са обележјем субјекат у дативу:

А *Томи*, кривом или невином, кад га на одговор призва суд, *не даде се* од неке јаре ни у накрст две (Хр. 1938, 33).

Од свих одричних облика аориста, дакле, — девет, а од њих примери које смо навели под а), с) и д) сигурно у највећој мери, асоцирају вуковски тип структура који (истина, са обликом презента, што у ствари ништа не мења) истиче проф. М. Стевановић у стилу историјских списа Вукових примерима као што је: По том се *учини* у Остружници скуп-

⁴ Исп. о првој конструкцији: М. Стевановић, *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик*, ЈФ XXVI, 1—2, Београд 1963—1964, стр. 133—134.

штина, на којој се *изаберу* посланици⁵. Несумњиво је да у томе главну улогу имају управо структуре којих је облик аориста део, али се ни он не може запоставити бар као елеменат архаизирања.

Осталих 49 примера одричног аориста⁶ ту функцију имају најчешће утолико уколико се у одређеном контексту супротставе облицима перфекта, што значи да би однос трансформације:

И умре, а себе <i>не</i> одаде, стари пас (Хр. 1938, 134)	→	И умро је, а себе <i>није</i> одао, стари пас
---	---	--

— указивао на то да овај аорист може функцију експресије језичког типа имати само као корелативна вредност *и*, као такав, да може бити обележје Настасијевићевог стила у поређењу са стилем кога другог писца. У томе, природно, једнак је и са афирмативним обликом аориста.

4. Висока фреквенција одричног облика аориста, ипак, има још једну функцију у стилу Настасијевићеве *Хронике*. Она је, по нашем мишљењу, структура грађевине чији су други елементи облици *негативног крњег перфекта*, који су у томе укупном систему подржани оним што је том облику заједничко са аористом, заједничким елементом: семантичко-синтаксичким, како је то већ истицано у науци⁷, и семантичко-морфолошким — одричном партикулом *не*. Ово друго треба тумачити као наше настојање да се групе *не* + облик аориста и *не* + облик р. гл. придева протумаче као једнаке не само као семантичко-синтаксичке јединице, него и као секвенце, делови изговорног низа, што у приповедачком стилу, и у његовом тумачењу, има не малу улогу, поготову када се узме у обзир и општа улога формалних момената у односима два облика о којима је реч⁸. Ова чињеница даје категорији негативног аориста у Настасијевићевом језику нову

⁵ М. Стевановић, *Ibid.*, стр. 133.

⁶ Налазе се на стр.: 13, 14, 16, 20, 24, 28, 30, 33, 34, 37, 39, 41, 45, 46, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 65, 71, 80, 81, 97, 98, 106, 108, 110, 111, 113, 121, 134, 136 и 137 дела *Хроника моје вароши*, Београд 1938.

⁷ И. Грицкат, *Нав. дело*, стр. 170—171.

⁸ И. Грицкат, *Нав. дело*, стр. 171.

димензију: иако је то у највећем броју примера, како смо рекли, доста обична категорија пишчевог језика, њена егзистенција у делу је врста средине која даје у апсолутним односима експресивније категорије негативног крњег перфекта.

2.

5. За одрични крњи перфект, пре свега у односу према пуноме облику, у науци је већ истицано да је, у психолошком смислу, рекли бисмо, — необичан зато што је помоћни глагол „иначе срastaо са речцом за негацију“ и зато што је „употреба тог готовог негативног глагола у одречном перфекту постала. . . механичка“, без обзира на нарочите семантичке нијансе које би тај облик имао или не⁹. Поред тога, он и у језику с другим елементима архаичности¹⁰, асоцира два типа елемената: оне који су резултат несвесног поређења уобичајених облика из једне етапе са уобичајеним облицима друге, касније етапе истог књижевног језика (нпр., И. Грицкат даје примере из Вукових дела, из народних пословица и песама и из писаца самог почетка XX века, в. стр. 53, 100, 111 и 113 наведеног рада) и елементе који резултирају из уношења тих форми нађених у старим писаним споменицима (И. Грицкат даје такве примере из XVI века, в. стр. 81 наведеног рада). Несумњиво је да се ови други везују за концепцијски део пишчевог поступка, а први и за механички део тога поступка и за декодирање уметничке поруке, која је основана на *целовитом* поступку¹¹.

Отуда тип одричног крњег перфекта нормалне, стандардне природе — без посебних семантичких нијанси, тип који може бити члан трансформационе формуле:

Онда потмули топот, какав досле <i>не чуло</i> ухо, надвла- да буку (Хр. 1938, 29)	→	Онда потмули топот, какав досле <i>не чу</i> ухо, надвлада буку
--	---	---

⁹ И. Грицкат, *Нав. дело*, стр. 57.

¹⁰ Ђ. Трифуновић, *Речник древних речи у поезији Момчила Настасијевића*, М. Настасијевић, Седам лирских кругова, Београд 1962, стр. 187—199; Св. Васиљев, *Структура двеју песама Момчила Настасијевића*, Прилози проучавању језика, 1, Нови Сад 1965, стр. 102, 107.

¹¹ St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford 1966, стр. 24—25, 118.

— у којој се, најочигледније кад је од перфективног глагола, доказује његова једнакост са аористом, и који је представник 31 ($\pm 1\%$) таквог перфекта од глагола оба вида, — и по себи представља експресиван облик, средство свесне архаизације текста. Поред наведеног у формули примера, вреди показати још неке од таквих примера:

И кажу праћка ни стрела никад и ни у чијој руци не погађале тако (Хр. 1938, 137). — До зоре га отезали, отегнути не могли (Хр. 1938, 115). — Кад бољи не хтео, приволе се неки Скоко (Хр. 1938, 53). — Неми само не изустили, тлухи не чули погруду (Хр. 1938, 22). — Родило се да расте, а не порасло (Хр. 1938, 10). — Ту ноћ процивили Чудетина мајка. Па све тако док не пресвисла (Хр. 1938, 100). — А не споречкали се никад у веку? (Хр. 1938, 110),

Они су сви, као и многи други (на стр.: 10, 11, 22, 25, 44, 53, 54, 60, 62, 64, 66, 67, 77, 80, 81; 92, 94; 99; 100; 103; 113; 115 и 137 *Хронике о мојој вароши*) истога ранга у односу комуникативних и експресивних форми, овде — у односу пуног одричног перфекта и одричног аориста, као комуникативних за дати текст, и одричног крњег перфекта. Ту констатацију сасвим ће сигурно потврдити и статистичка чињеница да је пуни облик одричног перфекта, у примерима:

Нека много не замери замршеностима овде онде: боље се није могло размрсити (Хр. 1938, 11). — Душу бих дао, није га озго погодило (Хр. 1938, 23) —

—у читавом приповедачком делу *Хронике* (од 9. до 138. стране) употребљен само у та два случаја и ни у једном више. А тај облик сигурно је сасвим обичан у комуникативном језику М. Настасијевића.

6. Осталих 40 ($\pm 1\%$) примера одричног крњег перфекта у *Хронизи моје вароши* припада и експресивном типу сада наведених примера и типу чија је експресивност појачана условима микроконтекста, тј. категоријама асоцијације вуковског народског типа израза¹². Они се деле на четири гру-

¹² М. Стевановић, ЈФ XXVI, 1—2, Београд 1963—1964, стр. 133—134.

пе, и у свакој од тих група — у поређењу са фреквенцијом одричног аориста — примери негативног крњег перфекта показују бројчани пораст.

а) Одрични крњи перфекат у конструкцији са неодређеним вршиоцем радње налази се у *Хроници* 12 пута:

Јер више *не погађало* (Хр. 1938, 137). — Мени се ионако бољим новцем никад *не плаћало* (Хр. 1938, 102). — Па опет, више *се не примало* из његове руке (Хр. 1938, 60). — Ко мора притискиваше, сан *се не мило* (Хр. 1938, 44). — И више *не могло се* сазнати (Хр. 1938, 122). — И више *се не знало* ко је од кога тужнији (Хр. 1938, 66). — Од њине лупе *не чуло се* ни шта ко коме довикује (Хр. 1938, 20). — Да *се више не знало*, кад је лисица, кад вук (Хр. 1938, 14). — Повазда и он, кофама из подрума, вино најпре, док *не исцрпало*, па ракију . . . без милости заливао (Хр. 1938, 131).

б) Одрични крњи перфекат у конструкцијама где релативно-упитна, демонстративна или спшта, одн. неодређена или негативна заменица или одсуство субјекта упућује на општост која је једнака неодређености заступљен је са 6 примера:

Не улази који се ниси умио бистром водом спознаје, и трипут *не потпасао се* (Хр. 1938, 115). — Модар је и подбужне, ко животом *не истрошио се* (Хр. 1938, 85). — И когод *не знао* шта је ту (Хр. 1938, 138). — За овешталим женскињем, што му нико више *не зтео* тела (Хр. 1938, 65). — Има пут, има једини. Прођу њим, а *не прошли* (Хр. 1938, 132). — Ко старо је, а *не остарело* (Хр. 1938, 121).

в) Одрични крњи перфекат у конструкцијама са значењем пасива заступљен је са 13 примера:

Годинама *не отварала се* капија (Хр. 1938, 59). — И збиља, више *се пси отуд не чули* живи (Хр. 1938, 61). — Док се Вампирима *не затрло* семе (Хр. 1938, 11). — Трагало се док *се не изгубио* и тај траг (Хр. 1938, 21). — Никад *се двоје прикладније не нашло* (Хр. 1938, 32). — А

лешина се оног њиног не нашла (Хр. 1938, 35). — Занемео и над буретом теча: три четврти не испило се (Хр. 1938, 56—57) —

— и други истог значења и у истој семантичко-синтаксичкој ситуацији, који се налазе на стр.: 58, 73, 91, 65, 87 и 101 Хронике, а које због простора не наводимо овде.

d) Одрични крњи перфекат у секвенци обележеној ознаком субјекат у дативу заступљен је са са 10 примера. И од њих ћемо навести неколико:

Ни тврдој се више не могло глави (Хр. 1938, 19). — Али ни њему се даље не могло (Хр. 1938, 27). — А ни у сну му се не уснило (Хр. 1938, 54). — Док не могло се мајци (Хр. 1938, 64). — Врапцу се ту не смело на кров, врани прелетети (Хр. 1938, 136).

Са њима су идентични и други, нађени на странама: 39, 101, 134 и 136 Хронике о мојој вароши.

7. Све категорије одричног крњег перфекта које смо навели још се изразитије потврђују као елементи експресивне структуре Настасијевићевог језика и тиме што се у томе језику — у истим, дакле, условима контекста — употребљавају одрични корелати глагола *имати*, *достати*, *донети*. У Хроници смо нашли следеће примере:

Четвртот (дана) дигла руке, и *немало* је више сокацима (Хр. 1938, 76). — За даље венчање Тути, *немало* више у њему жара (Хр. 1938, 99). — Покор се починио, *смећа* *недостало*, заштектали људи (Хр. 1938, 93). — Глават неки, — *недостало* му за толику мудрост главе (Хр. 1938, 115). — *Недонело* га, певчић је он (Хр. 1938, 75).

А то су облици генетички везани за конструкције типа:

„Било па *не било*, каже. Не дира се у то, сине“ (Хр. 1938, 24). — И *хтео не хтео*, проради будак по бондроку. И *хтеле не хтеле*, чупаху се врљике из земље (Хр. 1938, 15) —

— за различите по синтаксичкој употреби конструкције, дакле, које садрже негативну партикулу као недељиви део секвенце и у акценатском, интонацијском смислу, поред тога

што су се, честом и дугом употребом у одређеној средини, претвориле у изразе. Овакво тумачење, које полази од одређивања значаја функције формалних елемената у стварању експресивног типа говора, — овде од одређивања значаја функције партикуле *не* (в. т. 4), биће утолико оправданије уколико се узму у обзир и други облици. Облици какав је, рецимо, у примеру са потенцијалом:

Но и без ње, слеп само *не видео би* силу неку и кремен испод оно сиротиње и дреје (Хр. 1938, 13) —

— где М. Настасијевић такође показује да је за његову концепцију језичког типа *Хронике* један од најважнијих елемената партикула *не*, и то — у овоме примеру — њено место у датој секвенци, јер је оно релевантно као знак експресивности, типске обележености, стављено, то јест, у опозицију према неутралном, стандардном распореду у истој секвенци (*не видео би : не би видео*).

3.

8. Структуре с *глаголским прилозима*, истицане већ као уочљиво честе у прози Настасијевићевој¹³, поготову су уочљиве онда када их писац употребљава „апсолутно“, са неподударашем субјеката прилога и главног глагола.

А) У *Хроници моје вароши* писац је употребио 14 примера глаголског прилога садашњег, и то од њих:

а) само два примера у којима прилог и лични глаголски облик имају исти субјекат:

А беше их, све у туђе *гледајући*, сами себи најслађи, поједоше се (Хр. 1938, 38). — За вечером, *љуштећи* јабуку течи, као мезимица мажена, пребледи наједном (Хр. 1938, 54);

б) четири примера у којима се субјекат гл. прилога и управног глагола делимично поклапа или је прилог део реченице са субјектом у зависном падежу:

И очекиваху спремни, нико *не знајући* шта (Хр. 1938, 29). — А на дому, *растући* му суварак син, и за то-

¹³ Св. Васиљев, Структура двеју песама Момчила Настасијевића, Прилози проучавању језика, 1, Нови Сад 1965, стр. 102.

лико *пресамићујући се* Јевда, док не изједначише раменима (Хр. 1938, 131). — *Молећи*, одузео му се глас (Хр. 1938, 117);

с) осам примера у којима се субјекти глаголског прилога и личног глаголског облика не слажу:

А само, *слежући се* кров, израстаху као седам сабласти оцаи (Хр. 1938, 12). — При дана ум за мајстором *будући*, накриво иђаше радња (Хр. 1938, 19). — Али, авај, *множећи се* кот, ... множила се и гнусоба о њему (Хр. 1938, 27). — А *крадући* белошљиве Пуле... наједном зашпретило му с тавана (Хр. 1938, 59). — Наједном, *читајући* ја њих, тим помније сташе они мене (Хр. 1938, 65). — И неки корен зна, кажу, што *сисајући* га уопори се крв (Хр. 1938, 85). — И *дишући* одонуд Вида, бујало како не запамтише старци (Хр. 1938, 118). — И *немајући* више леђином злата, јачи у слабијег искоса погледаше (Хр. 1938, 137).

В) Потпуно је једнака овој дистрибуција облика глаголског прилога прошлог, чак и бројчано. Писац је у *Хроници моје вароши* употребио 12 примера овога облика:

а) један само пример са подударанем субјекта гл. прилога и субјекта реченице за коју је прилог везан:

На радњу и не *погледав*, него с коња у крчму право и у тешко пиће (Хр. 1938, 19);

б) три примера са делимичним подударанем субјекта, или са прилогом који је део реченице са субјектом у зависном падежу:

„Никад, старче, но *посекав се* један, обојицу би заболело!“ (Хр. 1938, 110). — Тек *превршив* дара меру, потовари их на двоја кола власт (Хр. 1938, 48). — *Запитав* је, прелети јој лицем стрепња (Хр. 1938, 24).

Од њих, други је прилошки израз, који се, иако и прилог и реченица имају своје субјекте, може укључити у познати тип безсубјекатске реченице везане партиципом за другу са субјектом (Љ. Стојановић, ЈФ VIII, Београд 1928—1929, стр. 3).

с) Осам примера у којима се субјекти глаголских прилога и личног глаголског облика не подударају:

Омакав му већ одавна власт, *дотрајаваше* у туђини своје (Хр. 1938, 14). — *Саздав се* богомоља, журио на коњу мајстор (Хр. 1938, 21). — Онда, *шенув* мати . . . продаде Коле будзашто кућу (Хр. 1938, 24). — *Пукнув* пред очима неправда, немаше их више на тргу (Хр. 1938, 36). — И јер *стигав* (Вида, пао је, кажу, и онај хрест под очевим ударцима (Хр. 1938, 116). — Недоречено ето и у њему *остав*, падне као свећа (Хр. 1938, 125). — Већ *одмакнув* само, скамењен у раменима, у лицу, значило је: „Па нека“ (Хр. 1938, 130). — Зором тек, *заплакав* новорођенче, заплака и она (Хр. 1938, 137).

9. Уз напомену да је и сам употребљени облик глаголског прилога прошлог за данашње језичко осећање необичнији од оног на *-вши*, истаћи ћемо да су оваквом дистрибуцијом оба глаголска прилога, то јест: инсистирањем пишчевим на „апсолутној“ употреби њиховој, која се противи језичкој норми, — дате синтаксичке категорије, као уосталом и прегледане форме одричног аориста и одричног крњег перфекта, прешле у домен функција које врло често у одређеном контексту имају лексичке јединице¹⁴. Оне, наиме, асоцирају у процесу перцепције вуковски стил, у којем је таква употреба ових прилога била сасвим обична¹⁵.

4.

10. У синтакси *Хронике* *моје вароши* као експресивну форму можемо истаћи и везник чим у корелацији *чим. . . тим* у примерима:

Али овај наш, *чим* тежи откупи, *тим* дубље коренили га (Хр. 1938, 13). — И *чим* боље растијаху, у сводове се засвођаху, *тим* већма чилио туђин, *тим* журније и журније камен по камен слагаху руке (Хр. 1938, 20) —

¹⁴ St. Ullmann, *Нав. дело*, стр. 10—12.

¹⁵ Исп.: Љ. Стојановић, *Значење глаголских партиципа*, ЈФ VIII, Београд 1928—1929, стр. 10—11; М. Стевановић, *Језик у Вукову делу*, ЈФ XXVI, 1—2, Београд 1963—1964, стр. 131—133; П. Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, Поговор, В. Ст. Караџић, Српски рјечник 1818, Просвета — Београд 1966, стр. 149.

— какви су обични у језику старих писаца и у Вуковоме језику¹⁶, само са *чим* у функцији временског везника. У језику Хронике М. Настасијевића ова корелативна структура, међутим, представља део система у коме инструментал заменица *што* и *тај* (*чим* и *тим*) представља специфично — стилско, продужење традиционалне речи-средства појачавања значења. Отуда се и горњи примери, и примери са компаративом у реченици а без корелације везника:

а) са *чим*:

А све упорније ту је, све неухватимије, *чим* жеднији за непосежним човек посеже (Хр. 1938, 9). — И без трагања побављила би она, *чим* дубље затурена (Хр. 1938, 120);

б) са *тим*:

У грешници *тим* дубље сестру видим (Хр. 1938, 31). — *Тим* луђе подаваху се одбачене а жељне (Хр. 1938, 33). — Прену *тим* оштрије правда (Хр. 1938, 35). — Но спаренији *тим*, рој их, где драговаху, залебди (Хр. 1938, 47). — *Тим* горе, кад и од њега, ето, имало је нешто старије (Хр. 1938, 60) —

— и други слични на стр.: 65, 73, 86, 126, 132 и 137 Хронике — осећају као делови једног система, и то онога који је писац унео у језик хронике управо из споменика средњег века¹⁷, примењујући своју концепцију о односу уметника и наслеђа прошлости и своје филолошко образовање¹⁸.

5.

11. У обради језика и стила писаца, а поготову овога другог, убичајени поступак многих испитивача може се дефинисати као тражење слојева *лексике* који треба да буду

¹⁶ Иоп.: *Rječnik JAZU*, Sv. 74, Zagreb 1962, под *što, h. čim, vremenski veznik*.

¹⁷ Међу примерима које наводи *Rječnik JAZU*, Sv. 75, Zagreb 1962, под *taj, d. bb* пада у очи пример из 1348. године (Даровница цара Стефана Душана, *Mon. serb.* 134) и примери из старих писаца.

¹⁸ М. Первић, *Момчило Настасијевић*, Нолит — Београд 1963, стр. 26—27, 40.

потврда две тенденције углавном: или архаизирања текста или његовог актуализовања, односно локализовања или нормирања. Ако је то и искључиви метод, проблем одређивања стила једног писца према стилу другог везује се једнострано за феномен *појмова*, што лингвистичку анализу стила може удаљити од саме њене материје, од језика.

Ми смо овде покушали да прикажемо процесе истих тенденција — архаизирања или актуализовања, одн. локализовања или нормирања, на грааматичким категоријама, и то тако што смо указали на случајеве писаца који језик архаизују, одн. локализују и грааматичким средствима. Другим речима, указали смо на писца који у одређеној мери трансформише појмовне системе не једноставним односима лексике једне епохе са лексиком друге епохе, него то чини и трансформацијом грааматичких облика у оквирима синхроничких категорија.

12. Како смо видели, као битно обележје стила Момчила Настасијевића увек се истицало, сасвим оправдано, управо богатство у употреби лексичких архаизама, чему су се лингвисти, када је писац комбиновао речи из различитих сфера, и противили¹⁹. Поред тога, с друге стране, истицана је и синтакса која „ломи стандардну језичку фразу“²⁰, и због које је А. Велић, са гледишта нормативне грааматике, наведеној расправи о Настасијевићевом језику и дао тако необично оштар призивок осуде.

Анализа *Хронике моје вароши*, одн. грааматичких структура у њој, међутим, показује да ова два средства Настасијевићевог метода не само да егзистирају напоредо, него да су чак, рекли бисмо, у односу конкуренције. Језик приповедачког дела *Хроника моје вароши* узели смо као текст који својом садржином захтева напор пишчев да дочара епоху која је временски и локационо удаљена од читаоачевог појмовног света. При томе, пошшли смо од чињенице да систем лексичких односа усмерен евокацији представља трансформацију на нивоу *појмова* (и на семантичком нивоу), те да према то-

¹⁹ А. Велић, *Насиље над језиком*, НЈ I, 1, Београд 1933, стр. 258—259.

²⁰ М. Первић, *Нав. рад*, стр. 39.

ме само дијакронички иде у лингвистичку категорију средстава, а да систем односа у морфонологији и синтакси (= секвенци, да бисмо укључили све појаве о којима говоримо у т. 4) који је усмерен истом циљу, евокацији, представља лингвистичку категорију средстава и у синхроничком смислу, те да зато и стварно улази у комуникативни систем одређене генерације. То би, по нашем мишљењу, била диференцирана проширена формулација тачног образложења St. Ullmanna о евокативним средствима, која делују на фонолошком, лексичком и синтетичком нивоу²¹ и која St. Ullmann види као предмет једне *дескриптивне дисциплине* управо због тога што су то „синхронички феномени“²². Граматичке категорије одричног аориста, одричног крњег перфекта, глаголских прилога и везника, односно појачаних форми, које смо овде у одговарајућем и периодски одређеном контексту прегледали, то и потврђују.

Др Живојин Станојчић

²¹ St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford 1966, стр. 101, 111—115

²² St. Ullmann, *Ibid.*, стр. 117.

ОБЛИЦИ ДОПУНА УЗ ГЛАГОЛЕ: СВИРАТИ, ГУДЕТИ, ДУВАТИ, УДАРАТИ И СЛ.

Конструкције реченица, односно допунских предикатских синтагми — у којих је управни члан глагол: *свирати, гудети, дувати, ударати* и сл., а зависни члан именица: *клавир, виолина, труба, гитара* или називи других музичких инструмената — показују у нашем језику неколико могућности слагања падежа именичког појма са глаголом. Тако, на пример, у књижевној грађи и у свакодневном говорном језику налазимо конструкције: глагол + *на* + локатив („свирати на виолини,“); глагол + *у* + акузатив („свирати у виолину“); глагол + акузатив без предлога („свирати виолину“) и друге.

Поставља се питање — да ли су ово, с књижевнојезичког гледишта, трансформације једнаких, синонимских вредности и шта се из њихове фреквенције може закључити анализом комплетније праће језика.

За ову прилику, ми смо се послужили материјалом који пружа грађа Института за српскохрватски језик у Београду, цитираним примерима уз одговарајуће речи у Рјечнику ЈАЗУ у Загребу¹ и у Речнику САНУ у Београду,² другим речницима³, као и мишљењем неколико истакнутих музичких

¹ У даљем тексту РЈА.

² У даљем тексту РСА.

³ *Речник српскохрватског и немачког језика*, Ристић—Кантрџа (у даљем тексту Р—К); *Речник српскохрватског књижевног језика*, Л. Бакољић (даље: Бак.); *Речник савременог књижевног језика*, изд. Матице српске и Матице хрватске (РМСХ) и др.

стручњака Музиколошког института САНУ и Музичке академије у Београду.⁴

Прегледана грађа указује на то да се глаголска рекција формира у зависности како од семантичке представе именице — инструмента (врсте и форме инструмента и апаратуре за свирање) тако и од природе значења семантичког поља управне глаголске речи, као и од других елемената реченично-мисаоног комплекса. А којима ће се од ових веза дати преимућство указаће сам карактер слагања зависне и управне речи.

Ради целовитости прегледа, ми ћемо могуће конструкције посматрати у вези са неколико инструмената: виолину ћемо узети као представника гудачких инструмената, клавир као представника инструмената са диркама, трубу од дувачких, бубањ од удараљки, тамбуру и гитару за инструменте са жицама, као и друге, њима сродне, за које смо у грађи налазили потврде.

Употребу појединих конструкција посматраћемо у следећим диференцијалним ситуацијама:

А. — у ситуацији када смисао реченице не имплицира конкретну, у извесном тренутку реализовану, (из)вршену глаголску радњу, акцију субјекта у вези са инструментом, већ има к в а л и ф и к а т и в н и смисао — указује на способност или могућност вршења глаголске радње у вези са инструментом као средством за обављање дате радње;

Б. — у ситуацији када смисао реченице имплицира конкретну, у извесном тренутку остварену, а к т и в н у радњу субјекта над објектом (посредством објекта) као средством за (из)вршење дате глаголске радње;⁵

⁴ Нашој молби за сарадњу одазвали су се проф. Стана Клајн, директор Музиколошког института, др Драгутин Гостушки, виши научни сарадник Музиколошког института, Арсен Трипа, ванредни професор и продекан Музичке академије, те доцент Академије Милутин Раденковић, којима и овом приликом срдечно захваљујемо на љубазности и одазиву.

⁵ Ситуацију А. и Б. није увек могуће строго одвојити стога што су чести хибридни случајеви као: „Он лепо свира“ = сада (лепо свира) и уопште (лепо свира). Ипак, када је сасвим јасно да реченица има искључиво квалификативни, односно активни смисао извесне разлике у употреби појединих конструкција се могу понекад уочити.

В. — у ситуацији када је у реченици исказан прави објекат, тј. појам који представља садржај музичке репродукције и интерпретације („соната“, „песма“, „Чајковски“ и др.) инструментом као средством;

Г. — у ситуацији када је именички појам, инструмент, детерминисан једном од квалификативних одредби типа *соло* (клавир) *прва* (виолина) и сл.

У овим приликама именички појам (музички инструмент) се јавља као објекат у односу на глаголку реч, односно као средство помоћу којег субјекат остварује глаголку радњу („свирати виолином“), као врста прилошког обележја којим се открива место на којем се, статички или динамички, остварује радња субјекта („свирати на виолини“, „свирати у трубу“), а понекад и као одредба за начин на који се радња која се приписује субјекту врши („ово дело долази до пуног изражаја само кад се свира на виолини, виолином“).

Вршење основне радње субјекта (активирање инструмента) исказује се у праћи нашег језика следећим облицима:

Тип I — употребом предлога *на*;

падежна рекција у том случају може бити двојака:

1. глагол + *на* + локатив именице и
2. глагол + *на* + акузатив именице.

Прва, локативска конструкција је врло уходана и употребљива је готово за све музичке инструменте (врсте музичких инструмената) сем у неким ситуацијама за дувачке и ударалке. Регенс је најчешће глагол „свирати“. Обухвата ситуације: А. Б. и В. Исп. примере за:

А. (квалификативно)

1) (за инструменте типа *клавир*):

Код свирања на оргуљама хоће се вјештина (Напредак, Згб. 1901, 762). — За свирање на пијану вели да „мачке пњаве“ (Ј. Скерлић, Јаков Игњатовић, Бгд. 1904, 125). — На њој [хармоници] се свира појединачно и скупно (Музичка енциклопедија, Згб., s. v. хармоника). —

5 Наш језик

Гласовирач [је] ... онај који свира на гласовиру (РСА, s. v. гласовирач). — Гласовирачица [је] ... она која свира на гласовиру (РСА, s. v. гласовирачица). — Свирати на клавиру [значи] ... auf dem Klavier spielen (P—K, s. v. клавира). — Гласовирати [значи] ... свирати на гласовиру (PМCХ s. v. гласовирати).

Музичким стручњацима предочили смо за ову ситуацију реченице овако формулисане: „Он свира ...“, „Он уме да свира ...“, „Он у оркестру свира ...“. Одговор већине је да се конструкција са предлогом *на* + локатив овде не употребљава (ДГ и АТ) односно да се може употребити алтернативно (СК), док би је један од њих (MP) употребио само у реченици „Он уме да свира на клавиру“, али не и у осталима.

2) (за инструменте типа *виолина*):

Свирати на виолини ... die Violine, die Geige spielen (P—K, s. v. виолина). — Гудало [је] ... направа, којом се на гудачким инструментима ... производи тон (Муз. енци., s. v. гудало). — Гудети [значи] ... свирати на гудачком инструменту превлачећи гудалом преко жица (РСА, s. v. гудети). — Гудети [значи] ... свирати на гудачком инструменту (PМCХ, s. v. гудети). — Свирати на виолини (РСА, s. v. гуслати). — Гуслати [значи] ... свирати на било којем гудачком инструменту (PМCХ, s. v. гуслати). — Гуслач [је] ... свирач на неком ... гудачком инструменту (обично виолинист) (РСА, s. v. гуслач). — Виолончелист(а) [је] ... свирач [онај који свира] на виолончелу (РСА, s. v. виолончелист(а)).

Одговор музичких стручњака исти је као и за А. 1.

3) (за инструменте типа *гитара*):

Гитарист(а) ... [је] онај који свира на гитари (РСА, s. v. гитарист(а)). — Гитара ... [је] музички инструмент ... на коме се свира (РСА, s. v. гитара). — Гитара [је] ... инструмент са жицама ... на њој се музицирало солистички (Енциклопедија Лексикографског завода, Згб., s. v. гитара). — Свирање на гитари највише ... се [развило] у Шпанији (Муз. енци., s. v. гитара). — Седам-

наести век претставља велики успон у уметности свирања на гитари (Исто). — За музицирање на тамбури народни је израз: „ударати у тамбуру, тамбурати“. Но све више се уврјежује израз „свирати у тамбуру“ (Муз. енци., s. v. тамбура).

И у овом случају мишљење музичких стручњака је исто као и у досад показаним случајевима.

Б. (активна радња у извесном тренутку)

1) (за *клавир*):

Она је прва свирала постима на клавиру (Т. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, Блд. 1922, 123). — [Она] је на клавиру ударала (К. Руварац, Списи I, Н. Сад. 1866, 97).

Музичким стручњацима презентирали смо овако формулисане реченице: „Н. Н. је управо почео да свира ...“, „Чујем га где свира ...“, „Уметник Н. Н. ће вечерас свирати ...“. Одговор свих упитаних стручњака је једнодушан: искључиво ће се употребити конструкција са *на* + локатив („Н. Н. управо свира на клавиру“ и др.).

2) (за *виолину*):

Н. Н. је управо почео да свира на виолини. — Чујем га где свира на виолини. — Уметник Н. Н. ће вечерас свирати на виолини (Сви упитани музички стручњаци).

3) За инструменте типа *тамбура*, *гитара* потврде имамо само од стране музичких стручњака, чији је одговор идентичан са одговорима под Б. 1. и 2.

Уколико је регенс глагол „свирати“, конструкцију *на* + локатив употребити би музички стручњаци и за дувачке инструменте и удараљке, искључиво: „Свираће на труби, на добошу“ (ДГ, АТ и МР) или само алтернативно (СК) дајући предност другим конструкцијама (исп. даље).

У поменутиим ситуацијама конструкција (предлог *на*) упућује, мада не сасвим непосредно, на извештај локални, месни карактер одредбе глаголске радње (глаголска радња се врши *на* нечему, на горњој површини нечега; „свирати виолину, клавир“ — свирати на жицама виолине, свирати на диркама клавира стављајући на њих руке и сл.) активирањем

потребних елемената који чине интегрални део субјекта и објекта у произвођењу звука.

Овај месни моменат присутан је и кад је у реченици исказан прави објекат, тј. појам који представља садржај музичке репродукције (ситуација В.), мада у овој прилици знатно слабије, што, вероватно, и омогућава да се конструкција као „клише“ употреби и за дувачке и друге инструменте (бубањ, добош и сл.), као у примерима за:

В. (с објектом):

Жупник [је] на гудалици и на гласовиру... дао изиграти концерт (М. Павлиновић, Пути, Задар 1888, 41). — Свирати песму на виолини (Р—К, s. v. свирати). — Девојчица нам је свирала Чајковског, наравно на клавиру (В. Поповић, НИН 1967, 879/24).

Свирати [spielen] песму на флаути ein Lied flöten (Р—К, s. v. свирати). Свирати [blasen] песму на флаути ein Lied auf der Flöte blasen (Исто).

Све сонате... су се изводиле на једном инструменту (Муз. енци., s. v. соната).

Мишљење музичких стручњака је овде једнодушно: сви се слажу да ће се у овој ситуацији редовно употребити конструкција са *на* + локатив („Уметник Н. Н. ће ово дело (сонату, песму и др.) (од) свирати на клавиру, на виолини, на тамбури, на гитари, на труби, на добошу, на гуслама“ итд.).

Месни моменат (појам акције на горњој површини) бива апстрахован на рачун објекатског третмана у ситуацији Г., услед чега се конструкција *на* + локатив за њу и не употребљава.

Друга конструкција, глагол + *на* + акузатив, за разлику од претходне, веома се ретко налази у употреби и потврђује је сасвим мали број примера. Уколико се и јавља, наћи ће се употребљена за А. и Б. ситуације и уз разне инструменте, па и дувачке, али се и из самих примера може видети да је оваква употреба или покрајинска или застарела:

За саму свирку сељаци кажу: ... „на музику се свира“ (М. Ђ. Шкарић, Српски етнографски зборник 34, '234). — Зна читати и писати и свирати на егеду (Ђ. По-

повић, М. Сервантес, Дон Кихоте I, Бгд. 1895, 91). — Мија свира на дебелу жицу (Б. Нушић, Сабрана дела, V, Бгд. 1931, 265). — Свирао је на различне фруле (И. Туррић, Приче, Згб. 1909, 11). — Виолинист... свира на виолину (Бак., s. v. виолинист). — [Гудалом] се свира... на виолину, гусле, виолончело (Бак., s. v. гудало).

Тип II — конструкција са предлогом *у* + акузатив именице.

Овај се облик јавља веома често и, за разлику од претходног типа, врло је угодан за дувачке инструменте и удараљке, а за остале инструменте ређе, уколико је регенс глагол — „свирати“, „играти“ (у значењу „свирати“) и сл. Најрадије се употребљава за ситуације А. и Б. Исп. примере:

1) (за дувачке инструменте):

Свирати у трубу... *das Horn blasen* (P—K, s. v. свирати. — Трубач... свира у трубу (Бак., s. v. трубач). — Трубити... [значи] свирати у трубу (Бак., s. v. трубити). — Свирати у флауту *die Flöte blasen* (P—K, s. v. свирати). — Он свира (уме да свира) у флауту *er spielt Flöte* (Исто). — У флауту свирати (Словар 1791, 184). — Пастир шета и у танкогласну фрулу... свира (А. Стојковић, Кандор..., Будим 1800, 7). — Уме врло лепо у фрулу да свира (М. Ђ. Шкарић, СЕЗБ 34, 234). — Он чује... овчаре у дигле свирати (М. А. Рельковић, РЈА, s. v. дигле). — Свира у дигле Волтер (А. Г. Матош, Пејзажи, Бгд, 1956, 33). — Момци свирају у дигле (П. Поповић, Преглед срп. књиж., Бгд. 1922, 202). — Тада ће ваљда у друге дигле засвирати (В. Јагић, Спомени мојега живота I, Бгд. 1930, 172). — Диглити [значи]... свирати у дигле (РСА, s. v. диглити). — Ти играј... а он ће у гајде да свира (О. Давичо, Међу Маркосовим партизанима, Згб. 1948, 218). — Закаже свирцу у гајде свирати (И. Соколовић, Стромоглави преврат Србије II, Н. Сад 1843, 27). — Крене... свирајући у гајде (Вук, Нар. прип., Беч 1853, 59). — Рђаво свира у гајде (Вук, Нар. пословице, РЈА, s. v. свирати). — Свирати у гајде *dudeln* (P—K, s. v. свирати). — Народ

свираше у свирале (Ђ. Даничић, РЈА, s. v. свирати). — Он... у свиралу свира (РЈА, s. v. свирати). — Свира Миља у златну свиралу (РЈА, s. v. свирала). — Петар у свиралу свирати (Вук, Нар. песме 2, 632). — У свиралу свирит... није слободно сваки дан (Катанчић, РЈА, s. v. свирала). — Свирати у свирајку auf einer Pfeife pfeifen (Р—К, s. v. свирати). — Свирају у рогове (Рапић, РЈА, s. v. свирати).

Занимљиво је да музички стручњаци, којима смо се обратили, не би ову конструкцију употребили за дувачке инструменте, као ни за остале кад је регенс глагол „свирати“. Управо, само један од њих (СК) дозвољава: „Уметник Н. Н. је управо почео да свира (чујем га где свира; он ће вечерас свирати) у трубу“, док остали сматрају да, кад је по среди ситуација Б., треба употребити конструкцију са предлогом на + локатив („Он ће вечерас свирати на труби, на добошу, на бубњу, на флаути“ и др.).

2) (за инструменте типа *клавир*):

Свирати у клавир... Klavier... spielen (Р—К, s. v. свирати). — Свирати у клавир (Бак., s. v. свирати). — Говори француски и свира у клавир (В. Петровић, Сабрана дела II, Бгд. 1930, 96). — Свирање у клавир Klavierspielen (Р—К, s. v. свирање). — Свирање њено у клавир било је виртуозно (И. Секулић, Ђакон Богородичине цркве, Згб. 1920, 5). — Играм у... оргуље (Бјелостенац, РЈА, s. v. играти).

3) (за инструменте типа *виолина*):

Свирати... у виолину (Бак., s. v. свирати). — Свирање у виолину (Исто). — Гуслар [је]... онај који свира у гусле и пева уз њих (Исто, s. v. гуслар). — Ја удем да свирам у ћеманета (виолину) (М. Глишић, Прип. Бгд. 1879, 124). — Ак' не зна у гусле [свирати], а ти му дај таламбас (РЈА, s. v. гусле). — Свирачи засвире... у своје Виолине (А. Качић, Корабљица, Млеци 1782, 262). — Играм у гусле (Бјелостенац, РЈА, s. v. играти).

4) (за инструменте типа *гитара*):

Свирачи засвире... у своје... Китаре (А. Качић, Корабљица, 62). — Свирати у цитру (Ј. Ђорђевић, Латин-

ско-српски речник, Бгд. 1886, 585, s. v. fides). — Гитараш и гитарист(а) [je] ... онај који свира у гитару (РСМХ, s. v. гитараш). — Гитаристкиња [je] ... она која свира у гитару (РСМХ, s. v. гитаристкиња). — Све се више уврјежује израз „свирати у тамбуру“ (Муз. енци., s. v. тамбура).

За инструменте са жицама, нарочито за — тамбуру, радо се као регенс јавља глагол „ударати“ („бити“):⁶

Тамбурати [значи] ... ударати у тамбуру (РЈА, s. v. тамбурати). — Тамбураш [je] ... музикант који удара у тамбуре (Бак., s. v. тамбураш). — Тамбурашица [je] ... жена која удара у тамбуре (Бак., s. v. тамбурашица). — Тамбурати ... ударати у тамбуре (Бак., s. v. тамбурати). — Ударило у тамбуру ђаче (Вук, Нар. пјесме 1, РЈА, s. v. тамбура). — Гитара [je] ... инструмент ... на коме се свира ударајући у жице (РСА, s. v. гитара). — Гитараш ударајући у жице ... скинуо неку копрену (Ј. Бенешкић, s. v. гитараш). — Сељаци кажу: ... у тамбуру „се удара“ (М. Ђ. Шкарић, СЕЗБ 54, 234). — Бити у тамбурицу Tambourinchen rühren (Р—К, s. v. тамбурица). — Лулу пије у тамбуру бије (Вук, Рјечник, s. v. тамбура). — Ком је мило ... нека пева и у тамбуре бије (Д. Обрадовић, РЈА, s. v. тамбура). — За музицирање на тамбури народни је израз: „ударати у тамбуру“, „тамбурати“ рјеђе „куцати у тамбуру“ (Муз. енци., s. v. тамбура).

За удараљке, међутим, ређе ће се као регенс употребити глагол „свирати“, већ ће се уз њих обично јавити глагол „ударати“ („лупати“, „бубњати“ и сл.) + у + акузатив. Исп. примере:

⁶ Глагол „ударати“ спорадично се јавља у грађи и за још неке инструменте, као клавир и др., али се у тим случајевима, рекли бисмо, осећа или нијанса застарелости такве употребе (исп. Рђав /je/ глагол... гласовирати мјесто клавирати, ударати у клавир, Т. Маретић, РСА, s. v. гласовирати. — Давид чини /то/... ударајући у трубље, свирале А. Качић, РЈА, s. v. свирала. — Никл. ... у гусле удире, Ђ. Бараковић, РЈА, s. v. гусле. — У гусле мукле ударио, А. Качић, исто) или призивук пејоративности (исп. Нека већ једном престане ударати у тај клавир, ЕФ), тј. значење идентично глаголу „дрндати“ (исп. Над мојом главом неко дрнда у клавир, В. Стојић, РСА, s. v. дрндати).

5) (за инструменте типа *бубањ*):

Бубњар ... удара у бубањ, добош (РМСХ, s. v. бубњар). — Удара у бубањ (Микаља, РЈА, s. v. бубањ). — У бубње удараху (И. Ђорђевић, исто). — У бубње ударише (Е. Павић, исто). — Ударише у бубње и таламбасе (А. Канижлић, исто). — У бубње ударише (Б. Цуцер, исто). — У бубње и гусле нека ми ударају (Ђ. Даничић, исто). — Момци ... радо ударају у бубањ и свирају (Н. Беговић, РСА, s. v. бубати!). — Ударати у бубањ (РСА, s. v. бубњати). — Бубњација ... ударао у ... бубањ (Ђ. Сијарић, РСА, s. v. бубњација). — Ударајући у дајире она је играла (М. М. Вељић, Прип, с југа I, Скопље 1933, 60).

Када је реч о дувачким инструментима, уместо „свирати“ + у радо ће се као регенс употребити и глагол „дувати“ („пухати“, „звиждати“, „диплити“ и сл.); исп. примере:

Чобанче весело дуваше у свиралу (Босанска вила, Сарајево 1865, 268). — „Мастер“ дува у... друге дипле (Б. Ђорђевић и Р. Теодосић, К. Маркс—Ф. Енгелс, О васпитању и образовању, Бгд. 1946, 104). — Сељаци кажу: у гајде „се дува“ (М. Ђ. Шкарић, ЗЕЗБ 54, 234). — Пухати се може ... у трубљу или рог (РЈА, s. v. пухати). — Узму ... седам трубљи, пак ... у њи пушу (Павић, РЈА, s. v. пухати). — Ловци пушу и свирају у рогове (Рапић, исто). — У... рог пушу (Канижлић, исто). — Нити свира ни у дипле дипли (Босанска вила 1911, 45). — Извади... свиралицу... и почне у њу звижјети (Вук, Нар, прип., 219).

Уз гудачке, пак, инструменте, као регенс се јавља и глагол „гудети“:

Један гуди у „бајс“, а остала двојица у гусле (С. Коренић, Зобрник за нар. живот и обичаје 1, 132). — Ако гудите у виолину, занимаћ ће вас... виртуози (А. Г. Матош, Пејзажи, Бгд. 1956, 57). — Ти у гусле гуди полагаано (Вук, Нар. пјесме 7, 326). — Милош је ... лепо гудио у гусле (М. Ђ. Милићевић, РЈА, s. v. гудјети). — Глас [је то] гусларов гудећих у гусле своје (И. Бандулавић, РЈА, s. v. гудјети). — Чух глас гудача који гуђаху у гусле

(Вук, РСА, s. v. гудач). — Слијеп у гуслице гуди (Ј. Илић, РСА, s. v. гуслице).

У ситуацијама В. и Г. ова конструкција са *у* + акузатив се не употребљава.

Употреба предлога *у* (+ акузатив именице) свакако је првобитно иницирана семантичким обележавањем локалног, месног односа акције субјекта према инструменту: означава да се акција субјекта врши према унутрашњости појма-инструмента („дувати у трубу“ = свирати помоћу трубе, тј. свирати, производити звук дувањем (дувајући) у трубу, у унутрашњост трубе). Ово је јасно пре свега када је зависна реч синтагме именица која означава неки дувачки инструмент. Међутим, како само обележавање односа места није релевантан критеријум исказа, већ је релевантан сам чин који се врши у вези са инструментом (свирање), конструкција се као готова, клиширана преноси и на друге типове инструмената у којих акција субјекта није динамички усмерена у унутрашњост предмета („гудети у виолину“), мада се нијанса месног значења може тражити у томе што сваки звук резонира у унутрашњости (кроз унутрашњост) тела инструмента. С друге стране, поједини глаголи, као „ударати“, на пример, маколико да задржавају своје основно значење, функционално су еквивалентни семантици глагола „свирати“ што и омогућава комбиновање појединих клишетски третираних елемената (исп. „ударати у трубу“ > „ударати у гусле“). Ипак, као што се из грађе види, њихове употребе нису једнако у језику раширене.

Осим предлога *на* и *у*, иначе најфреквентнијих у посматраним ситуацијама, у грађи налазимо и примере за употребу и других предлога, нарочито: *уз*, *по*, *кроз*, које овде издвајамо у посебан тип:

Тип III — падежно-предлошке конструкције су овде следеће:

1. глагол + *уз* + акузатив именице.

Од поменутих предлога у овој групи, *уз* је најраспрострањенији. Иако му је, наиме, у контексту ове врсте зна-

чење најчешће начинско — означава да се радња основног глагола врши „у пратњи“, „уз пратњу“ свирке, свирања и сл. (исп. Младеж пјевала ... уз гајде поигравала, Ј. Јурковић, Изабране прип., Згб. 1930, 58. — Осим пјевања уз гусле, Срби све послове своје раде пјевајући, Вук, Даница 1861, 106) — или локално (исп. „свира седећи уз клавир“), предлог *уз* се употребљава и као семантичка алтернатива предлога *у*, нарочито за инструменте типа *гитара, тамбура, гусле* и друге који служе често само за пратњу радње певања, играња итд.

Регенс је обично глагол „свирати“ односно „гудети“:

Даде му [да] „свира уз гусле“ (М. Влаховић, Гласник Етнограф. музеја у Београду XI, 143). — У програм ће ући свирање уз гусле (Златибор, Ужице 1887, 32/2). — Он свира уз дигле (Вук, Нар. песме, РЈА, s. v. дигле). Гуслати [значи] ... свирати, гудети уз гусле (РСА, s. v. гуслати). — Гуслати [значи] ... гудети уз гусле (РМСХ, s. v. гуслати). — Гудети ... свирати уз гусле, гуслати (РМСХ, s. v. гудети). — Гуди уз гусле (Т. Остојић, Срп. књиж. гласник 26, 471). — Онај ... свира уз тамбурицу (А. Наметак, Добри Бршљани, Згб. 1937, 24).

2. глагол + *по* + локатив и

3. глагол + *кроз* + акузатив, као и евентуална употреба других предлога, маргиналног су значаја; они упућују искључиво на локални, месни третман односа у синтагми. Исп. примере:

Онај младић ... гуди по контрабасу (Д. Шимуновић, Бердан, Згб. 1914, 126). — Три му ветра свирају по глави (И. Кукуљевић, Целокупна дела I, Бгд., 279). — Салко је ... само гудио кроз зубе некакву пјесму (Осман-Азис, Без наде, Згб. 1895, 22). — Брконоња један пили по басу (А. Шеноа, Прип. II, Згб. 1932, 166).

Тип IV — конструкције без предлога.

Падеж именице може бити, према грађи, двојак:

1. глагол + *акузатив* без предлога и
2. глагол + *инструментал* без предлога.

Први случај (са акузативом) потенцира објекатски однос: радња субјекта посматрана је у вези са инструментом као објектом, као средством које омогућава субјекту да (из)врши глаголску радњу, док је локативни однос између вршиоца и места радње апстрахован. Ову конструкцију потврђују и примери грађе и одговори музичких стручњака, али се у погледу њене применљивости могу запазити извесна неслагања. И грађа и музички стручњаци потврђују употребу ове конструкције за ситуацију А.:

Свирати флауту flöten (P—K, s. v. свирати). — Моја Милка клавир свира (В. Живковић, Песме, Бгд. 1907, 133). Она клавир свира (Љ. Ненадовић, Целокупна дела V, 2. изд. Бгд., 35). — Она игра ... најбоље гласовир (А. Шеноа, Прип. IV, Згб. 1933, 181). — Свак ужива, да складније дигле дигли (И. Гундулић, РЈА, s. v. дигле). — Ја не свирам прим, ја то знам (В. Петровић, Сабрана дела IV, Бгд. 1930, 59). — Како мандолину свира? (Ј. Кулунџић, Виенац, Згб. 1924, 449). — Ми Словени играмо гајде (М. Крлежа, Излет у Русију, Згб. 1926, 42).

Музиколози овој конструкцији, кад је по среди квалификативни смисао исказа, дају примат (сви упитани), тј. употребиће само њу искључиво и то за све инструменте (ДГ и АТ) односно сматрају да се алтернативно може употребити и конструкција са предлогом на + локатив за све инструменте сем за дувачке и ударалке (СК и МР).

Грађа, међутим, ову конструкцију потврђује и за ситуацију Б., мада са релативно мало примера:

Пред два момка гајдаш гајде дува (Ј. Поповић, Ми-лошијада, Будим 1829, 169). — Ту су читав дан свирали грамофон (М. Крлежа, Излет у Русију, 64). — У јутру ... неко је свирао мандолину у дворишту (Исто, 126). — Свирају слијепци цитре (Исто, 26).

И грађа и одговори музичких стручњака слажу се у томе да је ова конструкција искључива за ситуацију Г.:

Тако ће од сада ... играти прве гусле млади гуслач (В. Хобул, Вијенац III, Згб. 1924, 554). — Енглези ... сви-

рају трећу виолину (И. Секулић, Књиж. новине, Бгд. 1948, 19/1). — Н. Н. ће у тој композицији свирати соло клавир (прву виолину, другу флауту, соло титару, соло добош итд.) (СК, ДГ, АТ, МР).

За другу конструкцију овога типа (глагол + инструментал без предлога), иако је, можда, најочекиванија — с обзиром на то да је, објективно, инструмент у ствари средство за произвођење звука, предмет којим се вршилац радње служи у остварењу радње примера у грађи једва да има. Обично ће се употребити само онда када се жели нагласити неки од елемената оруђа („свира гудалом“) или начина („свирати прстима“), што посебно погодује ситуацији када је у реченици исказан и предмет, садржај извођења (ситуација В.):

Свирати [значи]... извести неки комад музичким инструментом (РЈА, s. v. свирати). — Свети [ће] у краљевству небеском ... разликијем свиркама свирати (Дивковић, исто). — Узео је гитару, па ... игра њеним жицама (Б. Јакшић, Дела VII, Бгд. 1883, 228). — Црногорци свирају ... ковалом и гајдама (А. Петровић, СЕЗБ 7, 498).

З а к љ у ч а к

Уопште узев, може се закључити да су рекције глагола „свирати“ различне и да се, начелно, не осећа чврст, устаљен систем у употреби појединих спрега за истозначне ситуације чак и у једних те истих аутора.

Ипак, као најфреквентније издвајају се:

а) конструкција глагол + на + локатив („свирати на клавиру“) нарочито онда када смисао реченице подразумева активну радњу субјекта у извесном тренутку и кад је у реченици исказан објекат, садржај, предмет извођења („свирати сонату на флаути“). Не може се употребити ако је инструмент детерминисан одредбом „соло“ (клавир), „прва“ (виолина) и сл. По мишљењу музиколога, ова конструкција се не употребљава (или се ретко употребљава) у квалификативним ситуацијама („он свира“, „он уме да свира“, „он у оркестру свира“ итд.);

б) конструкција глагол + *y* + акузатив („свирати у трубу“) карактеристична је пре свега за дувачке инструменте и ударалке уколико се реченицом означава активна радња или квалификација, способност субјекта за вршење радње свирања. Музички стручњаци различно третирају ову конструкцију. Једни је сматрају примарном за дувачке инструменте и ударалке, док други дају предност конструкцији са *на* + локатив и за ове инструменте. Али с обзиром на фреквенцију употребе преимућство се мора дати првој;

в) конструкција глагол + акузатив без предлога („свирати у оркестру (прву) виолину“) искључива је када је у реченици инструмент детерминисан одредбом „соло“ и сл. По мишљењу музиколога, ова конструкција је примарна и у квалификативним ситуацијама („он свира клавир“ = уме да свира клавир и сл.), мада неки од њих дозвољавају алтернативно и конструкцију са *на* + локатив за све инструменте сем дувачких и ударалки.⁷ И њима се свакако мора дати за право.

Остале конструкције специфичног су или маргиналног значаја.

Др Е. Фекете

⁷ Све се ово у начелу слаже и са подацима до којих је дошао и у својим универзитетским предавањима већ изнео проф. М. Стевановић.

ДВЕ СРОДНЕ СИНТАКСИЧКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

У примерима:

- (I) *Стаде вика добријех јунака* (Н. пј. 3, 63)
(II) *Стаде писка јадне калуђере* (П. Петровић,
Шћеп. 29)

и њима сличним, и по саставу њиховог предиката и по значењу имамо експресивне инпресивне реченице номиналног типа: у предикату им је инпресивни глагол + глаголска именица *стаде вика*, *стаде писка*, а логички субјекат је: у првој ген. *добријех јунака*, у другој акуз. *јадне калуђере*. Оне су семантички синоними својих опозиција с предикатима у личној форми и субјектима у номинативу. Оне значе исто што: *добри јунаци стадоше викати*, *јадни калуђери стадоше пишати* (плакати). Али су стилски — нешто друго, а има и синтаксичке разлике међу њима.

Обе ове конструкције (I и II) и по структури својој и по значењу своје су, дакле, веома блиске, али у нечему се оне међусобно разликују. Обе имају инпресивни предикат номиналног типа: *стаде вика* и *стаде писка*. Међутим, у првој је субјекатски *генитив*, у другој *субјекатски акузатив* — и у томе је разлика међу њима. Затим, у првој има два конструктивна језгра: инпресивно *стаде вика* и *вика јунака*, тзв. генитив субјекта уз глаголску именицу.

Прва (I) конструкција представља активност субјекта (у генитиву), док је друга (II) пре стање субјекта (у акузативу), медијум процеса којим је у целини обухваћен. А обе конструкције су изразито инпресивне, обе значе јаке стихијне појаве које нагло отпочињу и протичу веома бурно и недољиво.

Ђ. Даничић је ове конструкције обрадио узгредно (у *Србској синтакси*, 1858, стр. 112—113) — кад је давао синтаксу генитива. Он је субјекатски генитив сврстао у класу посесивног генитива; „радња а по њој и дело припада ономе што ради, и стање ономе што се у њему налази“ (стр. 18), и наводи ту примере типа *Орање Марка Краљевића*, 2, 438; *Женидба Максима Црнојевића*, 2, 524; *Од постања људи и свијета*. П. Петровић, Шћеп. 103. Код њега се, међутим, конструкције са субјекатским генитивом, о којем је овде реч, налазе у класи партитивног генитива! У подврсти б) ове врсте тога генитива, где се, по Даничићу, изгубило партитивно значење генитива („не види се део“...) — он посебно наводи наше обрте, и дефинише их као предикате стања: генитив долази уз предикате „*стати*, *стајати*, кад са самоставним речима *вика*, *праска* итд. значе стање“ (стр. 112):

Стаде праска малијех пушака,

Стаде вика добријех јунака, 3.63

Стаде писка по пољу јунака,

Стаде вриска бијесни атова, 2. 89.

Стаде звука алке на вратима, 1.646.

Стаде бакат сурих бедевија, 3.33.

Стаде јека друма и планине, 3.42.

Стаде црне земље тутњава, 3.33,

Стоји звука на врату ђердана, 3.36.

Стоји рика крава за теладма,

Бука стоји мачванских волова, 3.28.

Свраке стане крека, Прип. 115

Моје матере стане јаук. Вук, Дан. 2, 135.

Цара стане лелек за сином, Прип. 193 — и даље преко

20 примера са *стаде*, *стоји*, *стане*.

Даничић је добро видео да генитив овде долази уз предикате *стаде вика*, *стоји звука*, *стане јаук* итд., али је тешко разумети зашто га сврстава у класу партитивног генитива. Могло би се пре схватити да га је сврстао горе у исту класу посесивног генитива, као што је *Орање Марка Краљевића*. Међутим, кад га је већ довео у везу не према глаголској именици само (дакле, не адноминално), већ према сложеном пре-

дикату *стаде вика*, — онда је најприродније било да га дефинише као субјекатски генитив. Даничић није хтео, то се јасно види, да га сврста у класу адноминалног посесивног генитива, већ га је оставио овде уз ове сложене предикате, и може се рећи да се у синтакси падежа ове конструкције не могу боље дефинисати него што је учинио Даничић. Тек у синтакси просте реченице, где се према структури предиката типолошки изучавају просте реченице, ове се реченице могу успешније дефинисати и класификовати.

Ф. Миклошић је, такође, ове конструкције обрађивао у синтакси падежа (Vergl. Syntax, 1883, S. 461—462), и оне ће ту остати код свих наших каснијих синтаксичара. Он је узео примере од Даничића, па је генитив ових конструкција, за разлику од Даничића, унео у класу аблативног генитива, генитива порекла: „Овде сврставам реченице, каже Миклошић, које имају следеће форме: срп. *Стаде јека друма и планине*. 3,42, јер овде генитив такође значи предмет од кога долази *јека*“ (С. 462), па наводи даље десетак Даничићевих примера. Као што се види, Миклошић је овде дефинисао само конструкцију *јека друма*, дакле само генитив субјекта уз глаголску именицу. Ми Даничићеву дефиницију сматрамо успелијом, зато што је он узео у рачун и ингресивну конструкцију предиката *стаде јека*, тј. *стаде вика*, *стаде праска* итд. Миклошић дефинише адноминални генитив, а Даничић адвербативни. На овом примеру Даничић се показао бољи мајстор од Миклошића, великог и ненадмашног мајстора на подручју једночланих безличних реченица.

Узећемо сада у претрес ове конструкције са акузативом. Кад је Даничић навео ове примере конструкције са генитивом, он у фусноти овако тумачи пример *Стоји цика мало и велико*: „Овде мислим да се узима „мало и велико“ као да се не мења по падежима“ (стр. 113). Даничић је овим наговестио своје схватање да у конструкцијама ове врсте не може бити акузатив субјекта.

Кад даље Даничић обрађује синтаксу акузатива, он уз примере акузатива логичког субјекта као што су:

Страх је мене биће погинуо, 1, 642.

Све пшенице, да те је милина, Б. Радичевић, 1, 126

— у фусноти пише: „овамо би ишли и овакви примери, али народни говор нема у њима четврти падеж него други (в. стр. 112)“:

Стани смијех везирске рицале. П. Петровић, Шћеп. Стаде писка јадне калуђере, Ib. id. 29.

Фиска стои младе убојнике, П. Петровић, ГВ 105.

Даничић овде поново излази са својим мишљењем да у овим конструкцијама не може доћи акузатив субјекта, мада он добро дефинише овај генитив и овај предикат, које сврстава у исту класу са *Страх је мене биће погинуо*. Само његов разлог да ово није особина народног говора не звучи убедљиво, јер је познато да је Његошев песнички језик управо са многим особинама народног језика. Даничић ту ове Његошеве стихове затим доводи у везу са другим Његошевим стиховима:

*Жалије му снахин вјенац било
Него главу свог сина Андрије, ГВ. 51.*

Но Даничић овде несумњиво није био у праву, јер акузатив у овим реченицама није у истој функцији као акузатив у горњим примерима са којима он ове доводи у везу. Овде је акузатив *снахин вјенац* (м. ген. *снахиног вјенца*) у функцији објекта где је логички субјекат *му*. Међутим у горњим примерима акузатив је у функцији субјекта, нпр.: *Стаде писка јадне калуђере*, као *Калуђере би страх* — како је и Даничић утврдио (в. горе).

Његош је у стиховима са *жао*, *жалије* у предикату — могао да учини „преношење“, тј. место личног предиката *више је жалио* да супституише *жалије му било*: место *Више је жалио снахин вјенац* дошло *жалије му било снахин вјенац*. То би се могло тумачити и као песничка слобода, али је то сигурно дијалекатска особина: *жалије му венац него главу* место *жалије му венца него главе*. Но ово нема ничега заједничког с ингресивним конструкцијама у којима је акузатив у функцији субјекта, нити се ови стихови могу поредити с њима.

Што се тиче саме Даничићеве примедбе да акузатив у ингресивним конструкцијама типа *Стаде писка јадне калу-*

ђере — није особина народног говора, она не стоји. Не само што су нам потврдили познаваоци црногорских говора да је она у њима врло обична, него и у шумадијским говорима, нпр. у Грузи, налазимо ове конструкције не само с генитивом већ и са акузативом, нпр.: *Жену стаде кукњава*. — *Жена плаче, дете стоји вриска*. — *Жене стоји вриска, људи се збунили*. Дакле *Жену стане кукњава* потпуно је аналогно обрту *Жену спонадне кашаљ, плач* и сл. или *Жену буде студ*. Синтаксички је иста вредност, али инпресивна конструкција се ипак одваја од ових предиката стања. Њихов предикат је динамичнији и субјекат је у њима активнији. Треба рећи да се у наведеним примерима из Грузе акузатив редовно јавља у иницијалном положају, а да је инпресивни глагол радије у презенту *стоји, стане*.

Миклошић није одбацивао ове инпресивне конструкције с акузативом. После наведених примера (Даничићевих) с генитивом, он у продужетку додаје: „Ређе стоји место генитива акузатив“ (S. 462), па наводи она три Његошева стиха којима Даничић не признаје народни карактер:

Фиска стоји младе убојнике.

Стаде писка јадне калуђере,

Стани смијех везирске рицале, — и овако их дефинише: „Ако би акузатив био изворни и номинатив (*фиска, смијех*) предикат, то би ове реченице ишле у исту категорију са онима које су третиране код акузатива, као што су: *њу буде студ, њега буде срамота, девојку буде страх* итд.“

Даничић је овако дефинисао инпресивне конструкције с генитивом, видели смо, па и ове с акузативом („Овако би ишли и овакви примери. . .“), али је овим последњим спорио исправност употребе.

Ми прихватимо и Даничићево и Миклошићево мишљење у извесној мери: Даничићево да их ставимо у исту групу са оним првим које имају генитив субјекта, а Миклошићево у томе што их не сматрамо активним као прве. А у једних и код других налазимо заједничку инпресивност предиката, па зато сматрамо да их треба сврстати у исту класу:

Стаде вика добријех јунака.

Стаде писка јадне калуђере.

Ове конструкције са ингресивним предикатима дружчије су и по значењу и по експресивности коју имају, него што су предикати стања са *стид*, *страх*, *срамота* и сл. Ови последњи предикати имају праву спону која је потпуно асемантична: *стид га је*, *стид га било*, *стид га беше*, *стид га је било*, *стид би га било*, *биће га стид* итд.

Ингресивни глаголи *стаде*, *стоји*, *стане*, *стани* и сл. у овим ингресивним предикатима номиналног типа, као и у оним глаголског типа са инфинитивом, носиоци су тзв. ингресивности, а наиме даје се јак подстицај субјекту раднику да врши радњу која нагло опочиње и бурно протиче. Глаголске именице, односно инфинитиви, носиоци су стварног значења у оваквим сложеним предикатима.

Ове ингресивне конструкције номиналног типа нешто су експресивније од ингресивних конструкција глаголског типа (с инфинитивом):

Исп. Стаде вика добријех јунака и

Јунаци стадоше викати.

Стаде писка јадне калуђере и

Калуђери стадоше пиштати.

Игрутин Стевовић

NOMINA AGENTIS ИЗВЕДЕНА СУФИКСОМ -ЛО

1. О овим је именицама већ било речи у науци о нашем језику. А. Лескин у својој граматичкој српскохрватског језика (*Grammatik der serbokroatischen Sprache*, Heidelberg 1914) на стр. 238. каже да именице с наставком *-ло* између осталог означавају претераног вршиоца радње. А. Белић у расправи *О грађењу нових речи*¹ додаје да именице са суфиксом *-ло* означавају сталног или претераног вршиоца радње са пејоративном нијансом. Најисцрпније је о овим именицама писао проф. М. Стевановић, и то у расправи *Постанак и значење именица на -ло*², подстакнут непосредно чланком Исидоре Секулић која је у истом броју *Нашег језика* (178—179. стр.) написала један мањи прилог решавању овог питања. И. Секулић се у овом чланку, говорећи о значењу именице *јадило*, само узред дотакла и осталих значења именица с наставком *-ло*. Она каже да именице с наставком *-ло* означавају и личности са јаком особином и наводи неке примере: *оклевало*, *шкрабало*, *гегало*, *куњало* и др. Проф. М. Стевановић у наведеној расправи сматра да је пејоративна нијанса именица на *-ло* које означавају лице условљена посредством *nomina instrumenti*. Он, наиме, сматра да су *nomina agentis* изведена суфиксом *-ло* постала од *nomina instrumenti* унутрашњом променом значења ових именица. Као пример наводи именицу *страшило* која се поред основног и првобитног значења, тј. означавања средства за плашење птица употребљава и за особу која својим изгледом подсећа на страшило. Именица *страшило* је добила пе-

¹ Наш језик, књ. IV, стр. 227—229.

² Наш језик, књ. I, св. 5—6, стр. 180—190.

јоративно значење на тај начин што се особа неугледног физичког изгледа идентификује са средством за плашење птица. На истом месту даље М. Стевановић каже да су на исти начин добиле своје значење именице: *бајало* — човек који баје; *бенетало* — онај који непрестано бенеће; *викало* — онај који стално виче итд. У књизи *Савремени српскохрватски језик*, стр. 514—515, проф. М. Стевановић имајући у виду пејоративно значење основног глагола од којих су изведене именице на -ло каже: „Остале именице с наставком -ло које се употребљавају за означавање вршилаца радње у основи својој имају углавном глаголе пејоративног значења, па су, наравно, и оне саме скоро све пејоративне“. Тиме је он дао дефинитиван облик својих схватања о пореклу ових именица.

2. О пореклу наставка -ло који служи за творбу *nomina agentis* А. Белић³ каже да он представља стари глаголски наставак који је обележавао радника. А Меје⁴ констатује да нашем суфиксу -ло који служи за творбу *nomina agentis* одговара латински придевски суфикс -lus, нпр. *bibulus* (који радо пије), *credulus* (лаковеран), *tremulus* (који дрхти; који изазива дрхтање) те отуда словенски и јерменски партиципи на *l*. Наставак -ло, иначе, не налазимо у другим словенским језицима. То је, дакле, типичан српскохрватски наставак.

3. Овде сам укратко изложила шта је досада писано о суфиксу -ло за извођење *nomina agentis*.

Овога пута хоћу детаљно да прикажем употребу овога суфикса за извођење *nomina agentis* у савременом српскохрватском књижевном језику. Грађу сам црпила из ових речника:

- 1) Вук Стефановић Караџић — *Српски рјечник*, Биоград 1898. год.
- 2) Ф. Ивековић и др Иван Броз — *Рјечник хрватскога језика*, Загреб 1901. год.

³ *Наука о грађењу речи — Савремени српскохрватски књижевни језик*, II део, стр. 95—96.

⁴ *Увод у компаративно изучавање индоевропских језика* (превод на пољски), стр. 227.

- 3) Светомир Ристић и Јован Кангрга — *Српскохрватско-немачки речник*, Београд 1928.
- 4) Лујо Бакотић — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Београд 1936. год.
- 5) Јулије Бенешкић — *Хрватско-пољски рјечник*, Загреб 1949. год.
- 6) *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* I, II и III том, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик — Београд.

Сем тога, прегледала сам ова дела наших писаца:

- 1) О. Давичо — *Бетон и свици*, Београд 1956. год.
- 2) И. Андрић — *На Дрини ћуприја*, Сарајево 1947.
- 3) Д. Ђосић — *Корени*, Београд 1955.
- 4) Б. Ђосић — *Не тугуј бронзана стражо*, Сарајево 1958.
- 5) В. Калес — *Смртни звуци*, Сарајево 1947.
- 6) М. Божић — *Неиспакани*, Загреб 1955.

Одавде је већ јасно да је циљ мога рада: 1) да прикажем ширину употребе суфикса *-ло* за творбу *nomina agentis* у српскохрватском књижевном језику; 2) да покажем која се све значења обележавају тим именицама.

4. Суфикс *-ло* је добио широку примену за извођење *nomina agentis* у нашем језику.

Њиме се од инфинитивне основе глагола изводе имена вршилаца радње. Највећи број ових образовања изведен је од глагола чија се инфинитивна основа завршава на *-а* и то највише од глагола V врсте⁵, нпр.:

базало, баљдзало, бџкало, брбљало, брѓњало (= брбља-
ло), *бубало, брундало, бушкарало, врскало, гегало, гегу-
цало, гумало, гунђало, дџкало, дџркало, дрэмало, егуца-
ло, загрџало, задџало, зајџало, закџало, замџало,
зановџало, зврндало, зврџкало, зијало, зипарало, изми-
шљало, испрџало, јџцало, кџсало, кашљуцало, кџњкало.*

⁵ Примењујем Белићеву поделу глагола на врсте снако како ју је модификовао М. Стевановић у својој књизи *Савремени српскохрватски језик*, I. Научно дело — Београд 1964.

криву́дало, ку́њало, ку́цкало, ландара́ло, ли́цкало, лу́њало, лупе́тало, мртвопу́вало, мри́кѣљало, му́вало, накла́пало, наме́шало, нара́дало, њу́шкало, окле́вало, па́њкало, пе́цкало, писка́рало, подсме́вало, поту́цало, прегва́рало, прекла́пало, прику́цало (у колу), припове́дало, приту́цало; при́чало, ру́гало, са́њало, свд́јало, сирзби́јало, сдса́ло, скитало, спа́вало, спр́дало, су́мњало, таљизгало, та́нцало, таље́згало, трабу́њало, тра́скало, трепу́шало, трка́ло, трње́згало, тру́ћкало, трчка́ло, трчка́рало, ту́жѣкало, тумара́ло, ту́рчало, ха́прдало, ха́скало, херета́ло, у́зима́ло, утва́рало, церета́ло, цр́тало, цу́њало, цу́пкало, чавр́љало, чалабрца́ло, чангри́зало, чепр́кало, чма́вало, чангри́зало, шва́гало, шевр́гало, шкра́бало, шу́њало, шу́њало, шушље́тало итд

Од глагола II врсте изведене су следеће именице на -ло са значењем вршиоца радње:

ба́јало, бенета́ло, блебета́ло, бу́кало, ви́кало, га́кало, грѣ́тало, гури́кало, завр́зало, изди́рало, ка́мкало, кање́рисало, кев́кало, кев́тало, клеветало, кле́пало, лдка́ло ма́зало, нагва́ждало, на́сртало, пренема́гало, прѣпи́рало пу́хало, премета́ло, ср́кало, ша́птало итд.

Од глагола IV глаголске врсте забележили смо следећа nomina agentis на -ло:

да́вало, дарива́ло, долагива́ло, дочекива́ло, завирки́вало задирки́вало, замуцки́вало, запитки́вало, намигива́ло, обли́зивало, ослушки́вало, премизгива́ло, прислушки́вало.

Мањи број именица с наставком -ло које означавају вршиоце радње изведен је од глагола чија се глаголска основа завршава на и, тј. од глагола VI глаголске врсте:

злѡпа́мтило, па́мтило, пла́ишило, стра́шило.

Од глагола VII врсте изведена је именица трча́ло.

5. Именице с наставком -ло које означавају вршиоце радње данас су већином средњег рода, а могу бити и мушког рода, јер уз њих могу стајати и одредбе у мушком роду. Вук је ове именице осећао као именице мушког рода, сем две именице: *нарадало* и *насртало* уз које стоји ознака средњег ро-

да, али и њих дефинише као именице истог типа које је означавао да су само мушког рода (онај који нарада' и онај који насрће на некога'). И остали граматичари и лексикографи после Вука поводе са за Вуком. Тако Броз-Ивековићев *Рјечник хрватског језика*, такође, бележи ове именице као именице мушког рода. Ристић-Кангртин *Српскохрватско-немачки речник* није доследан у обележавању рода ових именица. У њему су нека *nomina agentis* на -ло обележена као именице мушког рода, нека као именице средњег рода, а нека, опет, као именице мушког и средњег рода. Тако, нпр. код *базало*, *бајало*, *бубало*, *булазило*, *викало*, *гатало*, *дрекало* и сл. стоји ознака средњег рода, а код: *брбљало*, *диркало*, *егуцало*, *заврзало*, *задиркивало*, *заједало*, *закерало*, *замуцкивало*, *клеветало*, *лицкало*, *пецкало*, *пискарало* и др. стоји ознака мушког рода, а код: *мртвопувало*, *шушљетало* и сл. стоји и једна и друга ознака, тј. и м. и с. Ј. Бенешкић у *Хрватско-пољском рјечнику*, такође, двојачко третира ове именице. Код именица: *базало*, *блебетало*, *брбљало*, *наклапало*, *њушкало*, *оклијевало*, *пискарало*, *преклапало*, *спадало* и сл. стоји ознака средњег рода, а код: *мазало*, *пецкало*, *потуцало*, *причало*, *приповиједало*, *притуцало*, *спадало* итд. стоји ознака мушког рода. Бакотић, као и Ристић-Кангрта и Бенешкић, неуједначено бележи род ових именица. У великом Речнику српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности именице с наставком -ло које означавају имена вршилаца радње се тројачко третирају — као именице мушког рода (*анђарало*, *бадрцало*, *бадрикало*, *базало*, *базгетало*, *бајкало*, *бактало*, *бамбало*, *банчило*, *барбуцало*, *батало*, *бебукало*, *бекелџило*, *бекетало*, *бекријало*, *бенетало*, *брботало*, *брбускало* итд.), или као именице средњег рода (*бадало*, *бајдало*, *балезгало*, *баљезгало*, *бандало*, *бенетало*, *барлијало*, *блебетало*, *боботало*, *брљало*, *брундало*, *врскало*, *гакало*, *гроктало*, *гунђало*, *гурикало* и сл.), или пак имају ознаке оба рода, и м. и с. (*батргало*, *бацакало*, *бекало*, *боцкало*, *брбљало*, *бубало*, *бушкарало*, *букало*, *викало*, *гатало*, *гегуцало*, *гумало* и др.).

Данас се одредбе уз ове именице све више употребљавају у средњем роду, јер се оне могу односити на особе сва три

рода, тј. и на мушки и на женски и на средњи род. Пошто се ове именице могу односити на особе сва три рода, сасвим је јасно, као што констатује проф. М. Стевановић⁶, што се њихов род одређује према облику. Изузетак су именице *смрзло* и *брбло* које су само мушког рода, јер одредбе уз њих, стоје искључиво у мушком роду (*тај смрзло* и *тај брбло*, а никако *то смрзло* и *то брбло*). Ове две именице јављају се и у облику са *a*: *смрзла* и *брбла*. Облици са *a* се употребљавају више у источним крајевима, а облици са *o*, односно *-ло* више у западним и југозападним крајевима нашега језичког подручја.

6. Неке именице са суфиксом *-ло* које означавају имена вршилаца радње употребљавају се и у значењу *nomina instrumenti*, тј. за означавање средства за вршење глаголске радње. Значење вршилаца радње је код ових именица, како констатује проф. М. Стевановић (а његово схватање смо и напред навели), и постало посредством *nomina instrumenti*, унутрашњом променом значења ових речи. Навешћемо примере које наводи и М. Стевановић и још неколика примера. Именице *страшило* и *плашило* ћемо употребити и за особу која својим изгледом подсећа на страшило, тј. на средство за плашење птица. Именица *мазало* поред означавања средства за мазање, тј. четкице, кичице, употребљава се и у преносном значењу за врло лошег сликара; *цртало* има слично значење; *прометало* се поред означавања средства — чунка који се употребљава у ткању на разбоју, употребљава и за човека који се и уз мало труда успева снаћи у животу. Именица *шкрбаало* која означава средство за писање се, такође, употребљава у преносном смислу за лошег писца итд. Пејоративна, презрива нијанса значења наведених именица је разумљива када се узме у обзир да се дотичним именицама лица идентификују са средством за вршење радње.

7. Пејоративно значење је уочљиво и код многих других именица на *-ло* које означавају вршиоце радње. Пејоративност ни ту није у самом наставку *-ло* већ у значењу основног глагола, које је обојено погрдном, пејоративном нијансом. Глаголи као: *базати*, *баљезгати*, *бенетати*, *блебетати*, *бр-*

⁶ *Савремени српскохрватски језик*, I, стр. 514.

бљати, бубати, букати, булазнити, дрекати, закерати, зановетати, зијати, зврндати, кефтати, ландарати, луњати, лупетати, нагваждати, наклапати, њушкати, пањкати, као и већина других глагола од којих су изведене девербативне именице на *-ло* имају пејоративно значење. Дакле, изразита пејоративна нијанса код образовања на *-ло* ту није у наставку већ у основи глагола.

8. То није случај једино код оних девербативних именица на *-ло* које у својој основи немају пејоративну нијансу, нпр.: *давало* је онај „који увек даје“, „који прекомерно даје“ — „дарежљив човек“ (А. Белић, Наш језик IV, стр. 227), *диривало* је онај који увек дарује, *диркало* — онај који воли да задиркује друге, да се шали на рачун других, *памтило* — онај који добро памти, који не заборавља, *шапгало* — онај који шапће, *приповедало* — онај који радо и много прича, *причало* — са истим значењем.

Пејоративно значење нема ни именица *спадало* (обешекњак, шалјивчина) која се значењем одвојила од глагола са заједничким кореном.

9. Оно што је заједничко за све именице са суфиксом *-ло* које означавају вршиоце радње јесте означавање сталног, односно претераног вршиоца радње најчешће с пејоративном нијансом. То су, као што смо напред видели, констатовали А. Лескин и А. Белић. Код ових именица се глаголска радња, у ствари, обележава више као нечија квалификација, нпр.: *блебетало* је онај који много блебеће, брбљивац; *гунђало* — онај који стално гунђа; *задевало* — онај који воли да задева, задиркује друге; *давало* — онај који стално даје, *дарежљив човек*; *задиркивало* — онај који воли и који стално задиркује друге; *памтило* — онај који добро памти итд. Према својој изразитој придевској нијанси ове именице би, дакле, пре ишле у категорију *nomina attributi*, али пошто није ишчезла ни нијанса вршења глаголске радње, можемо их третирати и као *nomina agentis*. Придевско значење се овде, у ствари, развило из глаголског, јер особине у овим и сличним случајевима нема без сталног вршења глаголске радње; она се овде стиче сталним вршењем глаголске радње. Због придевског значења ових именица често им се додаје

нека ближа одредба, нпр.: *злопамтило* — онај који дуго памти зло, *мртвопувало* — онај који се хвалише без разлога, *сирзбијало* — човек који збија сир у мешинама или чабрицама.

10. Именице с наставком -ло понекад означавају имаоце неког занимања, нпр.: *гатало* — онај који гата, који се бави гатањем, тј. гатар (поред овога значења именица *гатало* значи и онај који прича гатке, причало); *бубало* — онај који удара у бубањ, тј. бубњар (*бубало* значи и онај који буба, учи напамет, бубалица); *боцкало* поред означавања особе која воли да боцка, задиркује значи и онога који ради иглом, који крпи; *шапало* је онај који шапће у позоришту и сл. Значење занимања код ових именица развило се, као што то најчешће бива, из значења вршиоца радње, јер нема занимања без вршења радње, оно се стиче сталним и систематским вршењем радње. И код ових именица је присутна квалификативна нијанса. Квалификативна обојеност *nomina agentis* на -ло је главна и заједничка карактеристика ових именица.

11. Овде је место да се осврнем и на једну Даничићеву констатацију. Он у својим *Основама* каже: „Овим наставком постају и основе од основа глаголских, од којих се без других наставака не налазе ни имена ни глаголи, нпр.: *апкало* (глагол се не употребљава) *бадало*, *бубало*, *итрало*, *издирало*, *клепетало*, *клецало*, *кусало*, *цртало*, *шибало*.“ Међутим поред именице *играло* која је изведена од глагола играти, од истог глагола изведена је именица *играч*; поред *цртало* од глагола цртати је изведена и именица *цртач*. Даничићева констатација, дакле, није сасвим тачна.

12. У сваком случају треба истаћи да се извођење именица с наставком -ло које означавају сталног или претераног вршиоца радње врши увек од имперфективних глагола.

13. Данас је наставак -ло, као што смо видели, врло продуктиван у извођењу *nomina agentis*. Довољно је да је глагол невршеног вида с основом на *a* и да има пејоративно значење, па да се од њега може образовати *nomen agentis* на -ло. Савремени писци прилично широко употребљавају ова образовања на -ло. Тако, нпр. код Давича у роману *Бетон и свици* имамо: *злопамтило*, *сањало*; код Иве Андрића у рома-

ну *На Дрини ћуприја*: *причало*; код Д. Ђосића у *Коренима*: *злопамтило* (Србија се по причању злопамтила три пут празнила старим народом — *Корени*, стр. 10); код Ђосића у роману *Не тугуј бронзана стражо*: *зазјавало*, *закерало*, *спадало*; код Божића у роману *Неиспакани*: *какило* (са погрдним значењем), *плашило*, *ругало*, *свађало*; код Вјекослава Калеба у *Смртним звуцима*: *њакало*. Што се тиче рода ових именица савремени писци их углавном осећају као именице средњег рода.

14. Акцент именица на *-ло*, као што показују горе наведени примери, исти је као и у инфинитиву глагола од којих су оне изведене.

Милица Бабић

ЈЕКАВСКИ ОБЛИК ЈЕДНОГА ПРИЛОГА

У ијекавском изговору постоји извјестан број примјера који знају за двојаке рефлексе ђ, иако нису у питању квантитативне разлике тога гласа за које је знао наш језик у својој прошлости. Ово двојство у неким случајевима прихвата и стандардна ортографско-ортоепска норма. Тако у Правопису имамо: *бијел* и *био*, *цијел* и *цио*; *дијел* и *дио*, затим: *одјел* и *одио*, *смјел* и *смио*, *раздјел* и *раздио* као равноправне облике у ијекавском књижевном изговору. Двојаке рефлексе ђ налазимо и у облику јединине м.р. радног глаголског придјева неких глагола: *вreo* и *врио*, *зreo* и *зрио*, па чак и *сјео* и *сио*, *јео* и *ио* мада се ови посљедњи (*сио* и, нарочито *ио*) све више осјећају дијалектизмима.

А нису само ово случајеви који у ијекавском изговору знају за двојаку замјену старога гласа ђ. Постоји и знатан број тзв. „супер јекавицама“. То су они случајеви у којима се јављају *ије* или *-је*, иако ту није било ђ. Такви су примјери типа: *болест-болијест*, *пастир-пастијер*. Наравно, оваквим дублетима савремени језички нормативи не признају књижевну вриједност. За ијекавски књижевни изговор прихватају се само они први примјери: *болест* и *пастир*, дакле, без секундарног ђ.

Истина, има и таквих случајева у којима је ијекавска замјена ђ фонетски сасвим исправна, па и поред тога стандардна ијекавска норма таквим облицима оспорава право опстанка у књижевном језику. Такви су, рецимо, примјери: *њеко*, *њекад*, затим: *твојијех*, *лијепијем*. Мада је у оваквим примјерима, у једном периоду свога рада, и Вук знао за ијекавске рефлексе ђ, мада такво стање налазимо и у народ-

ним говорима и код неких писаца ијекаваца из поствуковске епохе, мада је то још увијек особина неких говора ијекавског нарјечја, нарочито у облицима замјеница и придјева, савремени ортографски норматив такве облике проглашава „провинцијализмима“ (Правопис, стр. 31).

Посебан случај међу тзв. „спорним ијекавизмима“ представљају прилози са партикулом *-де*. Већина тавких прилога у ијекавском књижевном изговору има данас *-дје*: *овдје*, *ондје*, *свадје*, *нигдје*. Т. Маретић (Граматика и стилистика, 1931, 54) за те прилоге каже да имају — ијекавски рефлекс *љ* мј. изворног самогласника *-е* (исп.: „Обрнути пријелаз, тј. из *е* у *љ*, налазимо у мјесним прилозима *гдје*, *овдје*, *ондје*, који у старословенском језику имају на крају *-е*“). Дакле, то су „суперјекавизми“, али „суперјекавизми“ које прихвата и књижевни језик (в. РЈА s.v., Правопис s.v.). У Рјечнику из књижевних старина српских Даничић даје предност облицима са *-дје*: *овде* гледај *овдѣ* [исп.: *једва* и *овдѣ* по граду ходимо; како *јесмо* *овдѣ* постављени; али има потврда и за *овде*: *овде* се *намѣри* *Дмитрѣ*; *овде* у *манастиру*].

Међутим, оно што вриједи за прилоге *овдје*, *ондје* не вриједи, рекло би се, за све мјесне прилоге са партикулом *-де*, не вриједи, нпр., за прилог *одавде* (и *оданде*) иако ијекавски лик овога прилога, дакле, са парт. *де*, *дје* (*одавдје*) ми сретамо код наших писаца, чак и савремених. Тако у роману једног писца са ијекавског подручја, писца чији језик може служити за узор, писца који је својој ријечи дао класичну форму, налазимо управо ијекавски лик овога прилога:

Жив човјек није могао *одавдје* отићи непримијећен.
— Треба отићи *одавдје*. — Мислио је да тражим изговор да га удаљим *одавдје*. — Нисам схватио зашто не оде *одавдје*.

Истина, код овога писца, чак и у истом дјелу, налазимо и *одавде*:

Те ријечи су отишле *одавде*.

Не упуштајући се у питање који од наведених облика писац носи у свом језичком осјећању (биће свакако онај са *-де*), а који је посљедица лекторско-коректорских интервен-

ција, сматрамо да ће бити корисно ако о фонетском лику овога прилога у ијекавском књижевном изговору кажемо нешто више на овоме мјесту.

У народним говорима нема потврда ни за *одавде* ни за *одавдје*. Тамо је, најчешће: *одавле* (*одовле*) и сл. И писци ијекавци потврђују такав облик овога прилога:

А *одавле* се губило у сиву вечер (Ђалски). — *Одавле* . . . никуда ни маказ (Ђипико). — А оно ми се *одавле* . . . указа пламен (В. Ц. Емић). — Ми смо *одавле* (Матавуљ). — Да је његово *одавле* до мора (С. Куленовић). — Па чак и *одавље*: *Одавље* се види. . . (В. Пацел).

Али *одавдје* налазимо и у Вукову језику: Далеко *одавдје* има једна висника планина (нар. прип.), поред *одавде*; Или не ћеш *одавде* изићи. — *Одавде* је до мора сињег, равних, Зуко, тридесет конака (нар. пј.).

Према Маретићу овај прилог је настао од „од *овдје*“, а супституција самогласника -о самогласником -а аналошког је поријекла: према *одакле*, *одатле*. — Поред већ наведеног примјера са -*дје* из Вукове писане ријечи, Маретић у РЈА наводи још и овај: Зато је боље, да се раније уклониш *одавдје* — из пера М. Ђ. Милићевића. Више потврда за овај облик нашега прилога не налазимо у РЈА. Ијекавску варијанту прилога *одавде* не налазимо ни у богатим рјечничким грађама Института за српскохрватски језик и Матице српске. Ни наши лексикографи-ијекавци не дају прилог *одавдје*:

Вук у Рјечнику има: *одавде* (*одавде*, *одавде*), што упућује на *одовле*, *одолен*.

Броз-Ивековић имају: *одавде* и *одавле*, са неколике потврде. Уз примјере за те облике они наводе и онај Вуков са -*дје*, али им је тај примјер сумњив, и уз њега стављају знак питања (*одавдје?*). Код прилога *довде* у том рјечнику читамо: „јужно је управо *довдје*, али се и источно *довде* употребљава у јужном говору“.

Други лексикографи са ијекавског подручја Бенешкић, Дрвонелић, Деановић (и др.) такође не наводе *одавдје*. Овај облик не потврђују ни наши правописи:

Боранић има: *довде* и *довдје*, али само *одавде*; код Белића налазимо: *довде* (источно и јужно), *довдје* (јужно), али

је и ту само *одавде*. Интересантно је да ијекавски лик овога прилога не налазимо ни као „суперјекавизам“ у *Правописним правилима* проф. Вуковића. А и ту је *довдје* (и *довде*). Овакво стање је и у заједничком правопису (1960): *довде* и *довдје*, али само *одавде*.

Дакле, закључак би био да ијекавска варијанта прилога *одавде* (*одавдје*) није обична код писаца ијекаваца, тај облик не налазимо ни у народним говорима, не потврђују га ни лексикографи са ијекавског говорног подручја — према томе, тај облик нема реалних услова да опстане у књижевном језику (без обзира на његову повезаност са прилозима типа *овдје*, *ондје*).

Мада прилог *довдје* наводе и лексикографи и правописи, чини се да ни тај облик нема животне енергије за супротстављање облику *довде* у стандардном ијекавском изговору.

А. Пецо

ЛЕКСИЧКО-ФРАЗЕОЛОШКЕ ИНОВАЦИЈЕ УСЛОВЈЕНЕ ПРИСНОШЋУ СА ПИСАНИМ ТЕКСТОМ И ГРАМАТИЧКИМ НАВИКАМА

1. Књижевни језик се јавља у два вида — писаном и говорном. Дуго времена је ова чињеница била сасвим занемаривана — или јој није била придавана пажња коју она заслужује. Без обзира на то што је у последње време нагло оживело интересовање за овај феномен у многим лингвистичким срединама, он засада још није довољно проучен.

У овом прилогу указаћу на једну за наш језик карактеристичну појаву интерференције писменог и усменог нивоа изражавања. Ради се о изражајним формама које су засноване на асоцијацијама са писаним текстом и на употреби појединих, из школске праксе усвојених, граматичких термина у свакидашњем општењу, ван стандардних ситуација у којима се они иначе јављају.

Да бих утврдио у коликој су мери овакви изражајни обрти, настали под утицајем особина писаног текста и граматичке терминологије, продрли у књижевност, прегледао сам речничку праћу прикупљену за речник књижевног језика који припремају Матица српска и Матица хрватска, као и одговарајуће одреднице и изразе наведене у *Речнику књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности*. Овај материјал сам допунио примерима из разговора (скраћено: разг.).

Број термина везаних за процес писања (и читања), као и термина из појединих области науке о језику није мали. Али, као стручни термини те речи имају ограничено поље употребе. Поједини од тих термина семантички су се обога-

тили и почели се самостално, или у склопу неког израза, употребљавати ван свог основног значења. У току даљег излагања даћу преглед таквих лексичких јединица које сам успео прикупити.

2. Један од начина истицања важности информације предате писмом постиже се и подвлачењем одговарајућег дела текста. Тиме је омогућено проширење семантичког поља глагола *подвући/подвлачити* и *потцртати/потцртавати*, тако да они почињу добијати значење глагола *истицати*. С таквим значењем ови глаголи се јављају не само у говорном језику, него и у књижевним текстовима. Тако нпр. налазимо:

Британски министар одбране је *подвукао* да његова земља сада троши на одбрану више (Борба -957, 30/3). — Треба *подвући* да није било никаквих испада (Владимир Дедијер, Дневник II, Београд 1946, 441). — Кидрич је у уводној речи *подвукао* да је ово... (исто, 445). — Анкета је *подвукла* чињеницу (Павле Поповић, Стеван Сремац, Приповетке IV, Београд, 1935, VI). — Тежећи да што драстичније *подвуче* њихову цепидлачност (Велибор Глигорић, Српски реалисти, Београд 1954, 289). — Следећи уговори само су још више *потцртали* ропски положај (Комунист, лист за марксистичку теорију и праксу, Београд 1951, св. 4—5/58). — Тај изненадни догађај расветљава, *потцртава*, доводи до веома јарких боја дуго таложену психологију (Борба 1959, 4/6).

Истицање се постиже и додавањем израза *и словима*: он је, *и словима*, непоправљив (разг.). Оваква употреба наведеног израза потекла је, свакако, од узуса да се на појединим формуларима (нпр. на поштанским упутницама за новац) захтева, ради веће прецизности, да се одређени подаци наводе и цифрама и словима.

Данас слова, по правилу, немају посебних имена. Трагови старијег стања када је свако слово имало своје име огледају се, међутим, делимично и у самом називу система графичких знакова који се употребљавају код нас (*азбука, абелеца, алфавет*).

Потреба познавања облика свих слова (тј. азбуке, абелеце) као основног елемента за читање, односно писање,

створила је могућност да лексеме *азбука*, *абецед*а почну означавати све оно што је најбитније, најважније за неку појаву:

То је *азбука* стратегије (Милош Московљевић, Михаил Шолохов, Тихи Дон III — превод с руског, Београд 1947, 279). — Начине (рада дипломатије — Ј. К.) треба познавати од *азбуке* (Српски књижевни гласник, Београд 1937, 493). — Нису познавали ни *абецед*е војних и државних послова (Стјепан Крањчевић, Л. Н. Толстој, Рат и мир I, — превод с руског, Београд 1949, 122). — То је *абецед*а читавог основа (Бошњак, Филиповић и др. Антологија филозофских текстова, Загреб 1954, 527).

У вези са овом појавом је и употреба речи *аналф*абет(а) не само за човека који не зна *ал*фabet, већ уопште за човека који није у нешто упућен, који не зна ни најосновније ствари: Пусту га, он је *анал*фaбeтa за те ствари (разг.) (исп. и Братољуб Клаић, Велики рјечник страних ријечи, Загреб, 1966).

Стари назив за азбуку — *буквица*, који је потврђен и у *Вуковом рјечнику*, данас се изгубио из самосталне употребе, али се често јавља као део израза (*очитати (некоме) буквицу* = изгрдити, испсовати (некога), општро указати на недо-статке, упозорити на пропусте и сл. Нпр.:

Ко је тај прешник којему Господин Министар чита овакву *буквицу* и баца у лице тако тежак прекор (Нова Европа, Загреб 1925, 4/5). — (Он) се готово узрујао и *очитао* јој *буквицу* (Мартин Матковић, Прежихов Воранц, Јамница — превод са словеначког, Београд 1947, 56). — Старојко позва сватове и *очита* им *буквицу* (Михаило Сретеновић, Радетића Мара, Београд 1895, 164). — Дошао... официр... да нам *очита* *буквицу* (Михаило Лалић, Раскид, Цетиње 1955, 220). — Добро јој је *очитала* *буквицу* пред стројем узбуђених девојака (Летопис Матице српске, 195, 7—8/69).

Трагови назива појединих слова и њиховог места у устаљеном редоследу наше предвуковске ћирилице и грчког алфабета сачували су се у следећих неколико случајева.

Устаљени редослед слова у преддуковској ћирилици, у коме је слово *ижица* било на последњем месту, био је предуслов за употребу имена овог слова за означавање нечега што се налазило на апсолутном крају. Такву употребу ове речи налазимо у примерима:

Јесмо ли битку до краја задобили? — До краја, до *ижице* (Станислав Винавер, Јарослав Хашек, Доживљаји доброг војника Швејка I — превод с чешког, Београд 1949, 11). — И Ви сте... на његовом изнуреном лицу приметили да је на *ижици* своје снаге (Милутин Миланковић, Кроз васиону и векове, Београд 1943, 40). — Овај ђаволски поп знао је све до *ижице* (Симо Матавуљ, Бакоња фра Брне, Београд 1945, 251).

Употреба првог и последњег слова, као својеврсних граница које омеђују целокупни систем графијских знакова, довела је до стварања неколико израза, са истим значењем које је еквивалентно значењу заменице *сав*, односно израза *од почетка до краја*; нпр.:

Признаде јој све, ама све од аз до *ижице* (Стеван Сремац, Зона Замфирова, Београд 1947, 80). — Његово школовање то је магловити траг који још иде с њим у виду читања и писања. — Иначе од „аз“ до „*ижице*“ прост (Илија Вукићевић, Људско срце, Београд 1901, 139). — Од аз до *ижице* — од почетка до краја (Б. Клаић, Велики рјечник, 124). — Очитао му је све од а до ш (у разговору). — Ма знао је све, од а до ш (исто).

Формално је друкчије образован израз настао употребом првог и последњег слова грчког алфабета: називи су само спојени везником *и*, а предлози *од* и *до* изостају. Примери које сам забележио показују да постоји разлика у значењу и у односу на изразе из претходног одељка. У свим примерима овај израз значи „оно што је најважније“, „суштина“ (Клаић у већ цитираном речнику наводи и значење „од почетка до краја“):

Индустрија је... „*алфа* и *омега*“ у животу карловачке комуне (Борба 1958, 288/3). — То је *алфа* и *омега*

нашега господства (Милан Марјановић, Хрватска књижевна критика III, Загреб 1950, 100). — Тако звани генералбас, *алфа и омега* конзерваторија (Виенац, Загреб 1885, 222). — (То је) *алфа и омега* целог његовог хероизма (Божидар Кнежевић, Тома Карлајл, О херојима — превод с енглеског, Београд 1903, 74).

Називи грчких слова *икс* и *ипсилон*, који су постали познати широком слоју становништва преко школе (заслугом наставе математике) често се употребљавају за означавање неидентификованог лица:

Ви критичари... задржавате своје стреле за полетарце... а кад Шантић, Х. или У. објаве песме, онда се њима за исте... погрешке гледа кроз прсте (Српски књижевни гласник, Београд, 1937, 396).

Поред тога *икс* се употребљава и са семантичком вредношћу прилога *много*: рекао сам ти *икс пута* (разг.). Од ове речи постоје и изведенице као што је, рецимо, придев *иксти* са значењем „било који“ (Б. Клаић, Велики рјечник, 519).

Асоцијације које доводе до стварања нових лексема или комплексног израза могу (мада је то ређе случај) да полазе од облика слова. На таквим асоцијацијама настали су изрази *икс-ноге* (*х-ноге*) „ноге искривљене у облику слова *х* (*икс*); рашљасте ноге“ (Б. Клаић, Велики рјечник, 519), и *о-ноге* „ноге чији облик подсећа на слово *о*“. Аналогни изрази настали на овај начин, са истим првим (*х*-, *о*-) и одговарајућим другим делом постоје и у другим језицима. Поред полусложенице *икс-ноге* са истим значењем постоји и изведеница *иксерице* која је, као врло фреквентна, регистрована у загребачком говору (Б. Клаић, Велики речник, 519). Наслањањем на полусложеницу *икс-ноге* настала је и веза *окс-ноге* (израз је врло чест у ђачкој средини, нпр. у Вјеловару).

Асоцијацијом насталом ослањањем на облик ћирилског слова *ф* настао је израз „*направити слово ф*“ = руке савијене у лактовима ставити на бокове (покрет је карактеристичан за жене, а редовно је праћен погрдама или оштрим прекорима): Хоће ли ти жена *направити слово ф* кад дођеш кући (тј. хоће ли те жена грдити) (разг.).

На основу облика цифре 9 и знака за параграф (§) настало је поређење: *искривио се као (девети) параграф* (разг.).

Уочавање графичког знака — слова као средства за писмено преношење информације довело је до стварања израва: *спала књига на два слова*. Ту се ради о асоцијацији са бројношћу слова као нормалне појаве у књигама, па се оваквим изразом алудира на случајеве када уместо очекиваног бројнијег колектива само два-три човека остварују радњу: И најзад, *спаде књига на два слова*: говоре у граду. — Ето, ако се Маркан не ожени. . . Рајићи су били и прошли (Јован Радуловић, Пријеси отаца, Београд 1932, 34).

Број лексема које се могу јавити уз глагол (*процитати*) у функцији правог објекта знатно је шири него што је морао бити првобитно. У тој функцији уз овај глагол данас се могу употребити чак и речи које обележавају лица:

Прочитао сам ја тог човека чим сам га видео (разг.). — Зна Марија како стоје ствари. — *Прочитала је она. . . овај свет* (Политика 1962, 17647/9). — . . . Уме (он) *свакога да прочита* (Политика 1959, 16663/3). — А ова Нада, није *ли* га она *прочитала* још прије овога њиховог сусрета (Бранко Ђопић, Не тугуј бронзана стражо, Београд 1957, 106). — Она је *прочитала његове мисли* (Светолик Ранковић, Сеоска учитељица, Београд 1934, 145). — Пријатељу који зна да *чита судбину*, пружио (је) била руку да је *прочита* (Јован Дучић, Сабрана дела 5, Београд 1929, 100). — *Читам ја њега ко буквар*. — *Ма читам те као отворену књигу* (разг.).

Уз глагол (*процитати*) употребљен у оваквом значењу присуство објекта је обавезно, а веома често долази и поређење *као (отворену, затворену) књигу, као буквар*.

И синтагме *отворена књига* и *затворена књига* добиле су фигуративну употребу означавајући личност чија се психологија прозира без тешкоћа, односно врло тешко: Он је за мене *отворена књига* (разг.). — А она је била — *затворена књига!* Ја сам сваки час покушавао да. . . *прочитам штогод* (Лаза Лазаревић, Приповетке 2, Београд — Загреб; 1899, 116).

У вези са процесом читања настао је и идиом *окренути, обрнути (други) лист*, који је прилично чест, па га налазимо и у језику реномираних писаца:

Мислиш; Радојка ме воли. . . а не знаш јадан да она уме да *окрене лист* (Душан Радић, Приповетке, Београд 1951, 27). — Историја и народа и породица воли да *окрене лист* (Исидора Секулић, Записи о моме народу, Београд 1948, 248). — Тај исти старац *окреће лист* и клевета главаре (Велибор Глигорић, Српски реалисти, Београд 1954, 91). — Ја ти онда. . . *окренем други лист*. Пропискам старије. . . како они раде, па и ја онако (Милован Глишић, Приповетке, Београд 1925, 132). — Баба је зви-зну шаком по очима. Тада Лака *окрете лист* (Летопис Матице српске, Нови Сад 1951, св. 7—8, 22). — Не велим ни ја да је било (оружје — Ј. К.) — *окрену* Гојко *лист* али кад сутра плане (Бранко Ћопић, Пролом, Београд 1953, 102).

Сваки текст састоји се, по правилу, од слова и неисписаних (белих) међупростора. Информација се не преноси само словима него и празним међупросторима. Штампани текст редовно има са стране континуирану једнобојну површину — *маргину*. За даљу употребу ове речи било је важно да она означава нешто (одређену површину) која се налази *са стране*, што се даље могло схватити као нешто што је мањег значаја, што је споредно. Тиме је омогућена знатно шира употреба ове речи, као и придева изведеног од ње; нпр.: *сасвим на маргини* овог догађаја налази се. . . (разг.). — Све је то *маргиналног* значаја (исто). Истоветан је случај и са речју *маргиналије* која је престала значити само оно што је забележено на маргини текста као накнадна информација, већ је добила значење „напомена, опаски насталих поводом размисљања о нечем“.

И поједини правописни знаци, првенствено оним што имплицира њихова употреба у тексту, дају повода за различите асоцијације које се креативно одражавају на језичком плану. Тако је, на пример, тачка постала симбол краја, завршетка, па се и употребљава у ситуацијама кад говорно лице катего-

рички истиче да прекида (или не дозвољава) вршење одређене радње, или, пак, наглашава да не постоји (односно да није могућа) дилема.

Тачка. Нећу више да пишем (Босанска вила, Сарајево 1909, 219). — За мене је наређење извршење и *тачка* (О. Давичо, Песма, 43). — Уосталом, шта се то кога тиче? Пантелији се тако свиђа. И *тачка* (Политика, Београд 1963, 17740/9). — А сад господо *тачка!* Има дана за медана (Драгиша Васић, Утуљена кандила, Београд 1922, 53). — О њима (калуђерима — Ј. К.) ми немој говорити данас! *Тачка!* Калуђер и поп, пас и мачка (Милан Богдановић, Ромен Ролан, Колта Брењон, — превод с француског, Београд 1946, 65). — И ставио је тачку на љубав и на поезију (Борислав Михајловић-Михиз, Од истог читаоца, Београд 1956, 48).

Упитник је постао симбол интерогативности. А како је, теоретски, на питање могућ двострук одговор — потврдан или одречан — код говорних лица постоји несигурност у погледу садржине одговора који ће добити од саговорника. То је омогућило да лексема *упитник* постане у говору носилац новог значења и да се њоме означава несигурност, неизвесност и сл. Нпр.:

Ја путујем у зло, у јад, у *упитник* (Ујевић Тин, Жедан камен на студенцу, Загреб 1954, 155). — И Енглец... којему се на непомичном лицу показао *упитник* (Роман Шовари, Н. В. Гогољ, приповијетке — превод с руског, Загреб 1950, 821).

Наравно, могуће је и вршење поређења које се заснива на функцији и изгледу знака ?, као што је у примеру: Војник заклима главом и оста у чуду као *упитник* (Неимаревић Анте, 1914, Загреб, 1937, 96).

Проста визуелна асоцијација са обликом узвичника, појачана његовим значењем, искоришћена је за поређење у примерима: Часник погледа... заставу и... усправи се као *узвичник* (Неимаревић Анте, 1914, Загреб 1937, 93). — Ђермови бунара стрче као *узвичници* равнице (Јован Поповић, Реда мора да буде, Београд 1955, 122). — Црвени звоник на

брежуљку диже се као обрнути бели ускличник између неба и мора (Ј. Поповић, Истините легенде, Београд 1948, 196).

Употреба наводника и у случају када се „жели стаћи да се неке речи исказују у сумњи или подругљиво, с иронијом, и кад нечему хоће да се даде супротан смисао“ (Правопис српскохрватског књижевног језика, Нови Сад — Загреб, 1960, 113), створила је могућност да се лексичка јединица *наводници* и синтагма *наводни знаци* почну употребљавати и у говорном језику, са значењем које је наведено у Правопису. Нпр.: *Је л' ти то мислиш озбиљно или под наводницима* (разг.). — *Не увиђам зашто да се о Натропу говори под наводним знацима* (Литература, часопис за књижевност и културне проблеме, Загреб 1957, 47).

Улога тачке и зареза је, као и свих осталих правописних знакова, да олакшају разумевање смисла написаног текста. То је омогућило да се ова два најфреквентнија правописна знака поистовете са својом функцијом и да се са тим новим значењем почну употребљавати и у говорном језику: не зна се где му је тачка а где запета; говори без тачке и запете (= говори нејасно, не врши неопходно разграничавање говорних секвенци што шкоди разумевању) (разг.).

Још једно правило, које се тиче писања великог слова, довело је до богаћења изражајних могућности. По нашем правопису великим „се почетним словом пишу: властита имена, прва реч у реченици и речи из поштсвања“ (Правопис, 15). Дакле сем почетка реченице, речи се пишу великим словом када означавају одређени, познати појам. На тај начин велико слово постаје нека врста актуализатора, служи као средство за актуализацију и конкретизацију, или, пак, за истицање посебне важности која се придаје неком појму. Нпр.: *Ко је она девојка с којом си био јуче?* — *Моја другарица*. — *Је л' са великим Д?* (тј. *Је ли то твоја другарица, девојка до које ти је посебно стало, девојка с којом се забављаш — дакле одређена девојка*) (разг.). — *Зато сам ја један од најватренијих присталица Спорта са великим почетним словом* (Илустрована политика, Београд 1967, 430/34).

3. Знатно је мањи број израза који су настали под утицајем граматичке терминологије. Ипак и ту сам забележио неколико идиома, међу којима има и прилично фреквентних. Најчешћи је свакако, израз *то је други падеж* = то је нешто друго (по садржини или значају). Исп.:

Путовао сам ја, господо, и по Немачкој. Али оно је *други падеж* (О. Давичо, Песма, 71). — Швабе (су) педантни људи... Али хладни... А Швабице... Ето, то је *други падеж* (Политика, 1961, 17057/13).

Способност плусквамперфекта да обележи „радње које су се догодиле прије неке друге прошле радње“ (Brabec Ivan, Hraste Mate i Živković Sreten, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb 1965, 250) — омогућила је да и сам термин *плусквамперфект* (подједнако као и домаћи: *давнопрошло време*) добије значење временске одредбе *веома давно*. Исто тако, као временске одредбе употребљавају се и термини *прошло време* и *будуће време*. Исп.: Да ли се још забављаш са Анкицом? Ма она је за мене *давно прошло време* (разг.). — Када је то било? Па то је већ *плусквамперфекат* (исто). — Имају ли бебу? То је још *будуће време* (исто).

Познато је да у разговору, нарочито градског становништва, када се помиње да је неко некога наружио псовком долази до употребе израза *помоћни глагол*: поменуо му мајку *с помоћним глаголом* (разг.).

И класификација именица која се налази у нашим школским граматицама оставила је трага на фразеолошки инвентар нашег језика. Подела именица на стварне (конкретне) и мисаоне (апстрактне) и дефинисање ових последњих као „именица које означавају нешто нестварно, неопипљиво“ (Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик*, Београд 1964, 183), односно као речи „које су имена ономе што је нестварно, апстрактно, што помишљамо као стварно“ (Brabec—Hraste—Živković, *Gramatika*, 36) створила је услов да синтагма *мисаона (мислена) именица* добије значење „оно што је неостварљиво, што је немогуће“: *Имаш ли ауто?* То је за мене још увек само *мислена именица* (разг.). Аналогно мотивисану употребу именице са супротним значењем имамо

и у примеру забележеном у Давичовом тексту: Партија је *вештаствена именица* и слагати Ђорђа и Петра значило је слагати Партију (О. Давичо, Песма, 370).

4. Појаве о којима се говори у овом раду констатоване су, како то показују навођени примери, и у делима књижевника и у говорном језику и представника града и представника села.¹

Што се тиче распрострањености употребе појединих речи и израза о којима се говори, можемо уочити следеће. Неке од наведених речи и израза широко су распрострањени и у говорном језику и у књижевним текстовима (нпр. *подвући, окренути лист, то је други надеж*). Другу групу представљају случајеви који се односе првенствено на навике образованог човека и примере из књижевних текстова (*алфа и омега, од аз до ижице, X, Y, па и изрази типа не зна ни азбуке/абецедe*). Коначно, трећу групу сачињавају речи и изрази који су, мада настали деловањем одређених фактора културе, одлика првенствено колоквијалног начина изражавања (нпр. *то је давно прошло време, помоћни глагол, мисаона именица*).

5. Фигуративни смисао у наведеним изразима није увек довољно јасан и креће се у прилично широком распону. Прелази између метонимичних и метафорских фигура врло су благи, што често дозвољава двојаку интерпретацију, чему знатно доприноси и контекст у коме се примери јављају.

Метонимијског су карактера изрази настали употребом првог и последњег слова азбуке (абецедe), израз настао према слову *ф* (мада у том изразу има и метафоричности), а двојако тумачење могуће је и у наведеним примерима за употребу речи *маргина*. Међу изразе засноване на метафори, иду, нпр. *прочитати некога, окренути лист* као и употреба речи *азбука и абецедa* у наведеном значењу. Истовремено еуфемизам и перифразу налазимо у употреби израза *помоћни глагол*, док је употреба лексеме *упитник* са наведеним значењем, у ствари, симбол метонимичног карактера. Поре-

¹ Потврде за то даје ми материјал из мог родног места — Великог Грђевица где је, као и у многим другим местима, продору оваквих језичких појава у знатној мери допринела телевизија.

ђења има релативно мало (као параграф, као упитник, као узвичник).

6. До појаве интерференције писаног и усменог нивоа изражавања долази неминовно под одређеним условима културног узраста дате средине. Наравно да појаве о којима је било речи у овом раду нису карактеристика само српскохрватског језика², а то допушта могућност да су поједини од наведених израза могли бити готови преузети из неких језика, или да су, пак, настали угледањем на идиоме других језика, али то за суштину саме појаве нема већег значаја.

Проучавање интерференције писаног и усменог нивоа изражавања има значаја у два правца: с једне стране добија се тачнији увид у настајање неких, релативно рецентних, лексичко-фразеолошких иновација, а с друге стране и о замашају продора комуникативних навика писменог човека у шире народне масе, што обогаћује подручје социо-лингвистичких студија, једне од најинтересантнијих грана савремене језичке науке.³

Јован Кашић

² У немачком језику, нпр., постоји поређење ногу засновано на асоцијацијама са обликом слова *x* и *o*, поређење са обликом знака, употреба израза који одговара нашем од *a* до *ш* (*ж*) и др.

³ О социолошком проучавању језика и његовим представницима исп. Милка Ивић, *Правци у лингвистици*, Љубљана 1963, 60.

ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ

1. У *НОБ-у или у НОБ-и*. — Недавно после избора за Савезну народну скупштину, конституисања скупштинских већа и именовања чланова Савезног извршног већа, дневни листови су, као што је то у обичају, донели биографије нових чланова новоизабраних руководилаца појединих скупштинских већа и чланова Савезне владе. Како су многи од њих учествовали у народноослободилачкој борби, то је, природно, наведено у њиховим биографијама. Али се, за чудо, за једног каже да је учествовао у НОБ за другог пише, и то у истом листу и на истом месту — учествовао је у НОБ-у, а за трећег — у НОБ-и, или је један ступио у НОБ 1941, а други исто тада — у НОБ-у. Ми допуштамо да је те податке сређивало више сарадника, али их је, ваљда, коначно уредило једно лице, па се питамо откуда различна промена облика једне исте речи (речи НОБ). Уосталом, по нашем би схватању требало да се и у различним листовима, и у различним приликама, и редовно, поступа једнообразно, онако како је утврђено да је најправилније. А утврђено је (уз потребна објашњења, наравно) да се такве речи, тј. сложенице настале од скраћених делова вишечланих израза (типа НОБ, ПАЗ, НИН, СКОЈ, ВУС итд.) у писању употребљавају (в. чланак *Род и облици промене сложених скраћеница*, Наш језик, књ. V, н.с., 18—26) као речи одговарајућег рода и облика, а то ће рећи све наведене и сличне речи, као именице м. рода на сугласник, дакле: НОБ, НОБ-а, НОБ-у... , ПАЗ, ПАЗ-а, ПАЗ-у... , НИН, НИН-а, НИН-у... , СКОЈ, СКОЈ-а, СКОЈ-у... , ВУС (Вјесник у сриједу), ВУС-а, ВУС-у... Ово наравно уколико неке од

њих као *Нин*, рецимо, па и *Ској*, због њихове познатости скоро једино у овоме облику, улазе међу обичне речи и пишу се обичним слогом, као што је овде написано, када њихов род и промена не долазе ни у какву сумњу. А исправност употребе облика ових речи дата је и у Правопису српскохрватског књижевног језика од 1960. г. (на стр. 128. и 129), где је међу осталим примерима наведен управо и пример „учествовао је у НОБ-у”. И само тако, наравно, треба писати, а не никако у НОБ-и јер род и промену речи ове врсте добивају од свога облика, а не од значења управне речи, у коме би случају од НИН лок. гласио: у НИН-ама (Недељним информативним новинама или у ПАЗ-и (Противавионској заштити), као и НОБ-и (тј. у наордноослободилачкој борби).

Може се, истина, писати и само: *учествовао је у НОБ*, дакле, без икаквог знака за означавање падежа. Али се тако не може и изговарати, већ се у изговору морају употребити потпуни облици свих делова синтагме; у *НОБ* се, значи, чита у *народноослободилачкој борби*.

2. Дошла нам је под руку Споменица Српске академије наука и уметности (бр. 30), спреmlјена у част њених новоизабраних чланова, редовних и ванредних, изабраних 16. децембра 1965. с научним, односно уметничким прилозима величине од њих.

У краткој белешци о животу и раду једног од тих чланова, читамо да је *рођен у Даниловграду*. И иначе често, нарочито у дневној штампи, наилазимо на назив овога нашег прадића у Црној Гори написан овако, у облику сложенице. А поставља се питање да ли је то исправно. Они који тако пишу, свеједно је да ли су то коректори, лектори или сами писци, одговориће да јест. И за то ће се позвати на велики Правопис српскохрватског књижевног језика од 1960, у којем на стр. 72, тач. 87. а) читамо да се састављено пишу и властита географска имена: . . . *Даниловград, из Даниловграда* (и чешће: *Данилов Град, из Данилова Града*). . . А у речнику уз тај правопис нема никакве ознаке ни шта је чешће а шта ређе, већ се напротив, по ономе што тај назив у обли-

ку сложенице стоји на првоме месту, може закључити да му се даје преимућство над обликом од две речи, у коме га доиста и треба писати, и поред свега тога што Правопис у теоријском делу допушта, а у Речнику уз Правопис се и сугерира његово писање у првоме облику, тј. у облику сложенице.

Комисија за израду Правописа је, треба признати, прекинула с праксом да се стварају сложенице од група речи и од израза и кад треба и кад не треба. Понеки пут у томе је, можда, и претерала. Али је у овоме случају санкционисала лошу праксу која је у потпуној супротности са правописним принципом да се властита имена изговарају и пишу у облику какав је у употреби у народу дотичног краја, што се уосталом у самом правопису поводом других неких случајева, на више места истиче (в.т. 41, на стр. 32, и тач. 44. на стр. 35). Ово, уосталом, и није само правописни принцип. Ту је, много више него то, у питању природа нашег језика која апсолутно не допушта стварање сложенице од именице и присвојног придева што означава коме припада појам означен дотичном именицом. У потврду за ову констатацију можемо навести многе топониме из новијег и старијег времена: *Титово Ужице*, *Титов Велес*, *Титову Кореницу*, *Петрову гору*, *Боботов кук*, *Јованов врх*, *Мачков камен* и сл., који се сви изговарају са посебним акцентима оба дела назива. И то је већ само собом довољан доказ да је сваки део остао засебном речју у целом називу. И сваки део опет има своју промену: *Титово Ужице*, из *Титова Ужица*, *Титов Велес*, из *Титова Велеса*, из *Титове Коренице*, а тако исто: с *Боботова кука*, с *Јованова врха*, с *Мачкова камена*, па, сасвим је разумљиво, и: *Данилов Град*, из *Данилова Града*, у *Данилову Граду* итд. Тако, уосталом, изговарају (дакле као две речи с посебним акцентима и посебним облицима у промени сваке од њих) сви који су рођени у Данилову Граду и живе у њему или у ближој или даљој околини овога места, па је већ и на основу тога, као и на основу свега што смо рекли, исправно говорити и писати једино — *рођен је у Данилову Граду*.

Х.

3. „У првој фази топлификације изграђена топлана са гасним турбинама. . . Створила би се основа за рационално решавање топлификације“ (из дневне штампе).

Ако се може рећи *електрификација* и сл., то не значи да одмах треба направити термине „*водификација*“ (увођење водовода), „*каналификација*“ (увођење канализације) итд. Могли бисмо проћи и без термина „*топлификација*“ — не само зато што се може рећи „увођење огревних постројења“ или слично, него и зато што је реч *топлификација* слабије усклађена с језичким системима него *електрификација*. Наиме, у овом другом термину и први и други део страног су порекла, па језичко осећање нема отпора према њиховом спајању у једну реч. Тачно је да ћемо и иначе срести понеку реч направљену од наше основе и туђег завршетка (*петљаница, замешаница, месарош, пеџарош, коњосати* итд.), али такве речи по правилу спадају у посебне жаргоне, а не у нормални књижевни језик и његову стручну терминологију. Зато је — ако нам је збиља неопходан нови термин, тј. ако се не задовољавамо нешто опширнијим описним синтагмама — нешто срећније било узети и страну основу (односно први део сложеннице), па рећи „*термификација*“.

М. П.

4. „Сваки пртљаг или завежљај морао се отворити“ (Политика-Експрес, 22. XI 1967, стр. 5). — Именица *пртљаг*, одређена истакнутом општом заменицом *сваки* као атрибутом, обликом једнине означава множину појмова, збир предмета који се носе, нпр., при путовању. Такве, збирне именице најчешће се употребљавају с обликом једнине. Оне ће бити у облику множине само онда када означавају различите врсте предмета, тј. — како се у нормативној граматички каже — онда када означавају „неодређен број јединки као јединствен појам“, који се, дакле, супротставља збиру у основи истих таквих, али ипак по нечему других предмета (в. М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд, 1964, стр. 180). Управо због тога, необично нам звучи и општа заменица *сваки* у овој вези. Она, наиме, својим значењем упућује на једну од више врста пртљага, а контекст из којег

смо ову реченицу узели, показује да је писац мислио на све оно што се у датој прилици носило, на збир предмета као целину. У таквим околностима боље је било уз именицу *пртљаг* употребити заменицу — придев *сав*, а општу заменицу *сваки* уз именицу *завежљај*, која означава један предмет и чији облици множине означавају већи број тих предмета узелих појединачно а не у збиру: „*Сав пртљаг или сваки завежљај морао се отворити*“. Поред овога, ако се мислило на одређивање *пртљага* по припадности сваком лицу у групи туриста о којој је реч, могла се уз ту именицу употребити општа присвојна заменица *свачији*, па би напред наведена реченица гласила: „*Свачији пртљаг или завежљај морао се отворити*“. Уосталом, од три облика саопштене мисли (*сваки пртљаг... / сав пртљаг... / свачији пртљаг...*) само последња два одговарају контексту и писац је морао употребити један од њих, да би реченица о којој говоримо била разумљива чим је читалац прочита.

Ж. Ст.

НАШ ЈЕЗИК излази од почетка XIII књиге у пет годишњих свезака од најмање четири табака; пет свезака чине једну књигу. Јула и августа часопис не излази. Годишња претплата износи 10 нових динара; цена поједином броју је 2 н. дин. Претплату слати Институту за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михилова 35/1, на текући рачун број 608-3-133-10. Рукописе слати Уређивачком одбору или дру Живојину Станојчићу, секретару Одбора, Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михилова 35/1.

— Рукописи се не враћају. —

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XVI, св. 3.

БЕОГРАД, 1967.

САДРЖАЈ

	Страна
1) М. Павловић, Пасторални ономастички термини типа <i>dič</i> и <i>bač</i>	115—118.
2) Ирена Грицкат, Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације	119—125.
3) А. Пецо, Утицај турског језика на фонетику штокавских говора	127—145.
4) Др Живојин Станојчић, Граматизоване потврде / одричне категорије у књижевном српскохрватском језику	147—157.
5) Др Наталија Радошевић, Покушај структурног поређења српскохрватског и руског језика са нарочитим обзиром на аутоматске (типске) грешке Срба у руском језику	159—170.
6) Др Лука Вујовић, Један периферијски староцрногорски говор (<i>Мрковићки</i>) у свјетлости историје језика, међудијалекатских и међујезичких појава	171—172.
7) Митар Пешикан, Невоље рада на нашим описним речницима	193—204.
8) Др Е. Фекеге, Одрасити се „на стандард“ или „на стандарду“	205—211.
9) ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ	211—217.

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ
Секретар Уређивачког одбора др Живојин Станојчић

БЕОГРАД
1967.

НАШ ЈЕЗИК

Књига XVI

Нова серија

Св. 3

*Наш језик н. с., књ. XVI, св. 3, Београд 1967.
VI међународни конгрес слависта, Праг 7 — 13. VIII 1968.*

ПАСТОРАЛНИ ОНОМАСТИЧКИ ТЕРМИНИ ТИПА D U Ć И В А Ć

Трагови пасторалног живота у ономастици Илирикума показују и бројем и диференцираношћу довољно основа да би се могло закључити о пасторалним типовима, пастирским центрима и кретањима као и о интензитету пасторалног живота. Сама пак организација пастирског типа недовољно је позната, јер подаци о промету и трговини у средњем веку, као и одређивање права Влаха на планинска испасишта и на кретања не откривају структуру организације.

Познато је само значење речи *бачија*, као лактарије, као пасторалне факторије, и значење *бач* везано је за функцију пасторалног старешине. Отуда је етимологији речи *бач* поклоњена велика пажња, али без дефинитивних резултата.

Међутим ономастички елементи топонимије и патронимике показују довољно основа да се може успоставити опозитум између типа *бач* и типа *дук*-, *диџ*-. За ознаку локалитета било данашњих било некадашњих бачила јављају се термини *бачија* или *катун*, као микротопоними, поред њихове неистезне вредности апелатива, а *стџан* се јавља као апелатив у корелацији са *стџанар* и *станџарица*. Корелација *бач*—*бачица* условила је тип топонима везан само за први термин. Један се термин односи на одређивање онога што је у вези са *бачом* — Бачина (Србија, Темнић), а тип изведеница о припадницима или потомцима бача чине називи села Бачевица (Србија, Ваљево) вар. *Бачинац*. Овакве топониме као и основу речи *бач* треба довести у везу са надимком-

-патронимом *Бакоч* (Бока Которска) и патр. *Бакочевих*, да би се правилније поставило трагање за основном етимологијом термина *бач*. Варијанте *Баких* — *Бачих* указују на губљење етимолошких веза.

Супротно овој основи јављају се термини типа *duk-* и *dič-* са варијантом *dič*. Први тип имамо у алб. *dukë* (сф. *Dukagin*), а налазимо га у једној српској пословици (*Осушио се као дук а на коцу*, Караџић) и у патронимима *Дукић*, *Дуканац* (Зап, крајеви сф. алб. *dúkin*). Други се тип не јавља као апелатив већ само као патроним *Дучићи* (Херцеговина) а стабилисан, после престанка пастирско-номадских кретања, као топ. *Дучићи* (у Никшићу и доњој Зети), а свакако из Херцеговине пренет у околину Ваљева (Мионица) има еманципован облик топонима *Дучић*. И у источној грани Влаха (ист. Србија) налазимо тај топоним као *Dučovci*, као ознаку социјалног или родовског припадништва, а такву вредност има и изведеница *Дучаловићи* (Србија, Драгачево), уз коју иде и *Дучели* (ист. Херцеговина, Фоча), хетерохроно, вероватно раније формиран, с обзиром на структуру.

Посебно се издваја неколико топонима за ознаку поседовања. То је пре свега *Дучина* (Србија, Космај), чији је форманс карактеристичан за поседовање. Слична би вредност била у фонетској варијанти *Дуће* (Далмација, Омиш), као и топонимска сложеница *Дучипоље*. У овој сложеници, мислим, не треба гледати случај какав има Пријепоље (предграђе са грчким *πολις*), већ би „Дучино поље” било са посесивним дативом, или са вокалском хармонијом (*и* као *е*). Са таквим значењем тај би топоним одговорио придевској посесивности у макед. топониму *Дућои ливаће*, за који сам дао објашњење „Дућине ливаде” (Македонски јазик XVII).

Поседовање је, дакле, карактеристична основа за диференцирање економско-правних односа. У типу *Бачина* треба гледати аугментативно значење форманса *-ина*, јер је ту, семантички гледано, оправдана карактеристика великих *бачија*. Насупрот овоме, друго значење овога форманса у типу *Дучина* ствара услов за семантичку групу припадања онеме на кога се односи термин изведен из основе *dič-*. То су значења „Дучева пољана”, „Дућеве ливаде”.

Сви овде анализирани типови базе *duč* — *duć*, подржани термински микротопонимије, указују на пасторалну семантичку условљеност. Већ наведени пример из ср. Македоније *Дучеи ливаће* недвосмислено је убедљив: тај се локалитет налази на левој страни Црне Реке, на земљишту које та река обилазно натапа, а на супротној страни је висораван огранка пл. Козаре, где се налазило насеље *Влашки колиби*. Из свега овога јасно је да термин *duč*-вар. *duć*-са основним значењем лат. „*disco* — *discere*” има везе са посторалним животом, да је то управо термин који означава вођу пастирске групе, родовског старешину, а према њему *бач* је само фактор, организатор лактаријске службе, као што су други могли вршити службу извиђања и сигнализације (cf. *Тунан*, *Видлич*, можда још старије *Визитор*, а у ове функције се уклапа и основно значење тога типа *Вардиште*).

Ову анализу треба допунити интерпретацијом права у старој српској држави с обзиром на Влахе. У Законику цара Душана налазе се специфичне одредбе о повластицама за уживање планинских испасишта, о кретањима Влаха и њиховим обавезама. Донације и други прописи односе се на Влахе неспецифицирано, дакле на групе Влаха. Из таквих докумената се не види сама организација. С обзиром на феудални систем државе, Власи су још били третирани као алоглотне и аломорфне групе. Не само у неколико карактеристичних топонима већ наведених, него још и у многим другима који су означени у специјалним картама, вођа има своје одређено место, свој „штаб” при кретањима. То се после дезагрегације номадског типа јавља као вођин посед (као *Дучаи ливаће* и сл.), а супротно ономе што је општег, колективног значаја (као *Влашки колиби* и сл.).

Из типа термина за „вођу” развијено је неколико патронимских варијаната као што је већ истакнуто.

Географски распоред примера варијанте *duć* не показује контитуирану изоглосу: македонски пример adj. *Dyhou* (*ливаће*) одговара апелативу алб. *duq*, са помереним значењем, — али су ти примери одвојени од топонима *Дуће* у Далмацији (Омиш, Сплит). Детаљнијим проучавањем у правцу проторумунске палатализације моћи ће се нешто ближе

утврдити: да ли ова ситуација указује на независно изражени процес, или на зону једну а са разбијеном, раскинутом изоглосом.

Осим овде проучених термина, значајна су још два — *жупан* и *стопан*. Њих је идентификовао проф. Милан Будимир, који их идентификује при архаизме као ромејски архаизам, а други као унет од стране романских сточара „са конзервативне периферије” (*Саопштења и реферати — Communications et rapports*, припреме за III међународни конгрес слависта, № 2, Београд, 1939, стр. 189). Од ова два термина само се први јавља као локалитет *Цупан* (у некадањој грчкој зони близу Соко Бање) недалеко — од локалитета *Лептерија*, који народна традиција везује за име кћери неког феудалца („Елефтерија”), мада ја у томе гледам микро-топоним „Lactaria” (cf. *Omagiu lui Alexandru Rosatti*, Bukaresti, 1965, 677—686). Други термин добио је значење „домашин” (средњобалканска зона), cf. *стопаница*.

М. Павловић

Београд

ШТА ДАЈЕ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ГЛАГОЛСКЕ СЕМАНТИКЕ ЧИСТА (ГРАМАТИЧКА) ПЕРФЕКТИЗАЦИЈА ПУТЕМ ПРЕФИКСАЦИЈЕ

Као што се из наслова види, полази се од поставке, која иначе у науци није једнодушно прихваћена, да се префиксацијом може остварити чист видски однос између имперфективног и перфектизованог глагола. Треба одмах прецизирати — шта све подразумевамо под чистом видском корелацијом, јер су и о томе гледишта подељена. Ту, према нашем схватању, спадају и они односи који су представљени симболиком *писати, писати — на написати*, као и они код којих је комплексивирање радње имперфективног глагола нерашчлањиво у своме процесу: *радовати — обрадовати*; исто тако, за нас такве корелације може бити и међу пантивним, као и међу тотивним глаголима (*писати — написати, ковати — сковати*), а и међу креативним и међу трансформативним (*градити — саградити, старити — остарити*) према подели и терминологији Б. Грубора. Тиме, дакле, придајемо појави чисте перфектизације нешто шири домет него што то чине неки други испитивачи.

Као провера граматикалности префиксације и уједно као честа замерка изнетој концепцији уопште служи присуство тзв. трећих чланова спреге, тј. секундарно имперфектизованих префиксираних глагола. Истиче се да ако према *ронити — заронити* има и *зароњавати*, чист однос може да постоји једино између *заронити* и *зароњавати*, док *ронити* нужно мора да значи нешто друго. Међутим, у овој семантички веома тананој материји нема тачних мерила за констатовање присуства или одсуства трећих чланова у језику. Глаголи типа *зароњавати* могу спонтано, индивидуално да се појављују (што одиста значи да се тренутно осећа некаква по-

треба за њима), а да то не забележи ниједан лексикографски апарат — ни речници ни картотеке великих речника. С друге стране, овако створени, па и забележени, трећи чланови не морају да значе нешто посебно за аргументацију. *Ронити* и *зароњавати*, тиме што се обоје присутни, не указују обавезно на различитост своје целокупне семантике већ — евентуално — на то да *зароњавати* само делимично покрива семантику глагола *ронити*, те да се њиме тај семантички одсек и жели исказати ради прецизирања. Овде лежи суштина одбране концепције коју заступамо.

Ми претпостављамо да постоји хетеросемија основног глагола, или — што представља детаљније објашњење многих наших случајева — могуће су различите аперцепције датог глаголског значења, различите перспективе, начини, смерови или циљеви остварења глаголске радње. Тако, српскохрв. *ронити* значи и „налазити се под воденом површином” („Види, како овај човек дуго рони!”) и „залазити (све дубље) под водену површину”, у чему се он разликује од рус. *нырять*. Не би се смело оспоравати право сваке појединачне семантичке аперцепције на сопствену префиксну перфектизацију, при којој даље одиграва улогу семантичка коинциденција са изабраним префиксом, како о томе говоре Веј, Полдауф и Копечни у вези с чешким материјалом. Ту коинциденцију треба разумети тако да се у једним случајевима глаголска значења поклапају са савременим значењима префикса, и тада се префиксна значења, и поред чистоће корелације, и даље запажају, док у другим треба пратити путеве историјског развитка префиксних значења и аналогije, а префикси изгледају немотивисани. Семантичка анализа показује да је *заронити* перфективни корелат онога *ронити* које значи *налазити се...*, а *уронити* корелат онога *ронити* које значи *залазити...* Имамо, нпр., глагол *пржити*; од тога да ли се радња креће ка стварању или ка уништавању нечега под дејством топлоте зависи избор префикса за чисту перфектизацију: *испржити* месо значи учинити га употребљивим за храну, а *спржити* месо значи упропастити га. Исто тако, према *чинити* нешто конкретно, видљиво (грешку у писменом за-

датку) стоји углавном *начинити*, а према *чинити* нешто апстрактно (грешку у свом животу) — *учинити*.

Сасвим је јасно да префикси данас више не уносе у глаголе наведена значења; *из-* се не везује за креирање ни *с-* за уништавање, исто тако ни *на-* за конкретно ни *у-* за апстрактно извршење радње, јер мноштво других случајева њихове употребе указује на сасвим друге резултате. То би већ сведочило о граматикалности створених односа. Такође, не би се могло тврдити, мада се каткад тврди, да према истом глаголу највише један префиксирани дериват може бити његов чист парњак. Не бисмо се никако могли одлучити да ли *начинити* или *учинити* да прогласимо за чист корелат основног глагола. Пошто се радња основног глагола може одвијати на два начина, са два различита циља (што се сазнаје једино из контекста), а пошто перфектизовани деривати то и облички изражавају, намећу се сасвим друкчији закључци.

По схватањима оних који одбијају могућност чисте префиксне перфектизације или су скептични према њеној раширености, сви споменути глаголи или у сваком поједином случају сви сем једног морали би имати према себи и треће чланове; међутим, не употребљава се, према нашим сазнањима, ни **испрживати* ни **спрживати*, ни **начињивати* ни **учињивати*. Ако, дакле, и искористимо трећи члан као аргумент, иако смо дезавуисали пуну егзактност такве аргументације, видимо да се сва четири наша перфективна глагола понашају као чисти корелати према два основна, што би требало да доказује да и у та два основна постоје четири значења. Исто ово можемо илустровати и многим другим примерима. Тако, нису познати имперфектизовани трећи чланови према следећим појединачним основним и њиховим умноженим перфектизованим дериватима: *брисати* — *обрисати* (обично праšину), *убрисати* (најчешће нос), *избрисати* (са најширим спектром, а често: оно што је написано, тј. гумом); *давити се* — *удавити се* (у води), *задавити се* (другим начинима прекида у дисању); *кварити се* — *укварити се* (о јелу, о органским материјама), *покварити се* (широк спектар); *китити* — *окитити* (обично јелку и слично), *накитити* (широк спектар); *кресати* — *скресати* (обично оружје, поред

пренесеног значења: казати оштро, опсовати), *окресати* (грану), *укресати* (ватру); *ложити* — *заложити* (чешће пећ), *наложити* (чешће ватру); *мазати* — *намазати* (оно што се наноси као слој, нпр. масло, и оно на шта се наноси, нпр. хлеб), *умазати* (= испрљати), *смазати* (пренесено: јело); *слушати* — *саслушати* (речи; постојеће „саслушавати” значи друго и нема кореспондентног „слушати”), *послушати* (наређење); *тући* — *истући* (= избатинати), *потући* (= победити); *штедети* — *уштедети* (новац), *поштедети* (некога од неприлика).

Из изложених примера видимо да хетеросемији имперфективних глагола одговара хетероморфија перфективних. Управо постојање и природа те хетероморфије наводи на дубљу анализу хетеросемије основних глаголских речи те се поставља следећи проблем: докле се у тој хетеросемији морају посматрати појединачна подзначења глагола, а одакле почиње споменута разлика у аперцепцијама истих радњи? Проблем је семантиолошке природе, а имао би и практичног значаја у лексикографији.

На први поглед је јасно да у *бранити* имамо два различита значења — „не дозвољавати” и „штитити”, и према њима се постављају перфектизовани *забранити* и *одбранити*; у *варити* — „пробављати” и „спајати метале” са корелатима *сварити* и *заварити*; у *гнојити* — „испуштати гној” и „бубрити земљу” са корелатима *загнојити* и *нагнојити*, итд. Често су у питању буквална и пренесена значења: *бројати* = „рачунати” и „сматрати за некога да спада у неку категорију” са корелатима *избројати* и *убројати*; *кратити* = „чинити краћим” и „лишавати нечега” са корелатима *скратити* и *ускратити*; *кривити* = „савијати” и „проглашавати кривцем” са корелатима *искривити* и *окривити*; *кршити* = „ломити” и „прелазити преко нечега (забране и сл.)” са корелатима *скршити* и *прекршити*; *мерити* = „одређивати меру” и „посматрати” са корелатима *измерити* и *одмерити*; *мутити* = „мешати” и „кварити (односе и сл.)” са корелатима *умутити* и *помутити*; *оштрити* = „шиљити” и „чинити виспренијим (мозак, запажања)” са корелатима *заоштрити* и *изоштрити*; *сликати* = „правити слику” и „представљати, оцр-

тавати (ситуацију и сл.)” са корелатима *насликати* и *осликати*; *читати* = „аперцепирати писану реч” и „изговарати укоре, критику” са корелатима *прочитати* и *очитати*; исти је случај код већ показаних *кресати*, *мазати*, *слушати*, *гући*, *штедети*.

Из тумачења датог уз *брисати*, *китити*, *ложити* видело се да радња може бити иста, међутим од објекта радње или од онога шта се схвати као објекат — било фактички, било само привидно као код *ложити* где је радња потпуно једнака — зависи перфективна реализација, што значи да већ и о тим моментима као о семантичким треба водити рачуна у вези са самим основним имперфективним глаголима. Тако, поред хетеросемантичног *брати* постоји *обрати* дрво а *убрати* плодове са дрвета; поред *множити* — *умножити* нпр. бриге, *размножити* нпр. пацове; поред *сушити* — *исушити* мочваре, *осушити* нешто чврсто; поред *трпати* — *натрпати* орман стварима, *стрпати* ствари у орман. Слично је код *пунити*: *напунити* материјалним предметима, *испунити* бригама, надама и сл. Различитост може да буде и у самој субјекту, као што је већ речено поводом *кварити се*; тако, поред *сахнути* — *усахнути* (о грани, деловима тела) стоји *пресахнути* (о извору).

Радња може бити једнака и њен физички објекат истоветан, али од аперцепције крајњег резултата зависи префиксирани корелат, према томе и та је семантичка црта основног глагола релевантна: *тесати* — *отесати* дрво, *истесати* фигуру од дрвета. Сличне разлике у перспективама радње имамо и у другим случајевима. *Тонути* значи спуштати се према дну (не и налазити се под воденом површином, као код „ронити”); међутим, аперцепирање начина тога спуштања и дубине утиче на избор префикса: *утонути* је дубље и темељитије него *потонути* које се употребљава и у значењу лаганог или непотпуног спуштања у воду. Глаголом *мрзнути се* исказује се стање које води или ка потпуном прожимању хладноћом или, поред тога, и ка кочењу, скамењивању; у првом случају употребљава се *смрзнути се*, у другом *замрзнути се*. *Расти*, иако значи врло одређено и једносмислено збивање, ипак може имати различите перспективе: *израсти* из хаљина,

нарасти до одређене висине, одрасти до одређених година, да се више не буде дете.

Разумљиво је да се наведени префиксирани глаголи могу употребљавати и друкчије, па и мешати међу собом, али се овде указује на њихову најчешћу примену, на главне тенденције у њиховој употреби.

После свега овога можемо поновити да грађење трећег члана у многим случајевима не мора значити друго него истицање остварења једног одређеног значења или значењског смера у основном глаголу: *искривљивати* и *окривљивати* постоје зато што је *кривити* хетеросемантично, те је практичније да се употреби глагол — носилац оне нијансе на коју се у датој прилици мисли.

Оваква концепција отвара још неке перспективе у семазиолошким истраживањима глаголских речи. Због опасности да се, нпр., *ући* прогласи за чист перфективни корелат према *ићи*, по тој логици што већ и у *ићи* може бити аперцепције кретања према циљу, у циљ (као код *ронити* — *уронити*), — треба наћи методе за испитивање не само целокупног семантичког потенцијала глаголске речи, него и потенцијала њеног рекцијског и контекстуалног окружења, које би требало код оба парњака да буде идентично. Изрази *ронити* у дубину и *уронити* у дубину су адекватни; међутим, према *ући* у зграду неадекватан је, а и једва употребљив, израз *ићи* у зграду, као што је сасвим неједнако *ићи* у школу и *ући* у школу, где се донекле мења и само значење речи „школа”. За ова питања потребне су посебне студије.

Међутим, има и других чинилаца, још важнијих и занимљивијих за проучавање, јер они задиру и у компаративистику. Постоји разлика између српскохрв. *ићи*, с једне стране, и *селити*, *терати* итд., с друге, иако ни ови други нису једносмерно-директивни као наше *ронити*. За странце не мора бити евидентно то шта тачно значи сх. *селити*, *терати*, и готово и нема егзактног начина да му се то покаже. Стога се позивамо на најпрецизније преводе са српскохрватског на руски, како нам их диктира језичко осећање, са нагласком на чињеници да се при превођењу максимално остаје на

истом стилском нивоу. „Они га данас селе из његовог стана” (у разговорном језику фреквентније него исељавају) — „они его выселяют...” (селить у овом случају није у употреби); „свако јутро тера овце на испашу” — „каждое утро выгоняет...”; „он тера муве од хране” — „он отгоняет...”. И даље: „он сече хлеб на два једнака дела” — „он разрезает...” (сх. расеца је мање говорно, „тражено” је, а рус. режет „упрошћено”); „то шири видике” — „это расширяет...”; „деде из њега последње снаге” — „из него выжимают, выдавливают...”; „црпе воду из резервоара” — „выкачивает воду...”; „мери простор” — „измеряет...”; „брише све што напише” — „стирает...”; „греје себи вечеру”, — „разогревает...”; „греје га својом топлотом” — „согревает...”; „скакавци се множе” — „размножаются...”; „ћутке слуша све нападе” — „выслушивает...” итд. Такве тенденције у српскохрватском и руском језику могу бити констатоване и на многим од примера које смо изложили напред, говорећи о другоме, ако се само упореде српскохрватска факта са руским.

Према томе, мање уобичајена употреба имперфективизованог префиксираног глагола у српскохрватском језику налази се у вези са већом семантичком оптерећеношћу основног имперфективног глагола. Шта је ту било *prius* а шта *posteriorius* и зашто — о томе не можемо расправљати; логичнија је претпоставка да се семантика глаголских речи обогаћивала због извесне несклоности ка сложеним глаголима у историји српскохрватског језика, на шта су утицали и разни други фактори, спрегнути у одређени систем. (Може се упоредити с овим и умањена склоност ка аспектном префиксирању уопште.) Дакле, ако се и *выгоняет* и *отгоняет* статистички чешће преводе са *терати*, и поред живих могућности прављења секундарно имперфективизованих глагола у српскохрватском, то сведочи о појачаној хетеросемији сх. основног глагола, за разлику од руског језика где је основни глагол вероватно хомосемантичнији, или, тачније, шири, блећи, „генерализованији” по својој семантици. Самим тим лакше се постављају српскохрв. *истерати* и *отерати* као чисти граматички корела-

ти према *терати*, него рус. *выгнать* и *отогнать* према *гнать*, пошто рус. *выгнать* и *отогнать* стварно више модификују основни глагол него што је то случај у српскохрватском.

Треба још узети у обзир да поред семантичке природе глагола дивергира и природа префикса од језика до језика. Тако, у *обојити* префиксно значење далеко је блеће и тај се глагол с много већим правом може третирати као чист видски парњак глагола *бојити*, него што би то био случај код руског *окрасить* („обкрасить”).

Све што је речено јасно показује да смо у овој области науке о језику, као уосталом и у неким другим, још далеко од тога да можемо математички јасним или експерименталним путевима да доказујемо необично истанчано ткање језичких чињеница. Још мање се могу факта утврђена у једном језику генерализовати као неки општији закони у некој језичкој породици (рецимо, јужнословенској или словенској) одн. у језицима уопште.

Ирена Грицкат

Београд

*Наш језик н. с., књ. XVI, св. 3, Београд 1967.
VI међународни конгрес слависта, Праг 7 — 13. VIII 1968.*

УТИЦАЈ ТУРСКОГ ЈЕЗИКА НА ФОНЕТИКУ ШТОКАВСКИХ ГОВОРА

Од пада јужнословенских средњовековних држава под турску власт¹ па све до краја прошлога века, или, пак, до почетка овога века² веће подручје српскохрватске језичке области било је изложено непосредном утицају турског језика.³ Истина, тај утицај није био у свим регонима те области подједнако интензиван, за што постоје и објективни разлози: већи или мањи степен зближавања домаћег становништва са носиоцима турске власти, исламизација и сл., али је зато тај утицај, како у свакодневном животу, тако и у области језика — био вишестран.⁴ Нема никакве сумње, трагови тих међујезичких додира данас су најочљивији у лексници⁵, али су они присутни и у морфологији, синтакси, нарочито у фонетици.

Вокализам штокавских говора, начелно узето, није претрпео знатнијих промена које су резултат страног утицаја.⁶ Има говорних подручја, оних која нису следила фонетску еволуцију најпрогресивнијих штокавских говора, која знају за извесна одступања од штокавског вокалског стандарда. Та одступања се могу доводити у везу са страним утицајем,

¹ Редослед је био овакав: Србија 1459, Босна 1463, Херцеговина 1482, Зета 1499.

² F. Bajraktarević: *Das türkisch-islamische kulturelle bei den Südslawen*, *Türk tarih kurumu basimevi*, Ankara 1962, str. 43 separat.

³ До XIV в. утицај турског језика на наш језик био је незнатан и сводио се на мањи број лексичких посуђеница (исп. E. Hämeen Anttila: *Les emprunts turcs dans les langues slaves du sud*, *Scandoslavica IX*, 227).

⁴ F. Bajraktarević, *op. cit.* 43—44.

⁵ A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965.

⁶ А. Пецо: Страни утицај на фонетику српскохрватског језика, *Анали Филолошког факултета у Београду*, VI.

па и са утицајем фонетике турског језика, али она нису такве природе као што је то случај са турским утицајем на консонантизам већег броја говора на штокавском дијалекатском терену.^{6а}

Утицај турске фонетике на консонантизам штокавских говора манифестује се у два правца: у чувању неких фонема из домаћег гласовног система које су биле на путу да ишчезну, и у појави фонетских варијаната или гласовних група у речима из домаћег лексичког фонда према турским моделима.

Одмах треба истаћи да ни по својој распрострањености, ни по свом интензитету многе појаве које се доводе у везу са турским утицајем нису подједнако својствене свим штокавцима. Ту су уочљиве и територијалне и временске разлике: територијалне се манифестују у свођењу тога утицаја на одређено подручје, односно једна особина може бити присутна у једним говорима, а друга у другим; временске разлике које се могу пратити у области фонетике огледају се у неједнаком интензитету турског утицаја у различитим периодима. Управо, ту би се могло говорити о два периода: први — од доласка Турака у наше крајеве до XVII в.; други — од XVII в. (тј. од масовније исламизације која се вршила у то време у неким крајевима наше језичке територије) до дефинитивног повлачења Турака из наших земаља, тј. до престанка непосредније балканске везе између турског и нашег језика.

У вези са овим једна напомена. Пошто су у питању контакти између два језика који припадају потпуно различитим групама и имају сасвим другачије структуралне особености — пут ка билингвизму овде није био лак и зато масовног и потпуног билингвизма на нашем језичком подручју није ни било. Овај моменат, свакако, и представља главни разлог зашто се утицај турског гласовног система на нашу фонетику испољава само фрагментарно и скоро редовно остао је ван српскохрватског фонетског стандарда. Још мање се

^{6а} Исп. о овоме П. Ивић: Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II (1957).

тај утицај испољава у другим језичким областима: у морфологији, синтакси или ортоепији.⁷ Ово, опет, значи да је језик давалац само периферно запљускивао гласовни систем језика примаоца, а ако су последица тих међујезичких додира биле и изразитије и видљивије, то је, без сумње, због тога што је фонетика језика примаоца знала за извештан број фонема или, бар, фонетских варијаната које су у свом битисању могле бити потпомогнуте сличним фонемама за које је знао језик давалац. И овде, као и иначе, све артикулационе дивергенције које су постојале између једне фонеме из језика А (даваоца) и исте фонеме из језика Б (примаоца) уклањане су у корист артикулационе варијанте језика примаоца. То значи да језик Б није био само пасивни прималац. Поред тога што се љубоморно чувала домаћа гласовна структура, она је сада проширивана и на лексичке посуђенице преузете из језика А. Страна реч на нашем језичком тлу добијала је домаће фонетско рухо.⁸

⁷ Да ли је ликвидација квантитативних опозиција у говорима источне Србије била потпомогнута турским утицајем — посебно је питање (у принципу о томе в. Е. Petrovici: *Interpénétration des systèmes linguistiques* и тамо наведену литературу). Шкокавска акцентуација не пружа дивнијих доказа о њеној измени под непосредним утицајем турског језика. Истина, има мишљења да су босански акценатски типови: *вриџло*, *Ўвина* у својој егзистенцији потпомогнути таквим акценом у туђицама типа *Рабџа* (Brozović, HDZb, II, 150. Акценат типа *Рабџа*, ако га негде и има, необичан је и свакако доста усамљена појава. А. Шкаљић у *Турцизмима* (Сарајево 1965) не потврђује ни *алмаси'а* ни *зекџевџили* (Ш. има *алмаси'ја*, другу не наводи). Колико су ми познати турцизми у босанско-херцеговачким говорима, рекао бих да је правило, без изузетка, да се туђи акценат саображава са акценом говора у коме та туђица живи (исп. код Шкаљића: *зџџаји*, *зџкаји* од тур. *sekât*; *селџам* од тур. *selâm*, *манџун*, од тур. *men-kûr*; на дијалекатском плану уп. *тџестија* и *тџестија* од тур. *testi*, перс. *desti* као и *мерџклија* и *мерџклија* од тур. *merakli* и сл. Дакле, све у духу наше домаће акцентуације.

⁸ Ја овде не желим да браним мишљење А. Мејеа да биллингви имају и два фонетска система (*Linguistique historique et linguistique générale*, Paris 1921, 83), ја овде само констатујем да у нашем случају није постојала фонетска разлика између домаћих и страних речи, а ако је такве разлике понегде и било, она је била индивидуална говорна особина; в. Navranek: *Au sujet du caractère et de l'ancienneté de l'évolution convergente des langues balkaniques*, *Les études balkaniques tchécoslovaques* II, 8.

На питање: зашто је то тако; како се десило до дуговековна веза која је постојала између нашега и турског језика на Балкану није дала већа и значајнија међусобна прожимања, чини нам се није тешко дати одговор. Поред тога што су у питању два језика са потпуно различитом структуром, постојала су још два значајна момента који су овде имали пресудну улогу, то су: а) одсуство масовнијег билингвизма⁹ и б) доста низак културни ниво. Све што је језик Б примао из језика А заснивало се на ортоепском утиску. Ортографска слика те речи у највећем броју случајева била је непозната. Ако се имају у виду и ови моменти, ако се полази од тога ко посуђује и како преузима стране речи, јасно је откуда уочљиве фонетске разлике које постоје између појединих речи у језику даваоцу и у језику примаоцу. У језику Б страна реч је у највећем броју случајева доживљавала „славизацију” (исп. *амица* — тур. *amıca*, *amca*; берићет — тур. *bereket*, ар. *bäräkä*; бешика — тур. *besik* — Škaljić s. v.).¹⁰

1. Међу гласовним појавама које се у првом периоду (XV—VII в.) могу на нашем подручју доводити у везу са утицајем турскога језика, налази се, чини нам се, и судбина соната *л* у финалној позицији слога. Историјска фонетика српскохрватског језика доказује да се вокализација овога соната вршила на једном подручју шток. дијалекта у другој половини XIV века. Проф. Белић о томе гласовном процесу на једном месту каже: „У свим овим случајевима (реч је о примерима типа *плел*, *пратилца*, *делба*, *долца*, А. П.) овакво *л* (које се нашло на крају слога, А. П.) почело је пред крај XVI века у новоштокавским говорима нашега језика прелазити у *о*”.¹¹ Овај фонетски процес, међутим, не само да није обухватио све говоре штокавског дијалекта него суп-

⁹ Исп. о овоме R. Filipović: Principi lingvističkog posuđivanja, Filološki pregled 1965, str. 118.

¹⁰ Тешко се сложити са мишљењем да све посуђенице које постоје у нашем језику потичу „de la fin de moyen age” како то мисли Н. Anttila, (ор. cit. 228). Тих посуђеница је било и знатно доцније.

¹¹ А. Белић: Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика, Београд 1960, стр. 78, 79.

ститација *л* са *о* у тој позицији није до краја, и без изузетка спроведена ни у већини најмлађих штокавских говора. Ова недоследност обично се објашњава ретроградним дејством аналогije.¹² Ако се за однос *палци* — *паоци* и може наћи уверљиво фонетско објашњење¹³ чисто фонетски разлози нису морали бити пресудни и у примерима као *ждрал*, *вал*, где је рестаурација старијег облика номинатива јединине врло рано извршена. Од значаја је, чини нам се, и факат да је до ове рестаурације дошло управо у оно време када је турски језик већ био присутан на Балкану. Могуће је, наиме, да је процес рестаурације соната *л* у финалним позицијама речи био потпомогнут таквим стањем у речима турског порекла које су се већ биле уклопиле у наш лексички фонд. Дакле, према моделима из турског језика типа:

хамал-хамала поново се јавило *ждрал-ждрала*
халал-халала *кал-кала*

Стање које налазимо у народним говорима штокавског дијалекта, чини нам се, иде у прилог овој претпоставци¹⁴:

а) У дубровачком говору, који је увек био у сенци фонетскоморфолошких иновација вршених у херцеговачким говорима, процес супституције *л* са *о* ишао је до краја, а то због тога што је дубровачки говор био ван сфере непосреднијег и јачег утицаја турског језика. У језику Марина Држића, дубровачког писца из XVI века, М. Решетар констатије неједнакост између прозе и поезије „завршно *l* и рјештама или остаје без промјене или постаје *o*”-) у прози, међутим, постоји правило по коме се без изузетка „*l* мијенја на

¹² А. Белић, *op. cit.* 79.

¹³ М. Стевановић: Стварање дужине претходног самогласника или прелаз *л* у *о*, *Наш језик*, X, 1960, стр. 1—9; А. Белић: Периодизација српскохрват. језика, *ЈФ XXIII*, 8.

¹⁴ Шкаљићеве Турцизми лепо показују у којој је мери турска лексика још увек присутна у нашем народу. Да ту има много речи типа *хамал*, *Цемал*, *Илдуза* и то је ван сумње. Тамо где утицај турског језика није могао бити од значаја, чува се облик са самогласником *-о*, *уп*, нар. пословицу: *Једна гобела у као а друга из кала*; у именима географских појмова: *Каоник*, *Каоци*, *Каочине* и сл.

о и на крају и у средини ријечи”.¹⁵ У савременом дубровачком говору, према П. Будманију, прелаз *л* у *о* је скоро консеквентан, а „тај закон влада строго и код туђих ријечи”: *sodat* (soldato), *manigodo* (manigoldo).¹⁶

Дакле, дубровачки говор је прихватио ову гласовну појаву из херцеговачких говора и спроводио ју је доследно како у домаћим тако и у страним речима. Турски утицај на овај говор није био интензиван и зато његове последице овде нису реметиле започете фонетске процесе.

б) У неким другим штокавским говорима, углавном периферним, имамо сасвим другачију појаву, тј. чување старијег стања. Сонат *л* на крају слога сретамо још увек на два различита подручја: у призренско-тимочкој зони и у пољавским говорима. Мада ови говори имају доста својих специфичности, што је резултат посебних услова под којима су се развијали, они имају и један број заједничких особина — међу њима и сачувано *л* у финалној позицији слога.

За прву групу ових говора, за призренско-тимочку зону, проф. Белић констатује да је тимочко-лужнички говор „потпуно сачувао стари наставак” у облику једине м. р. радног глаголског придева. Дакле, ту је: *жил*, *зобал*, *убол*, *повел*, *побегал*.¹⁷ У јужно-моравском имамо наставак *-ја*, што је настало аналогично¹⁸, али крајње *л*, ни ту се није вокализовало.¹⁹ У сврљишко-заплањском „изгледа да је у основи наста-

¹⁵ М. Реџетар: *Jezik Marina Držića*, Rad 248, 152. Са Држићем се у овој особини слаже и Градић (Rad 136, 107). Ако се у писаној речи дубровачких канцелара из XV века наиђе и на одступања од овога, тј. ако код њих има и сачувано *л* на крају, то није, опет по Решетару, слика дубровачког говора те епохе (Најстарији дубровачки говор, Глас САН, 201) него је преузето или из црквеног језика или, пак, из дела старијих даалматинских писаца (стр. 10), исп. код истог аутора Глас 169, стр. 146—147, као и стр. 192.

¹⁶ Р. Будмани: *Dubrovački dijalektat, kako se sada govori*, Rad 65, str. 157.

¹⁷ А. Белић: *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗБ I, 583. Могуће је да је гласовни систем овога подручја претрпео и друге видове утицаја турског језика (в. код Белића, *op. cit.*).

¹⁸ *Op. cit.* 596 и даље.

¹⁹ *Op. cit.* 597.

вак који находимо у тимочко-лужничком²⁰, тј. чува се неизмењен овај сонант. На овом подручју имамо и: *сол, дел, пол*²¹, *вол, бол*²², *оръл, кабъл*²³ и сл.

Иако се зна да је ово говорно подручје рано прекинуло да следи развитак других говора шток. дијалекта, није, чини ми се, неоснована помисао да је на чување финалног *л* утицао и турски језик. Према моделима типа:

(х)алал, белким²⁴

могло се очувати и домаће

*вол, бол; жил, убол*²⁵ *колца*

Периферни положај ових говора, свакако је допринео чувању фонетских архаизама²⁶, али је, исто тако, несумњиво да су периферни говори највише били подложни страном утицају, а ти су утицаји тамо још увек лако уочљиви.

Посавски говор, опет, представља својеврстан дијалектолошки феномен. Мада и то подручје зна за многе архаизме, тај говор је, нема никакве сумње, целокупном својом структуром ближи новоштокавским говорима него што је то случај са призренско-тимочким говорима. Што се тиче супстигације сонанта *л*, у овој говорној зони стање је неуједначено. Према проф. Ивчићу „крајње *л* u partic. preter. akt.

²⁰ Оп. cit. 583.

²¹ Оп. cit. 212.

²² Оп. cit. Регистар s. v.

²³ Оп. vit. Регистар s. v. исп. и: Ж. Стефановић: Нешто о говору Заглавка и околине, Споменица стогодишњице Тимочке крајине, Београд 1933. стр. 138. Такво стање на том подручју налазимо и данас, исп. Мирјана Станковић: Неке фонетске и морфолошке црте говора у Јелашници, Развитак, Зајечар 1962, бр. 4—5, стр. 86.

²⁴ Оп. cit. 197, в. и Škaljić, Turcizmi, s. v.

²⁵ Ситуација коју налазимо у говору Галипољских Срба оване се никако не противи. Познато је, наиме, да су данашњи становници Пехчева у Македонији напустили своје старо огњиште — Поморавље — или крајем XVI или почетком XVII века (П. Ивић: о говору Галипољских Срба, СДЗБ. XII, 430), значи да су на старом тлу већ имали о м. I. Турски језик овде није могао ништа битно да мења.

²⁶ I. Popović: Geschichte der serbocroatishen Sprache, Wiesbaden 1960, 434.

prelazi gotovo svuda u o... samo u Magića mali, Sičama i Selcima ostaje i tu l, te se govori na pr. *dal, kopal, rekal, plel, mislil*".²⁷ Стј. Секереш констатује за славонски говор да „*su-glasnik l* kod imenica i pridjeva na kraju riječi i sloga nije prešao u o". Истина, за ово особину знају и још неки говори тога подручја: јужнобарањски: *posal*²⁸, западноподравски: *okrugal*²⁹, источноподравски: *kabal*³¹, али ту, поред властите архаичности, може бити и утицаја кајкавских говора.

Пошто обе ове зоне (призренско-тимочка и посавска) чувају доста фонетских архаизама, могуће је да се утицај турског језика и овде манифестовао не у подстицају стварања нових фонема, или фонемских варијаната, него у конзервирању затеченог стања.³² Дакле, и у посавском говору, као и у говорима источне Србије, присуство турског језика на нашем тлу могло је допринети да се прекине вокализација соната *l* у финалној позицији, уколико је тај фонетски процес већ био отпочео да се реализује, или да потпуно онемогући његово дејство тамо где је тај процес био у извесном закашњењу.

2. Иако је појава десоноризације звучних консонаната на крају говорног такта својствена и другим словенским језицима³³, а и говорима других дијалеката сх. језичког подручја³⁴, њено постојање у неким говорима штокавског дијалекта може се доводити у везу и са утицајем турског језика. Новија испитивања млађих говора шток. дијалекта показала су да је десоноризација уочљивија у оним пределима који се налазе нешто даље од центра, што значи да је и ту страни утицај могао да утиче на фонетске вредности поје-

²⁷ Стј. Ivšić: *Današnji posavski govor* Rad 196, 189.

²⁸ Стј. Sekereš: *Klasifikacija slavonskih govora*, Zbornik za fil. i lingv. X, 136.

²⁹ Оп. cit. 138.

³⁰ Оп. cit. 140.

³¹ Оп. cit. 140.

³² О турским освајањима у Славонији и Посавини в. код Стј. Pavičića: *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji* Zagreb 1953, 46—47, као и *Историја народа Југославије*, II, 168—172, 376—386, Ю. Немет: *Турецкий язык в Венгрии*, В. языкознания, 1968, 2.

³³ Исп. А. Ресо: *Izgovor zvucnih suglasnika u sh. jeziku*, Зборник за фил. и линг. IV—V, 236—244, као и I. Popović, *Geschichte*, 583.

³⁴ А. Пецо, оп. cit. 237.

диних фонема када се оне налазе на крају говорног такта. У средишњим говорима штокавске области десоноризација је само делимична³⁵, што је, са фонетског становишта, свим природна и схватљива појава.

3. Историјска фонетика српскохрв. језика зна за различите промене задњонепчаних сугласника *к, г, х*.^{35а} Резултати тих промена, као што се зна, чувају се у примерима типа: *боже, вуче, душе; нози, руци, снаси; кнез, лице* и сл. Као што видимо, ове прасловенске промене задњонепчаних сугласника, условљене присуством у непосредној близини неког предњонепчаног гласа, давале су *ч, ж, ш* или *џ, з, с* (односно врло меке ове последње гласове). Дакле, само је *к* давало африкату *ч* (*војниче*) и *џ* (*војници*), остали задњонепчани сугласници давали су фрикативе: *ш, ж* (*душе, боже*) и *с, з* (*дуси, нози*).

Доцније везе задњонепчаних сугласника и самогласника предњег реда у већини штокавских говора нису пратиле никакве промене (*ноге, руке, мухе; кидати, гинути, хитати*). Међутим, има једно говорно подручје у кругу штокавских говора — тимочко-лужничка зона призренско-тимочких говора, где су и доцније везе задњонепчаних сугласника и вокала предњег реда, односно палаталних сугласника, давале или паталилизоване *к, г* или праве африкату *ћ, ђ*. Ту имамо:

банк'е, битк'е, јаблк'е, благ'и, г'ину, пог'ине

ОДНОСНО

банће, јабуће, гуће, ноће, запреће, залоће.^{35б}

³⁵ Вредно је напоменути да је десоноризација, тамо где је има, својствена свим становницима те области — без обзира на веру. Ово, опет, говори да је она ухватила корена у периоду до XVII в. Да је то особина коју су доцније примили наши Муслимани, она би и остала карактеристика њиховог говора, као и *х* (в. ниже). Пошто није везана за исламизацију, ова појава је постала општа тамо где је страни утицај имао дејства на домаћи артикулациони стандард. У турском језику је правило да „звучни *б, џ, д, г* не могу се налазити на крају речи, ту се они замењују безвучним *п, ч, т, к*“ Е. В. Севортян: Фонетика турског литературног језика, Москва 1964, 122.

^{35а} А. Белић: Основи историје српскохрв. језика, I, Фонетика, Београд 1960, 111—112.

^{35б} А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, 192—196.

Проф. Белић у овој појави види фонетски процес који је последица јачег утицаја самогласника на артикулацију сугласника.³⁶ Такво објашњење, чини нам се, не мора бити и једино. Познато је да сличну појаву сретамо у бугарском^{36а} и македонском језику.³⁷ Проф. Конески за *к'* и *г'* у македонском језику каже да су настали „као резултат различитих процеса”, али и „преко посуђеница из туђих језика”³⁸, а ту је од значаја био и утицај турског језика.³⁹ Дакле, проф. Конески поред аутохтоних фонетских процеса овде не занемарује ни могућност страног утицаја.⁴⁰ Чини нам се да је страни утицај био значајан за ову појаву и у тимочко-лужничким говорима. Према различитим рефлексима задњонепчаних оклузива у речима преузетим из турског језика (*к'*; *г'* или *ћ*, *ћ*) ови сугласници су и у домаћим речима могли да мењају своју примарну артикулацију и да се палатализују, уколико су за ту појаву постојали објективни разлози — присуство самогласника предњег реда или палаталног сугласника у непосредној близини.

У осталим штокавским говорима не налазимо сличну појаву. Тамо се место палатализованих оклузива *к'* и *г'* јављају или наши задњонепчани оклузиви без присуства палаталних компонената: *шекер*, *килим*, *гердан*, *јенгија*⁴¹ или су палаталне компоненте постале одлучујући артикулациони моменат и уместо задњонепчаних оклузива јавили су се африкати *ћ* и *ћ*: *шећер*, *ћилим*, *ћердан*, *јенћија*. Дакле, и у једном и у другом случају место изворних *к'*, и *г'* у осталим говорима штокавског дијалекта (ван тимочко-лужничке зоне) добили смо гласове из нашег фонетског стандарда, а не неке од потенцијалних варијаната тих гласова.⁴²

³⁶ Оп. cit. 191.

^{36а} Ст. Стојков: Българска диалектология, Софија 1962, 128.

³⁷ Б. Конески: Историја македонског језика, Београд 1966, 70.

³⁸ Оп. cit. 70.

³⁹ Оп. cit. 70.

⁴⁰ Оп. cit. 70.

⁴¹ Ситуација у неким босанским говорима.

⁴² На дијалектском плану постоји доста јасно изражена разлика између рефлекса *к*, *г*: *шекер*, *гердан* и *шећер*, *ћердан*. Први рефлексни су везани за неке босанске говоре, други су, опет, својствени осга-

Фонетске појаве које су везане за први период, као што је већ речено, заједничке су свим представницима једног говора. Оне, пак, појаве које су везане за други период, сведоче о интензивнијем утицају фонетике турског језика на исламизирано становништво.⁴³ Они који су чували ранију религиозну припадност нису, у највећем броју случајева, захваћени тим фонетским процесима.

Колико је присутност турског језика, боље рећи молитава на арапском језику, била одлучујућа за чување фонеме *x* у неким говорима штокавског дијалекта, речено је у мојим радовима о херцеговачким говорима.⁴⁴ Постојање те фонеме у дубровачком говору⁴⁵ и неким говорима Црне Горе⁴⁶ никако не доводи у питање исправност ове тезе. Наиме, дубровачки говор, то је и овде већ речено, прихватао је са извесним закашњењем фонетске иновације које су настајале на тлу данашњих херцеговачких говора; а неке овамо уопште нису ни допирале (конкретно, губљење фонеме *л*, новија јотовања у вези са једносложним рефлексом кратког јата и сл.). Црногорски говори, опет, показују и другим својим осо-

---

лим штокавцима (в. Škaljić, *Turcizmi*, 30). Да ли је овај фонетски феномен последица неког спољњег фактора (неједнак степен интензитета страног утицаја, различите фонетске вредности ових гласова у језику оних који су нам доносили туђице са тим гласовима или, пак, последица неједнаке асимилаторске способности домаћег становништва — то је друго питање. Од значаја је, несумњиво, и факат да су херцеговачки говори, сви без изузетка, турско *k'* и *g'* примали као палаталне гласове, као африкате, в. Р. Skok: *Prilozi proučavanju turcizama, Slavia XV*.

⁴³ Исламизација нашег становништва почела је, свакако, доста рано (исп. код Цвијића: „Кад су Турци ушли у Босну, богумили су се у маси исламизирали” Ј. Цвијић: *Из друштвених наука*, Бгд, 1965, 228) али је сигурно да она није имала шире размере све до XVII века.

⁴⁴ Говор источне Херцеговине, СДЗб. XIV; Мјесто централнохерцеговачког говора... ЈФ XXV; Једно поређење Вукова језика... ЈФ XXVI и тамо наведену литературу.

⁴⁵ П. Будмани, *op. cit.* 158; П. Ивић: *Два главна правца...* 176—177.

⁴⁶ Р. Бошковић: *О природи, развоју и заменицима гласа x у говорима Црне Горе*, ЈФ XI, 179—196, в. и М. Пешикан: *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб. XV, 122—123.

бинама колико су били ван главног еволутивног правца који је карактеристичан за херцеговачке говоре. Отуда у консонантизму тих говора још увек имамо присутну фонему *x*, ти су говори остали ван оне зоне у којој је ликвидирање фонеме *x* било безизузетачно. Мислим да је јасно зашто ову фонему нема ни говор Галипољских Срба. Иако су преци данашњих Пехчеваца доста рано дошли у непосреднији контакт са турским језиком, та веза није могла да мења оно што је било завршен фонетски акт. То значи да страни утицај може да утиче на структуралне измене само онда када за те измене постоји реална подлога у језику аутохтоног становништва. Ово потврђује и говор наших Муслимана. Мада је страни утицај знатно допринео да се у њиховом говору сачува фонема *-x*, позиције које су пре исламизације остале без овога гласа (нпр. локатив множине именичких промена)⁴⁷, тај глас накнадно више нису добиле.

Посебно је питање зашто ову фонему нису сачували говори источне Србије који, иначе, нису следили развитак осталих говора екавског подручја. И овде је, несумњиво, пут ка губљењу овога гласа био исти као и у другим говорима штокавског дијалекта, а његово губљење је, свакако, последица одсуства исламизације домаћег становништва. Истина, на овом подручју тај процес је могао да буде нешто спорији⁴⁸, што је, исто тако, објашњиво — изразита архаичност у целокупној структури гласовног система. Дакле, одсуство исламизације домаћег становништва, разлог је зашто фоне-

⁴⁷ исп. А. Пецо: Мјесто централнохерцеговачког говора... 306—309.

⁴⁸ Проф. А. Белић претпоставља да се *x* у говорима источне Србије почело губити знатно касније него, рецимо, у шумадијским говорима. На основу једног записа, који је писан 1742. године у манастиру Светога Борба у Темској, на коме се налази: *насадихмо „црта локалног дијалекта“* проф. Белић закључује да се „у то време, бар у неким овадашњим дијалектима, (*x*) могло чувати уопште, а његово је ишчезавање, што је врло вероватно, и могло настати и у томе и у другим местима тек после друге половине XVIII века“ (ор. cit. 210). Дакле, губљење фонеме *x* из говора овога подручја наступило је скоро два века доцније него у другим говорима штокавског дијалекта.

ма *x* у говорима источне Србије није имала исту судбину као и сонант *-л* у финалној позицији слога.⁴⁹

На фонетском плану, начелно узето, нема разлике између ове фонеме у домаћим речима и у речима оријенталног порекла.⁵⁰

Постоје још неке појаве које су настале под непосредним утицајем фонетике турског језика, али чија ареа није тако велика. То је, прво, метатеза у гласовној групи *рј* и, друго, појава сугласничке скупине *хч* *-хћ* од старијих скупина *шч* *-шћ*.

Прва појава, колико се зна из дијалектолошке литературе, позната је само говору Муслимана источне Херцеговине. Према моделима из турског језика типа

бајрак, Бајрам, бајрамлук

секвенца *јр* јавила се и у домаћима речима уместо групе *рј* < *рћ*

гојре, гојрела, изгојрело, погојрели, Којренићи.⁵¹

Јасно је зашто ова појава нема већу ареу на босанско-херцеговачком подручју: Муслимани осталих крајева ових наших области у већини случајева имају јекавштину као секундарни изговор. Због тога тамо није ни могло да дође до метатезе у секвенци *рј*-такву секвенцу они нису имали у свом изговору.

Још је мања ареа секвенце *хч* *-хћ* уместо старијих група *шч* *-шћ*. Та је појава позната само неким босанским говори-

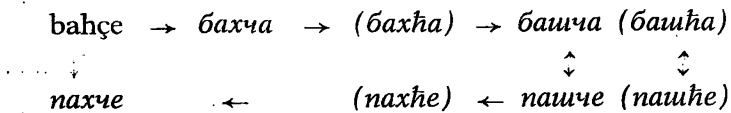
⁴⁹ Неће бити тачно мишљење да наши муслимани свуда чувају фонему *-х* где се она налази у турским речима, исп. наше *бакшиш* тур. *bahsis*, наше *баксуз* тур. *bahtsiz* (Škaljić *op. cit.* 31), а још мање је тачно да „Les Serbes (orthodoxes) et les Croaates (catholiques) ne prononcent jamais le h complètement (E. H. Anttila, *op. cit.* 228). Будмани констатује за дубровачки говор да се „h izgovara svud gdje mu je mjesto” (Rad 65, 158).

⁵⁰ Ако се негде и наиђе на фонетске разлике између *x* рецимо у: *хлад* и *харем, орах* и *Аллах* (в. Брозовић, HDZb. II, 141) то је индивидуална појава везана за говор оних који више „другују” са оријенталним језицима.

⁵¹ в. А. Пецо: Говор источне Херцеговине, СДЗБ. XIV, 106.

ма.⁵² Порекло је и ту јасно. Према изворним секвенцама *xč < hç* у примерима типа *бахча*, *бохча*⁵³, које су се на босанском тлу, где је турски утицај, из разумљивих разлога, био интензивнији, могле рефлектовати двојако: са изворном секвенцом *-xč* (евентуално *xĥ*) и са домаћом секвенцом *ич* (односно *иĥ*). Према тим моделима то двојство могло је да се појави и у домаћим речима типа *пашче* (*пашће*), *лишће*.^{53а} Процес је нишао овако

Поред ових појава у српскохрватском консонантизму које су на извештан начин везане за гласовни систем турскога језика, има и таквих које се често објашњавају утицајем турског фонетизма, а које, чини нам се, могу бити и другачије објашњене. Међу такве појаве иду: геминација сугласника, помереност артикулације у систему африката и сл.

1. Српскохрватски језик, познато је, није љубитељ удвојених сугласника. Уколико се у изведеницама нађу у непосредној близини два истоврсна гласа, и у говорној и у писаној речи најчешће долази до њиховог упрошћавања.⁵⁴ Ређе се наилази на појаву геминације, а ту разликујемо две врсте примера, и то:

а) примери за које зна и књижевни језик: *поддијалекаг*, *нуззарада*, *двадесеттрећина*, *најјачи*, *најједноставније*.⁵⁵ У

⁵² В. Д. Брозовић, HDZb. II, Санџачки примери као: лиће, слухће Д. Барјактаревић, СДЗБ. XVI, 65) у колико нису пренесени из говора Босне, могу се објашњавати као и: ви'дјех, се'дјет.

⁵³ Škaljić, Turcizmi, s. v.

^{53а} У неким говорима косовско-ресавског типа имамо м. *сч* — *кч*: пракци; м. *ич* — *кч*: *оракче* *орак* + *че*, *зукче*. Проф. П. Ивић (Дијалектологија, 100—101) овде види фонетски процес (*сч*, *пч* > *хч*, *хч* > *кч*, *кч*), али ту није искључена ни аналогија (више о овоме у раду о ресавском говору (А. Пецо и Б. Милановић: Ресавски говор).

⁵⁴ А. Ресо: Les consonnes longues en serbocroate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, 1960, 399—428.

⁵⁵ М. Стевановић: Савремени српскохрватски језик, Београд 1964, 107.

оваквим случајевима још није дошло до потпуног стапања артикулације ових сугласника, што значи да ту још нема праве геминације;

б) у неким народним говорима наилазимо на праве геминате у примерима типа: *итте, сетте, планна, јенна, јанна, полла* (= полила) и сл. Појава геминације ове врсте последица је разних међугласовних промена за које зна фонетски систем тих говора. Уз ове постоје још и геминате у речима оријенталног порекла: *Аллах, бисмиллах, Мухаммед* (Мухаммеда ми свеца и сл.). Али, а то је овде врло важно, овакав изговор наведених примера није и општи јер се чује и *Алах, Мухамед*. Који ће од ових изговора бити заступљен то, најчешће, зависи од степена образованости онога о чијем је говору реч.

Има мишљење да су примери типа *Аллах* утицали и на појаву гемината у речима домаћег порекла.⁵⁶ Такво мишљење тешко може бити и доказано. Напротив, има доста факата који говоре да геминате из турског језика⁵⁷ нису реметиле наш гласовни систем. Прво. Ван босанског подручја, где и иначе има доста специфичности у говору, геминација у примерима типа *јенна, јанна* није честа појава у говору Муслимана. Друго. Примери типа *јена, јана*, са дужом или краћом преградом фонационој струји у усној дупљи, присутни су и неким другим говорима где нема виднијих трагова утицаја турског језика (рецимо у Ресави). Треће. У писаној речи М. Ф. Алагића (Повијест једне породице, Споменик САНУ, СХ, 47—78), који добро познаје турски језик и његову графију, налазимо: *мусселим, мутессариф, вассијет, заптијја*, али не и *понне, јанна*. Истина, Алагић има понекад геминацију и тамо где ту појаву не налазимо у турском језику (исп. *мутессарриф*, тур. *mutasarrif*, *васијет* тур. *vasiyet*, али је ар. *wasıyyü* и сл.⁵⁸, што је, опет, посебно питање. И четврто.

⁵⁶ J. Vuković: Refleksi međujezičkih dodira... Sarajevo 1963, 6—8, као и D. Brozović, HDZb. II, 140.

⁵⁷ О појави геминације у турском језику исп. код Севортјана оп. cit. 116—117.

⁵⁸ Škaljić: Turcizmi, s. v.

Геминација на босанском тлу није искључиво везана за говор Муслимана.^{58a}

2. Често се у српскохрватској дијалектологији и свођење двају парова африката (*ч—џ*, *ћ—џ*) на ове последње гласове (*ћ—џ*) веже за утицај фонетике турског језика на наш гласовни систем.⁵⁹ Мада има крајева где је овај фонетски феномен везан за конфесионалне разлике⁶⁰, ова појава на босанскохерцеговачком тлу никако не иде заједно са разликом у вероисповести.⁶¹ Не само да има и православаца и католика који немају у свом гласовном систему фонеме *ч* и *џ*, него има и читавих области где Муслимани сасвим лепо разли-

^{58a} Тешко је веровати да је опозиција *понне* — *поне* добила исти карактер као и *хлеб* — *љѐб*, в. код Вуковића *op. cit.* 6—7.

⁵⁹ Више о овоме в. А. Пецо: Природа африката српскохрватског језика ЈФ XXV, 161—173 и Мјесто централнохерцеговачког говора... ЈФ XXV стр. 295—336 и тамо наведену литературу.

⁶⁰ Тако је, рецимо, у Санџаку (Д. Барјактаревих: Новопазарско-сјенички говор, СДЗб. XV, 51—52 наводи из говора санџачких Муслимана: *ћовек*, *ћаша*, *пенћер*. Уколико овде није у питању какав импорт из косовских говора, што је мало вероватно, то је особина која се овамо пренела из босанских говора. Религиозни моменти ту су могли имати видног удела).

⁶¹ Д. Брозовић констатује да: „Крешево (kat.), дијелови сутјешког краја (kat. i u dolini Bosne prav.), pojedini krajevi tuzl. oblasti sve tri vjere), Теџанј (musl.). На крајњем западу (Maglaj, musl.) i крајњем истоку (Sarajevo, kat.) oba su para predstavljena glasovima č i dž. На свем осталом терену *ć* i *đ* zastupa sva četiri glasa (to vrijedi uglavnom i za prav. na tim područjima, a i za sarajevske i kreševske musl.)” (HDZb. II, 141). Додајмо уз ово и чењеницу да постојање овога феномена у различитим говорима Босне и Херцеговине никако не говоре да је у питању иста појава, да је порекло овом феномену идентично. Док на босанском подручју уопштавање *ћ* и *ћ* м. *ч* и *џ* иде заједно са *шћ* (евентуално *жћ*), на херцеговачком тлу ова појава има малу ареу: везана је за говор варошког становништва, а заједно са овом изоглосом иду још и: *љ > ј*: *јубав*, *јуди*, *боји*; *њ > н*: *кон*, *кенац*; често *л* на крају облика радног глагол. придева м. р. = *а*: *биа-бија*, *радија*; секвенца *ре* у примерима типа *вѐрац*, *расти*; *ребац*, *рести*; али, ту је редовно *штап*, *штене*. Истина, и у неким босанским пћакавским говори-ма сретамо *љ > ј*, или неке друге фонетске варијанте ове фонеме, али то може бити и резултат разних фонетских девијација од нашег артикулационог стандарда (в. Брозовић, *op. cit.* 138—139).

кују ова два пара наших африката. Све то говори да порекло овој изоглоси не би требало тражити на страни. Чињеница је да се њене границе на босанском тлу најчешће поклапају са границама Белићева шћакавског говора.⁶² У Херцеговини је та појава везана за утицај чакавских говора. Уколико је страни утицај ту нешто и могао да мења⁶³ његове последице никако не би биле овако распоређене на нашем тлу.

Постоји још једна фонетска особина чије се порекло понекад доводи у везу са утицајем турског говорног елемента на наше становништво. То су ортоепска одступања од класичних рефлекса дугог *Ѣ* у неким јекавским говорима. Проф. Вуковић, у већ помињаном раду о међујезичким додирима на босанско-херцеговачком тлу, каже да присуство *је* или *ије* у говору босанских градова и приградских села „намеће као несумњив закључак да су ијекавске замене *Ѣ-а* у дугим слоговима биле двосложне и у XIV веку”, а да је свако одступање „од нормалне дуге замене са два кратка слога (*ије*) на босанскохерцеговачком терену каснија појава” којој „треба тражити објашњење у каквим утицајима са стране”. А тај

⁶² Исп. о овоме код Белића: западни дијалект има још једну особину... а то је *џ* (свакако и *џ* уколико се оно у нашем језику тада јављало), а ова фонетска особина у поменутом говору је доста стара, наслеђена из старије фазе развитка наших дијалеката (А. Белић: О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика, ЈФ XXIII, стр. сепарата).

⁶³ Тешко је веровати да се домаћа артикулациона база мењала само због тога што странци „нису лако могли асимилovati нашу разлику између *ч* и *ћ*” (Вуковић, *op. cit.*, 10). Страни модели могли су да утичу на артикулацију аутохтоног становништва само онда ако је код тог становништва постојала нека основа за прихватање тог страног утицаја. Мало је вероватно да су „турске посаде” биле радници ове појаве. Тих посада је било и у Требињу, Билећи, Невесињу, Пљевљима — али тамо нема ни трага супституцији фонема *ч* и *џ* фонемама *ћ* и *џ* уколико нису у питању најмлађе генерације, што је посебан проблем. Због свега овога ја мислим да судбина фонема *ч* и *џ* на нашем тлу није тесно везана за присуство турског језика. Алагић, кога смо већ споменули, а који је све своје образовање стекао на турском језику, сасвим лепо разликује ове гласове. Турски фонетски стандард није мењао његово језичко осећање, бар не на овом фонетском плану.

утицај је долазио преко Турака који нису били у стању да се привикну двосложном рефлексу Љ па су они” својим изговором наших ијекавица могли... утицати на домаће муслимане да померају свој урођени изговор ијекавицама.⁶⁴

Ово није прилика која дозвољава да се дубље улази у дискусију о проблему рефлекса Љ на босанско-херцеговачко подручју. Ја бих сада, у вези са овим питањем, рекао само две ствари: 1. Тешко је прихватити мишљење да је Љ већ у XIV веку дало у свим позицијама двосложне рефлексе на ијекавском тлу. Таквом мишљењу противе се ови разлози: а) стање које налазимо у споменицима са јекавског терена⁶⁵ и б) говор јекаваца који су напустили матично тло знатно после XIV века.⁶⁶ Према томе, тешко је доказати да су двосложни рефлекси Љ били говорни стандард босанско-херцеговачких јекаваца XIV века, да су сва одступања од такве замене секундарна. Има више разлога да се остане при схватању да је и у XV в. вредност Љ још била дифтоншка⁶⁷, а

⁶⁴ Ј. Вуковић: Значај међујезичких додира... стр. 13—14.

⁶⁵ М. Решетар констатује код Никше Звиездића, дубровачког канцелара из XV века, који је „одлучан јекавац” (Глас СКА 201, 26) да има „за љ редовно ИЕ, ЕЕ, е” (Глас 169, 184), али без диференцирања рефлекса за љ и за љ̣, исп.: *виека љ̣ виеке и миеста, виећника* (Глас 169, 185), а повеља из 1430. место Љ има „искључиво *ие*” (Глас 201, 26). У вези са овим проблемом Решетар на једном месту каже: — У јекаваса је *dakle već u XIV. vijeku u svijem slogovima izvršen proces koji se dandanas pred našijem očima vrši u nekijem čakavskijem govorima gdje se dugo ě rastvara u ie*” (Rad 134, 132). Дакле, и ту се полази од *ие* као рефлекса Љ у XIV в., а ако је тада и било двосложности овога рефлекса, то је било условљено положајем у речи тога старог самогласника (Rad 248, 134). Ердѣљановићеви примери из Которског архива (1396—1400): *Sliedbouich* (= Жлијебовић) и *Belipiesech* (Бијели Пијесек) (в. Зборник А. Белића 1937, 336, као и I. Porović: *Geschichte...* 393), такође не указују на графичке разлике између љ̣ и љ̣̣. Додајмо уз ово да и проф. Белић констатује (Периодизација... 8) да се тек у XIV в. и то „на југоистоку босанско-херцеговачке територије Љ претворило у дифтонг *ie*” који се доцније одатле ширио по осталим областима које су данас јекавске.

⁶⁶ За лички коренички говор в. В. Lastavica, *Nastavni vjesnik*, XV, 753, затим А. Белић: *Фонетика*, 93, *Периодизација*, 8.

⁶⁷ Белић: *Фонетика*, 93. Овде је вредно указати и на рефлексе Љ које налазимо у говору Галипољских Срба, наших земљака који су

таква вредност, или у некој другој фонетској варијанти, могла се сачувати и до данашњег дана у појединим говорима, али не због утицаја са стране. Да је то појава која је настала под утицајем говора странаца „који су у овим крајевима говорили и нашим језиком” (Вуковић, *op. cit.* 14), ми бисмо њених трагова налазили и у другим ијекавским говорима где има Муслимана (источнохерцеговачком, нпр.), али је тамо нема. Због свега овога, чини ми се, прихватљивије је мишљење да су данашње квантитативно-квалитативне разлике у рефлексима Ђ на босанско-херцеговачком подручју резултат унутрашњих еволутивних кретања. Уколико је присуство турског језика ту и имало неког утицаја, он је био секундарног карактера. Примарно је, мислим, овде то да је исламизација прекинула еволутивни развитак фонетских особина, међу осталим и процес дедифтонгизације *ие* у *ије* на доста великом подручју јекавске територије. Разумљиво је и зашто је варошко становништво најчешће захваћено овом особином.⁶⁸

И на крају. Гласовни систем турског језика вршио је утицај на фонетику наших народних говора, али само тамо где су у домаћем гласовном систему постојали елементи на које се тај страни утицај могао калемити.

Београд

А. Пецо

„диз Јагодине”, а напустили су родно тло у првој половини XVII или пред крај XVI века. У њихову говору вредност акцентованог Ђ или кад носи неакцентовану дужину је „нелабијализован вокал предњег реда... дакле отворенији од и и затворенији од е -e' односно и” П. Ивић: О говору Галипољских Срба, СДЗБ. XII, 54. И то говори да је још у XVI веку било” у штокавским крајевима месних говора са незамењеним јатом” (*op. cit.* 60). Није искључено да је и подручје Б и Х-е знало за такве говоре.

⁶⁸ А. Пецо: Мјесто централнохерцеговачког говора... 318 и даље.

Наш језик н. с., књ. XVI, св. 3, Београд 1967.
VI међународни конгрес слависта, Праг 7 — 13. VIII 1968.

ГРАМАТИЗОВАНЕ ПОТВРДНЕ / ОДРИЧНЕ КАТЕГОРИЈЕ У КЊИЖЕВНОМ СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

1.

1. Већ неке од врло давних обрада словенске афирмације одн. негације могу дати подстицај за објашњење тих категорија и у ситуацији дијалога, у ситуацији, дакле, основног процеса саопштавања. Тако је Фр. Миклошич у својој *Упоредној синтакси словенских језика*, говорећи о негацији, указао и на лексичка, дакле, у основи семантичка, средства појачавања афирмације односно негације: „Wie die affirmation, so kann auch die negation verstärkt werden. Die verstärkung wird bewirkt a) durch vergleichung mit dingen von minimaler quantität oder qualität: ... serb. *ne vrijedi ni lule duhana* ...; *ne vidi se prst pred okom*, — и ... Die verstärkung der negation wird bewirkt b) durch wiederholung der negation, durch deminution der negierenden worte, durch anwendung bestimmter affirmativer ausdrücke, die nicht sachen von minimaler quantität oder qualität bezeichnen: ... *ni po što ne otvori*“.¹ Исту појачајну функцију Миклошич налази у речци *ни*, стављајући је, управо по моменту појачавања, у опозицију, рекли бисмо — синонимског карактера, према одричној партикули *не*.² И овде ми налазимо да је реч о лексичким средствима, обличким знацима негације (и емфатичне негације), одн. да је реч о семантичком нивоу, који је, као што је познато, у непосредној вези

¹ Fr. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Zweiter Abdruck, Wien 1883, str. 193—195.

² „Die slavischen Sprachen haben zwei negationspartikeln: *ne* und *ni*: jene ist unzweifelhaft einfach, diese aus jener durch verbindung mit einem verstärkenden *i* entstanden“ (Fr. Miklosich, *Ibid.*, стр. 170).

2.

2. Прва принципска напомена: у комуникативном процесу *питање* и *одговор* представљају већ по себи апстракцију реалног садржаја, који у семантичкој сфери оснива своје постојање на материјалним околностима света у којем егзистирају говорник и саговорник. Будући да чине апстракцију, они се одликују њеним особинама:

(а) међусобни однос говорника и саговорника је облик манифестовања садржине; и

(б) тај однос је истовремено и средство преношења да-те садржине.

Из овога, логично и консеквентно, мора бити прихватљив закључак који А.-Ј. Greimas изводи о предусловима који омогућују комуникацију: „Ceux-ci sont essentiellement de caractère itératif”⁶, а из овога и закључак — да се систем итеративности, који на сваки начин садржи, као основу, репетицију, може довести у везу са граматизацијом и њеним резултатима.

3. Друга напомена принципске природе односи се на термин и појам специфичне српскохрватске граматизације. Под тим разумемо резултате пројектовања семантичког језичког нивоа у синтаксичком, што је у семиотици одавно позната чињеница, посебно у светлости лингвистичких приступа R. Jakobsona⁷, а овде као „нова” тај свој атрибут добија *раш-*

⁶ А.-Ј. Greimas, *Sémantique structurale*, Recherche de méthode, Paris 1966, где се пре тога каже: „Au phénomène de la lexicalisation, nous l'avons vu, se trouve intimement lié celui de la grammaticalization. Le discours, en effet, est non seulement le lieu de la manifestation de la signification, mais en même temps le moyen de sa transmission”.

⁷ Њу су, говорећи о оном нивоу језика који подразумева језичку ознаку (feature level), формулисали R. Jakobson и M. Halle: „Linguistic analysis gradually breaks down complex speech units into morphemes, the ultimate constituents endowed with proper meaning, and dissolves these smallest semantic vehicles into the ultimate components capable of differentiating morphemes from each other. These components are termed *distinctive features*. Correspondingly, two levels of

члањивањем основаном на природи метајезика. У овоме, дакле, случају грамаатизација треба да буде одређена релевантним чиниоцима, чији ће распоред представљати замишљени, али једновремено и остварљиви језички модел дате категорије. Према изложеноме, потпуна дефиниција специфичне српскохрватске грамаатизације у домену речи, одн. средстава за потврђивање и одрицање гласила би:

(а) она је резултат итеративне компоненте процеса саопштавања, и истовремено

(б) она је резултат психолошког простора, одн. семантичког квантума који разликује „морфологизирану“ и „грамаатизовану“ реч за потврђивање / одрицање.

И итеративност и семантички квантум, са своје стране, примењени на језичке секвенце морфологизираних, да се изразимо термином класичне лингвистике, потврђених / одричних речи (*да, не*) и на језичке секвенце грамаатизованих речи (*јесам : нисам; хоћу : нећу; бих : не бих; знам : не знам . . .*), садрже исти битан чинилац који можемо, мислим, назвати интензитетом семантичко-грамаатичке трансформације. Као чинилац, тако дефинисани интензитет представља мерљиву јединицу, наравно, у оном истом смислу у којем је мерљива резултанта сила које једну синхроничку категорију пројектују у историјски контекст⁸, остварујући тако апстрактни модел као више или мање природан за дати језик (в. т. 6).

language and linguistic analysis are to be kept apart: on the one hand, the semantic level, involving both simple and complex meaningful units from the morpheme to the utterance and discourse and, on the other hand, the feature level, concerned with simple and complex units which serve merely to differentiate, cement and partition, or bring into relief the manifold meaningful units" (курзив мој — Ж. Ст.) (*Phonology and Phonetics, Selected Writings, I, 1962, стр. 464—465*).

⁸ „По самой своей природе язык каждой данной эпохи — это язык, существующий и развивающийся во времени и потому непременно заключающий в себе момент диахронии . . . фактор времени по самому существу этого предмета входит в язык . . . Для каждого данного этапа в непрерывном развитии языка должны тщательно дифференцироваться явления развивающиеся, продуктивные и явле-

4. Трећа, методолошка, напомена: граматизоване потврдне / одричне секвенце овде су само условно представљене и облицима који садрже — онда када је реч о одричној компоненти — и морфологизирани део *не*. У ствари, оне су у систему граматизованих средстава и зато што су граматички, дакле — функционално, једнаке са потврдним секвенцама без афирмативног почетка израженог афирмативном партикулом *да*, зато што се у *граматичком* смислу може ставити знак једнакости између језичких ситуација:

(а) — Волиш да гледаш у плафон?

— *Волим.*

(б) — Волиш да гледаш у плафон?

— *Не волим.*

А то, с друге стране, и зато што, у метајезику, који о појави говори, чине члан бинарне опозиције (нпр., *јесам : нисам ; волим : не волим ...*).

3.

5. После ове три принципско-методолошке напомене, и у њиховој светлости, може се рећи да српскохрватска граматизација има следеће карактеристичне црте:

Прво, по *а*-ставу њене дефиниције (в. т. 3) — који садржи итеративну компоненту саопштења, понављање секвенце умањене за упитну партикулу (одн. за упитну интонацију, ако је само она ознака питања) представља основни тип одговора; при томе понављању имамо два случаја: појаву

ния отмирающие, окаменевающие, причем и те и другие должны отличаться от явлений на данном этапе относительно стабильных; в отношении этих последних должны раскрываться потенции изменения; следует выяснить, в какую сторону может направиться, куда „напряжено” данное относительно стабильное явление, выступающее на данном этапе как нейтральное по отношению к изменению” (О. С. Ахманова, *Фонология — Морфонология — Морфология*, Москва 1966, стр. 24—25).

само помоћне морфеме, ако је у питању сложени глаголски облик или типичан српскохрватски предикат (са глаголским и именским делом), и појаву целог облика, па је схема ове комуникативне ситуације:

- а) Је ли дошао?
- б) Хоће ли доћи?
- с) Да ли би пио?

А)

В)

— Јесте. / Није.	— Дошао [је]. / Није дошао.
— Хоће. / Неће.	— Доћи ће. / Неће доћи.
— Бих. / Не бих.	— Пио бих. / Не бих пио.

По себи се разуме да овај основни тип обухвата и предикате са простим глаголским облицима (тј. комуникативну ситуацију дијалога као што је: Знаш ли? / Да ли знаш? Знаш? — *Знам.* / *Не знам.*).

Друго, по *b*-ставу њене дефиниције (в. т. 3) — који садржи компоненту психолошког простора, одн. семантичког квантума што се налази у основи дистинкције „морфологизирани“ и „граматизовани“ речи — корективни модел (онај који је у метајезику намењен компаративном закључку, и, као такав, вероватно најзанимивији) чини комуникативна ситуација у којој се као језичке секвенце одговора јављају облици:

- (а) да / не сами, и
- (б) да / не + један од облика под А) и В).

6. Тако, стављени један поред другог, ови модели у књижевном српскохрватском језику показују следеће:

— у ситуацији дијалога најприроднији је тип А, који обухвата, врло природно, опет, због дејства језичке економичности, и тип са понављањем једночланог предиката (Знаш ли? — *Знам.*);

— тип В заступљен је напоредо са првим, али је у односу на поменути обележен компонентом „семантичког кван-

тума"; ова компонента састоји се од инсистирања на чињеници о којој се говори, и до употребе ове секвенце у ситуацији дијалога долази онда када је степен тога инсистирања већи (в. т. 3);

— у српскохрватском књижевном језику, дакле, основна комуникативна форма одговора на питање је тип А (Је ли дошао? — *Јесте. / Није.*; Знаш ли? — *Знам. / Не знам.*), а основна емфатична форма одговора на питање — тип В (Је ли дошао? — *Дошао је. / Није дошао.*).

Овим тврђењем, у ствари, искључујемо, теоријски, из српскохрватског модела тип са удвострученом потврдом, одн. удвострученим одрицањем, чија се схема (са ознаком С) може представити скупином примера као што су:

С)

а) Је ли дошао?	— Да, дошао је. / Не, није дошао.
б) Хоће ли доћи?	— Да, доћи ће. / Не, неће доћи.
с) Да ли би пио?	— Да, [пио] бих. / Не, не бих [пио].
д) Знаш ли?	— Да, знам. / Не, не знам.

При томе, се, дакако, ово искључивање креће у границама супротстављања природнијег типа мање природном за српскохрватски језик типу одговора са секвенцом која почиње партикулом истог смисла. Друкчије речено: и у српскохрватском књижевном језику афирмативна одн. негативна секвенца може се остварити и у таквом облику, али кад је реч о природном систему, или кад је реч о односу такве секвенце према типичном систему одговора, сигурно је да не „звучи“ природно.

7. Чиниоци изложеног модела српскохрватских дијалогских секвенци могу се проверити на оствареним узорцима, узетим из дела савремених књижевника.⁹

1) Тип одговора са понављањем секвенце умањене за упитну партикулу (А и В):

⁹ А. Vučo, *Mrtve javke*, Kultura — Zagreb 1957, стр. 1—333; О. Давичо, *Тајне*, Нолит — Београд 1964, стр. 1—478.

— Сигурно ме ниси препознао, малопре?

— *Јесам.* (АВ 316)

— Да ниси гладан?

— *Нисам.* (АВ 159)

— Издао си?

— *Јесам.* (АВ 129)

— Волиш да гледаш у плафон?

— *Волим.* (АВ 85)

— Могу ли да отворим прозор?

— *Можеш.* (АВ 50)

— Не осећа ли се невиним?

— *Не осећа се невин.* (ОД 399)

2) Тип одговора са потврдном / одричном партикулом, самом или у секвенци чији други део има значење супротно значењу употребљене партикуле или неутрално у смислу негације / афирмације:

— Да ли си ме добро разумео?

— *Да.* (АВ 244)

— Мисли ли она на тебе?

— *О, да.* (АВ 177)

— Плашиш ли се?

— *Не.* (АВ 159)

— Да ли је Врховна команда једино крива?

— *Не, дабоме, и наравно.* (АВ 269)

— Требају ли ти паре?

— *Не, хвала Вам.* (АВ 176)

3) Тип одговора са потврдном / одричном партикулом у секвенци чији је други део истог потврдног / одричног смера:

— И ви сте побегли од покоља?

— *Да — јесам.* (АВ 97)

— Хоћеш ли да поћеш са мном?

— *Да, поћи ће он с Павлом.* (АВ 47)

— Плашио си се да не умрем на путу, да те мртав не провалим?

— *Не, нисам се тога плашио.* (АВ 317)

— Ниси веровао да ћемо победити?

- *Не, не то.* (АВ 317)
- *Али, да ли је наша пропаст морала бити тако црна?*
- *Не, никако, и ни у ком случају.* (АВ 270)
- *Могу ли овде да преноћим?*
- *Не, не — то никако.* (АВ 38).

У коментару датих узорака, или — реализација могућних модела, требало би ускладити, мислим, само противуречност утврђивања модела, с једне стране, и утврђивања остварених примера (реализација), с друге стране. То смо делимично учинили оградом да се узајамно искључивање модела А и В и модела С креће у границама супротстављања природнијег типа (А и Б) мање природном за дати језик типу (С). Други део усклађивања износимо у облику хипотезе. Верујемо, наиме, да се у ситуацији дијалога у српскохрватском књижевном језику емфатични период обележава на два начина:

(а) тоталним понављањем (Је ли дошао? — *Дошао је.* / *Није дошао.*) у свим случајевима где се јавља могућност опозиције делимичног понављања (нпр. помоћна морфема: *јесте* / *није*) према потпуном понављању. То је најчешћи случај код употребе сложених глаголских облика и предиката са именским или прилошким чланом (Је ли добра? — *Јесте.* / *Добра је.*); и

(б) помоћу карактеристичне интонације, у свим случајевима где нема могућности опозиције делимичне репстиције према потпуној (Знаш ли? — *Знам.* / *Не знам.*).

Према томе, тип одговора са потврдом / одричном партикулом, самом или у секвенци чији наредни део има значење супротно значењу употребљене партикуле, ако није обележен карактеристичном интонацијом, нема у себи емфазе, а тип одговора са партикулом истог семантичког смера којега је и секвенца која јој следи (С-тип) — по степену природног уклапања — представља (иако је и остварен и остварљив) део који се у српскохрватске системе одговора на питање укључује само *посредно*, преко говорне ситуације *монологског карактера*, која — у својој многоврснојности — има

и форме, али не и прави садржај, — дијалога. То показују примери наведени под 3) у овој тачки: готово сви су узети из монолога. Тамо где нису узети из монолога они дијалогу дају карактер монолога, те тако не представљају више основни комуникативни процес, или — ако их писац ипак за ово употребљава — они у српскохрватском књижевном језику асоцирају језичке појаве исте врсте које немају, рекли бисмо, типичне за тај језик и аутохтоне системе. Ово последње, као што смо у уводу истакли (в. т. 1), и јесте хипотеза чију потврду треба тражити у подручју упоредне синтаксе словенских књижевних језика, или — сасвим вероватно — и у домену односа синтаксе словенских језика са синтаксом других језика.

Београд

Др Живојин Станојчић

*Наш језик н. с., књ. XVI, св. 3, Београд 1967.
VI међународни конгрес слависта, Праг 7 — 13. VIII 1968.*

**ПОКУШАЈ СТРУКТУРНОГ ПОРЕЂЕЊА
СРПСКОХРВАТСКОГ И РУСКОГ ЈЕЗИКА
СА НАРОЧИТИМ ОБЗИРОМ НА АУТОМАТСКЕ (ТИПСКЕ)
ГРЕШКЕ СРБА У РУСКОМ ЈЕЗИКУ**

При контакту двају блиско сродних језика лако се стандардизују извесне неправилне језичке формације. Њихово стварање је колективна појава у одређеној говорној средини. Могло би се рећи да резултати оваквих сукоба структурних значења туђих језичких елемената са матерњим допуњују представу о структурним разликама између два језика која се добија применом метода поређења. Висока фреквенција, снага са којом се поједине овакве формације аутоматски намећу — сведочи о нарочитом њиховом значају за карактеристику матерњег језика. Проучавање ове појаве може послужити и за познавање самог механизма рада језичког апарата.

Међу грешкама које Срби чине у руском језику највишу фреквенцију показују неправилности везане за употребу помоћног глагола у негацији.¹ Оне потврђују општи утисак динамичности, непосредности, једноставности и конкретности као типолошких одлика српскохрватске (сх.) језичке структуре у поређењу са руском. Сх. језик директније, одређеније и краће исказује мисао.

У чему се изражавају ове особине сх. језика насупрот руском?

Губљење презентатских облика помоћног глагола показује невербалност руског књижевног језика. Његова тежња ка индиректном, сложенијем начину изражавања испољава се у преношењу тежишта потврде или одрицања са саме ре-

¹ Видети даље.

ченице на речце *да* и *нет*. У сх., међутим, понавља се скраћени садржај питања са потврним или одречним обликом помоћног глагола, а речце *да* односно *јесте* и *не* у оваквој употреби јављају се ређе и служе само за појачавање потврде или негације. У непосредном реаговању на постављено питање или кад се нешто негира, при служењу руским језиком, динамичност сх. конструкције тражи израз у руским материјалним језичким средствима и налази га у томе што се руској речи *нет* даје нова функција. *Нет* се употребљава уместо негације *није* према сх. моделу. Нпр., *Нет собака* — „Није пас” (уместо *Нет, не собака*). Сх. интонација која се саопштава овом изразу убедљиво сведочи да је руским материјалним елементима остварен сх. модел са одликама његових структурних односа. За руску речцу *не* (*Нет, не собака*) нема места у моделу од два члана („Није пас”). Примери употребе речи *нет* у функцији „није”: *Нет „ученик” — пионер!* (сх. Није „ученик” — пионер!, р. Не „ученик”, — пионер!); *Кто нет сегодня на уроке?* (сх. Ко није данас на часу?, р. Кого нет сегодня на уроке?); *Нет правильно ударение* (сх. Није правилан нагласак, р. Неправильное ударение односно Ударение неправильное); *Только нет моряков, а других солдат* (сх. Само нису морнари, већ, други војници, р. Только не моряки, а другие солдаты); *Нет „ти”, а ты* (сх. Није „ти”, већ ты, р. Не „ти”, а ты).

Из истих разлога на питање *Ты был в кино?* обично се чује одговор: *Я не был в кино*, — без речца *да* и *нет*, према сх. моделима „Био сам” или „Нисам био” односно „Нисам” — са ослањањем на облик руског питања.

Чак и при употреби речце *не*, динамика сх. конструкције долази до израза у нарочитој узлазној интонацији ове речце, тако да руска реченица добија интонациону структуру сх. израза. Нпр., *Это нѐ / моя бабушка* (сх. То није моја бака); *Нѐ / тень* (сх. Није сенка); *Нѐ / пришел* (сх. Није дошао); *Нѐ / хуже других* (сх. Није гори од других) итд. Интонација надокнађује одсуство помоћног глагола.

Тежња ка непосредности и динамичности израза у сх. претвара руску делимично одречну реченицу у одречну: *Ты не написала правильно* уместо *Ты написала неправильно*;

Это не поняли все уместо *Это не все поняли*; *Не употребляется всегда* уместо *Невсегда употребляется* односно — *Употребляется не всегда* (сх. Не употребљава се увек).

У руском језику делимично одрицање уместо одречне конструкције долази до израза и у широкој употреби придева спојених са речцом *не*. Они се граде према извесним законитостима везаним за семантику придева.²

Више пута руском придеву са негацијом у сх. одговара придев који значи супротну (поларну) особину (нпр. Все это недавнее прошлое, сх. Све је то скорашња прошлост и сл.) или руској потврдној реченици са одречним придевом одговара у сх. реченица са негацијом: *Он нехороший* — сх. Он није добар (Није добар); *Он некрасивый* — сх. Није леп; *Он незлой* — сх. Није зао; *Он был нехорошим* — сх. Није био добар; *Удар был/будет несильным* — Ударац није био / неће бити јак и сл.

У упитној конструкцији одлике сх. структуре испољавају се у обележавању посебним речима динамике и модалности питања. Модалност као израз става говорног лица према садржају исказа тесно је везана са динамичношћу и непосредношћу. У сх. упитној конструкцији модална речца *да* са речцом *ли* и помоћним глаголом или само одговарајући облик помоћног глагола са речцом *ли* долазе на почетак реченице: „Да ли је дошао?“, „Је ли дошао?“, „Да ли си донео?“, „Јеси ли донео?“, „Да ли смо рекли“, „Јесмо ли рекли?“ итд. У питању које се односи на будуће време на првом месту је пуни облик модалног глагола *хтети* помоћу којег се гради будуће време: „Хоће ли доћи?“, „Хоћеш ли ми дати свеску?“, „Хоћеш ли ми рећи?“. У реченицама овог типа се модално значење глагола *хтети* и његово чисто морфолошко (обличко) значење додирују, док у реченицама типа: „Хоће ли бити лепо време?“, „Хоће ли падати киша?“, „Хоћемо ли задоцнити?“ и сл. долази до израза његово абличко значење споне.³ При изражавању на руском језику ово

² Н. Радошевић, Руски књижевни језик. 2. издање. 1966, стр. 61 и 73.

³ Упоредити М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, изд. Научно дело, Београд, 1964, стр. 362.

— да жртвују себе); И потому тебја скучно (сх. И зато је теби досадно) и сл. Аудитивне асоцијације са матерњим језиком ремеће правилност руске заменичке промене, а снажна тежња ка систематизацији језичких облика преуређује овај систем по сасвим новом моделу. Број говорних јединица (речи или слогова) одговарајућег израза утиче и овде као и у грешкама типа *Нет собака*.

„Вербалност” сх. језика, широка употреба краћег придевског облика, не само предикативна већ и атрибутивна употреба везника *да*, ред речи у реченици са напоредним стаљањем њених делова тесно везаних по смислу, скраћивање и упрошћавање израза односно синтагми у називима појмова и у насловима, поред гласовних контракција, потврђују тежњу ка динамичности, непосредности и једноставности израза као структурну одлику сх. изражајних средстава.

Динамичност сх. језика се испољава употребом видљивог знака — речи. Руски тежи посреднијем начину обележавања (употреба *да* и *нет* код потврде и одрицања, одсуство облика садашњег времена помоћног глагола (нулевај свјазка), питање без упитне речце, делимично одречна реченица, трпне конструкције и др.). Али је сасвим друкчији однос између фоничких облика руског и сх. језика.

Тежња ка једноставности, прозирности, могло би се рећи, понекад, ка релативној семантичкој празнини карактеристична је за фонички облик сх. речи. Међутим, сложеност руског начина изражавања испољава се и у семантичкој структури фоничког облика.

Семантичка структура сх. фоничког облика тежи уопштавању функције језичког знака, исказујући његово окационално значење често само употребом речи у реченици. Насупрот томе у руском књижевном језику запажа се рационалније искоришћавање фоничког склопа језичког знака као изражајног средства. Руски језик самим обликом речи, самом комбинацијом фонема у морфемама исказује стилске преливе, осећајни тон, модалну обојеност која прати значење речи, док је сх. језику таква сложеност израза туђа. Ова је разлика директно повезана и са судбином туђинских елемената у једном и у другом језику. Руски језик их широко

прима и као такве прикључује постојећим системима, компликујући и богатећи семантичку структуру својих изражајних средстава, док сх. језик тежи да прилагоди туђе елементе структуре домаћих речи.

Велика разлика у семантичкој структури фоничког облика руског и сх. језика врло се јасно огледа у личним именима. Руски језик чува сложену структуру по свом звучању необичних грчких и латинских имена. У сх. језику је, пре свега, већина тих имена преведена на сх., али и у таквом одомаћеном облику сх. језик тежи да их скрати и упрости им фоничку структуру. Имена Миле, Чеда, Аца, Пера, Стака, Вука, Наста уместо Миливоје, Чедомир, Александар, Петар, Стамена, Вукосава, Анастасија односно Настасија и сл. обична су у српској средини.

У руском језику лично име, одражавајући став говорних лица која се носиоцу имена обраћају, мења свој облик у току живота носиоца, док у сх. било кад скраћено име обично потисне пуно и остане човеку до краја живота. Дешава се да надимак добивен у детињству (Беба, Буца, Цаца, Буцко и сл.) сасвим потисне пуно име или се чак деминутив даје новорођенчету као пуно име (Бока, Драшко, Миленко, Катица, Јулкица, Анкица и сл.). У тренутку кад се име даје, оно је код Срба и Хрвата, исто као и код Руса, носилац осећања и ставова оних који га бирају. Али у даљој историји својој путевима руског и сх. имена се потпуно разилазе. Док руско име чува своју модалну обојеност и постаје за носиоца током времена непрекидно, сх. у току живота ову модалну обојеност губи. Основни осећајни тон у семантичкој структури сх. имена добија нову боју као резултат његове употребе. Условност значења сх. имена, зависност семантичког садржаја фоничког облика речи од њене употребе потврђује и употреба облика вокатива уместо номинатива у неким крајевима [Маре, Стане и сл.].

Помоћу интерсистемских опозиција, за које су везана обележја сасвим различитих структура, руски језик самим склопом своје форме исказује разлику у стилу, гласовним формалним обележјима маркира значења речи добивена у реченици. Томе служи како опозициони однос одлика руске

и црквенословенске фонетике, тако и опозициони однос одлика фонемске структуре руског и западноевропских језика. Коетзистенција различитих фонолошких система је карактеристична за фонички облик руског књижевног језика на супрот сх., који стране фонеме, уколико их прима (нпр. турску фонему *ц*), укључује у своје постојеће системе.

Мењајући изговор страних речи у природном процесу прилагођавања њихове артикулације одликама артикулационе базе матерњег језика, Руси задржавају извесне одлике њихове фонолошке структуре — противстављајући их структури домаћих речи, нпр., тврди сугласних испред *e*, нарочити изговор француског *и*, гласови *h* и *l*, непроменљивост извесних именица страног порекла и чување места страног акцента, док Срби, посрбљујући туђи фонички облик, не праве разлику у изговору домаћих и страних речи. Задржавање извесних одлика туђих фонема као и чување места акцента налази ослонац у структури руског фонолошког система, док у сх. таквог ослонаца нема.

Чување одлика стране фонолошке структуре одговара хетерогеном карактеру руског књижевног језика, који је условљен самим његовим постанком у споју народне источнословенске и књишке јужнословенске језичке грађе. Насупрот томе, сем опште, тако рећи, примарне хетерогености својствене сваком језику као таквом, сх. књижевни језик је хомоген по својој структури. Реформа Вука Караџића је пружила сх. књижевном језику целовитост, узевши као основу један одређен народни дијалект.

Из тесног контакта с народним дијалектом природно проистиче водећа улога фонетског принципа у фоничком облику сх. књижевног језика. Превага фонетског принципа проистиче из слободног развитка народних дијалеката, ограничености њихових изражајних функција и искључиве упућености на орални облик коришћења језика. Путеви развитка руског књижевног језика били су друкчији; у фоничком облику руског језика преовлађује семантички принцип, осећање морфеме у њему је развијено много јаче неголи у сх.

Улога антропофоничког фактора при формирању структуре гласовних ланаца наводи на мисао да је тежња ка упро-

шћавању сугласничких и самогласничких група које се стварају у току језичког развјатка — општа за све човечанство⁴, она постоји и у руском као и у сх. језику. Разлика у структури гласовних ланаца потиче отуда што је сваки књижевни језик, због разнородних лингвистичких и ванлингвистичких фактора, у различитој мери кадар да се супротстави тој природној тежњи и што су носиоци језика у различитој мери приправни да то чине. Нагомилавање сугласника у фонетским целинама и слобода сугласничких комбинација, који су својствени руском књижевном језику, имају дубоку узрочну везу са његовим постанком; за њега је карактеристична неприродна књишкост, која га је одвајала од народног. Тесна веза са црквом и сложени психолошки моменти који из тога проистичу пружили су подлогу за ову особину руске изговорне норме. Поред упрошћених варијаната које се јављају у некњижевном изговору⁵, за изговор незгодне сугласничке групе у руском језику постоје, функционишу и схватају се као чињеница која се жоже примити, док се у сх. језику такве сугласничке групе, упрошћене и измењене, прилагођавају његовом гласовном систему. Супротстављање природној тежњи ка равнотежи самогласника и сугласника потпонамажу и саме структурне одлике руског језика. Само кретање мелодије руске односно сх. реченице због разлике у природи акцента проузрокује различиту структуру слога, а у вези с тим и различиту расподелу информације у границама речи — равномернију у сх. језику а везану за сугласнике и наглашен слог у руском.

Сх. језик је природнији, ближи општим, универзалним тенденцијама које проистичу непосредно из психофизиолошких услова рада говорних апарата. У њему је у складу с тим фонетски принцип водећи. Структура гласовних ланаца

⁴ Упоредити В. В. Шеворошкин, О структуре звуковых цепей. Проблеми структурной лингвистики, изд. АН СССР, 1963, стр. 167, 174, 179; Тадеуш Милевский, Предпосылки типологического языкознания. Исследования по структурной типологии, изд. АН СССР, Москва, 1963, стр. 15; Roman Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd, 1966, стр. 236 и 253.

⁵ Упоредити В. В. Шеворошкин, *op. cit.*, стр. 178—179.

— снажно тежи за њега идеалној вези CV. Ову тежњу илуструју и грешке које Срби чине у руском језику на границама речи. Руске фонетске целине Срби, понекад, интерпретирају према фонетским принципима, не обзирајући се на границе речи и на значење морфема. Тако, једном рецитатору никако није полазило за руком да изговори правилно фразу „Разве это молодость?” Између ненаглашеног *e* у „Разве” и *э* у „это” неизоставно се јављало *ј*, према структурним правилима сх. речи: ра/зв'а |јé/ш'а мб/л'а |д'а с'т'?. Подела на слокове вршила се према принципу CV: је/го. Други је рецитатор Блоков стих „Мне љзбы серые твои.” изговарао: мн'а ~ љзбыэс'р'а тв'а и . . .; говорни органи су се унапред припремали за тешки прелаз са меког слога на тврди, са и'а на *ы*, без обзира на семантичку улогу корена „изб-”, на који пада логички акценат.

Остварење семантичког принципа у фоничком облику руског језика олакшавају слобода веза самогласника и сугласника, својствена структури руских гласовних ланаца, однос „ваздушних пролаза” према саставу сегмената који не чине слог и артикулационе навике према којима се гласови повезују у одређеним фазама своје артикулације образујући „динамички стереотип” речи.⁶

Судар између „динамичког стереотипа” речи и реченица руског и сх. језика доводи до нарочитих појава интерференције у којима долазе до израза типолошке разлике њихових структура. Матерњи сх. језик тежи да наметне своје моделе, односно да изрази материјалним знаком структурна значења која не налазе еквиваленте у структури руског израза. У исто време напори ради прелажења на нов код рађају тенденцију ка реализацији типских одлика руских језичких система, тако да, поред остварења сх. модела руским материјалним језичким средствима, долази и до контаминације сх. и руских модела. Ове грешке називам „аутоматским” због тога што снага са којом се јављају говори о њиховој повеза-

⁶ Г. П. Торсуев, Вопросы фонетической структуры слова, изд. АН СССР, Москва — Ленинград, 1962, стр. 6, 145—146. Упоредити Н. А. Бернштейн, *op. cit.*, стр. 158.

ности са основним психофизиолошким процесима говорног акта и зато што су у нашој говорној средини потенцијално заједничке многима, понеке чак свима.⁷ Саме по себи оне нису нимало једноставне и често се јављају као резултат веома сложених процеса при сукобу двеју структура. О нарочитим условима њихова јављања говори и њихов мали број. Дешава се да при остварењу сх. модела долазе до израза структурни односи руског фонолошког система, као резултат тежње да се оперише са њим. На једном испиту кандидаткиња је, несвесно, сх. име *Миле* упорно изговарала са тврдим руским *л* — „Милэ”. Сх. средње *л* било је остварено према односима руског фонолошког система, у којем се меком *л'* противставља руско тврдо *л*. Односи руског фонолошког система огледају се, вероватно, и у нарочитом умекшавању сугласника *ж*, *ш*, *ц*, пошто се ови сугласници погрешно сврставају у категорију руских меких сугласника. Комбиновани утицај сх. и руског фонолошког система се огледа и у претерано тврдом изговору сугласника испред *е* и *и* у страним речима. Према сх. моделу сугласник се у овим позицијама не умекшава, али се реализује на руски начин, тврђе од сх. сугласника, онако како се изговарају руски сугласници испред *ы* и *э*.

При контакту двају језика у школским условима падају у очи — с једне стране — оштрина са којом се врши акустичка анализа саставних елемената туђег говорног тока и с друге стране — неумешност која се показује при синтези елемената према новом моделу. Међутим, испољавајући неумешност и слабост при репродукцији туђег језичког модела, језички апарат, у исто време, и у насталој поремећености си-

⁷ У два одељења основне школе (28 + 26 ученика) реченицу „Рак није риба” сви су ученици у писменој вежби превели са *Рак нет риба* (100%); „мене уместо *меня* употребљено је у 28 случајева 23 пута (82,1%). Студенти ВПШ на почетку студија превели су *није* са „нет” у 122 случаја 62 пута (50,8%); „если” на почетку упитне реченице употребљено је у 140 случајева 64 пута (45,7%); „мене” уместо *меня* у 88 случајева — 38 пута (43,2%); „этие” и сл. у 70 случајева 36 пута (51,4%). У 630 случајева на ВПШ укупно било је 310 типских грешака (49,2%).

стема са великом еластичношћу налази начина да пренесе информацију, стварајући изражајна средства од онога „што дохвати“, у покрету (на ходу). Ова „сналажљива еластичност“ у потпуности одговара тумачењу механизма можданих процеса у савременој физиологији.⁸ Флуидност ових процеса у току развијања способности ка извесној акцији, која се доцније стабилизује, представља њихову битну одлику.⁹ Судар двају система не значи само рушење; њиме се у исто време зачиње и стваралачки процес. При прелазу на нов код, фактор „уобичајености“ језичког знака, који иначе кочи језичко стварање, губи своју нормалну функцију и почиње да дела у новом правцу, брзо стабилизујући резултате компромиса из сукоба двеју структура. У контакту блиско сродних језика овакав компромис се убрзо прећутно озаконљује, лако добија „право грађанства“, јер је функционално јачи од правилног израза; он свима годи, јер је у складу са језичким понашањем колектива.

Анализа језичких појава у контакту руског и сх. језика при њиховом типолошком поређењу даје општи утисак дубоке узрочне повезаности главних особина које сачињавају одлике једног језика. Природан развитак и формирање књижевног језика показује се као законити резултат сложеног комплекса узајамно условљених лингвистичких и ванлингвистичких фактора. Уобличавање супстанце израза врши се према општим, строго одређеним структурним законима.

Др Наталија Радошевић

Београд

⁸ Упоредити Н. А. Бернштейн, *Очередные проблемы физиологии активности. Проблемы кибернетики*, 6. Москва, 1961, стр. 135 и 155.

⁹ Упоредити Н. А. Бернштейн, *op. cit.* стр. 149.

Наш језик н. с., књ. XVI, св. 3, Београд 1967.
VI међународни конгрес слависта, Праг 7 — 13. VIII 1968.

ЈЕДАН ПЕРИФЕРИЈСКИ СТАРОЦРНОГОРСКИ ГОВОР (МРКОВИЋКИ) У СВЈЕТЛОСТИ ИСТОРИЈЕ ЈЕЗИКА, МЕЃУДИЈАЛЕКАТСКИХ И МЕЃУЈЕЗИЧКИХ ПОЈАВА

Смјештен на периферији српскохрватског језика, у непосредној близини града Бара и албанске границе *мрковићки говор* чини дијалекатску оазу карактеристичну по многим архаизмима, затим по вјероватном додиру са некадашњим српским говорима сјеверне Албаније и преко њих са говорима околине Призрена, и најзад по страном утицају коме је овај говор био изложен: *албанском*, због непосредног сусједства и дјелимичног билингвизма, *млетачком*, због релативно дуге млетачке управе у Бару (1402—1412, повремено од 1422. до 1428, 1443—1571)¹ и *шурском*, због дуготрајне турске власти у Бару и околини (1571—1878).

Зауставићемо се посебно на сваком од ових три момента.

I

1. За разлику од осталих црногорских говора у којима је данас рефлекс полугласника — вокал реда *a* (ъ > а¹), мрковићки говор (као и *зубачки* на сјеверној периферији Бара) има вокал реда *e* — *e^a*: *бе^aчава*, ген. мн. *бе^aче^aве^aк*, *де^aн*, *де^aне^aс*, *ле^aн*, *ме^aгла*, *ме^aч*, *оје^aне^aк*, *се^aн*, *ше^aмниџа*, *ше^aшиџа*; *јече^aм*, *овџ^aн*, *вјџе^aр*, *дд-ле^aц*, *дуге^aче^aк*, *се^aде^aм*, *се^aмлеџи*, *се^aмно* итд. Одакле потиче ова разлика?

Мислим да се најбоље позвати на Вука, који је у предговору својих Пословица (1836, стр. XXVIII) рекао да Црногорци и скоро сви сусједни приморци изговарају на мјесту

¹ Ђурђе Бошковић, Стари Бар, 1962, стр. 8. и 301.

некадашњег њ један вокал који је ближи гласу *e* него гласу *a*. На основу тога закључујемо да је прије 130 година рефлекс полугласника у говору Старе Црне Горе и њеног приморја био *e^a*. У току посљедњих 130 година тај изговор је еволуирао под утицајем сусједних херцеговачких говора у којима је већ у току 14. вијека њ > а. Ова релативно брза фонетска промјена у изговору полугласничког рефлекса (*e^a* > *a^e*) проузрокована је дјелимично и утицајем књижевног језика, нарочито од осамдесетих година 19. вијека када је политички и културни живот у Црној Гори почео да добија обиљежја једне етничке и државне цјелине у снажном развоју.

Међутим, због географске удаљености и политичке одвојености од осталог дијела Црне Горе (1571—1878), Мрковићи нису били изложени утицају херцеговачких говора, него се код њих очувало, мање-више, оно стање какво је било пред крај 16. вијека. Зато је мрковићи говор један од најизразитијих резервоара за језичке архаизме на територији штокавског дијалекта. Један од тих архаизама је и данашњи рефлекс полугласника (*e^a*), који, свакако, одговара изговору тог вокала у другој половини 16. вијека.

Да је постојао истовјестан полугласнички рефлекс и у другим црногорским говорима, потврђују подаци из архивске грађе Државног архива и Државног музеја на Цетињу у којој мјесто некадашњег њ налазимо *e*. Ти примјери потичу из *црмничког*, *џашћеровског* и *сичанског* говора.

Тако у породичном архиву црмничких Вукосавовића² налазимо у другој половини 18. вијека овакве примјере: *дуженъ*, *седъ*, *завезда*, *денъ*; ген. мн.: *синовеъ*, *Добрковићеъ*, *годишеъ*, *цекинехъ*. — Личности из црмничке породице *Пламенеџ* потписују се редовно у току 18. и 19. вијека *Пламенеџ*: Сава *Пламенеџ*, Михајло *Пламенеџ*, Радо *Пламенеџ*, Илија *Пламенеџ*. — У једном купопродајном уговору, написаном г. 1804. у селу Томићима у Црмници³, рефлекс полугласника се пише вокалом *e*: покра(ј) мокрие *ливаде* (ген. мн.), шест *џалиере* ћесарские, от *Томиће*, от *Пашћеровиће*, *џисеџ*.

² Посебна фасцикула у Државном архиву на Цетињу.

³ Својина Павла Ђоновића, професора са Цетиња.

У једном писму Митра Греговића из Паштровића, писаном г. 1813⁴, налазимо ове примјере: *кедь, седемь сїошїне, шемница*.

У писмима Петра Обрадовића из Спича кнезу Данилу Петровићу има велики број примјера у којима се рефлекс полу-гласника пише са *e*⁵:

1. VIII 1859: *денесь, ѿорейѣ* од Бара, *ксдерѣ*;

27. XII 1859: *Мишићекъ* (ген. мн.), *дужень годинекъ* (ген. мн.), *шалирекъ* (ген. мн.), *мјесецекъ* (ген. мн.), *йемець*;

3. V 1859: *ниесемь, йедень, царевиекъ бродовекъ, ѿорейѣ* (porto), *йарекъ* (ген. мн.), *ересемь* (= јер сам).

У писму једног Спичанина, писаном из Чилса г. 1966, налазимо примјере: *denes, sed, utero* (тј. ум^аро < умрѣљ).

За подручје Катунске нахије имам само два примјера из писама Петра I: *день* (г. 1813, бр. 2041 и 2042) *мечь* (г. 1813, бр. 2043). Није искључено да се у овим примјерима огледа руски утицај.

Иако овај материјал није особито богат, из њега се ипак може закључити да је изговор полугласничког рефлекса на територији Црмнице и Црногорског приморја (Спич и Паштровићи) био реда *e* (*e^а*) све до средине прошлог вијека. За Катунску нахију нема довољно података, па нисам сигуран да Вукова констатација вриједи за катунски говор (Његуши, Те-клићи). Ово одступање Катунске нахије од Црмнице и Приморја може се објаснити еволуцијом вокала *e^а* у правцу још отвореније варијанте, тј. *a^е*, свакако под утицајем блиске Боке и Херцеговине, а такође и под утицајем писарске школе при Цетињском манастиру, у којој је било уобичајено да се и у изговору и у писму устали вокал *a* мјесто његове архаичније полугласничке варијанте.⁶

2. У сажетом опису главних црта овога говора Р. Бошковић и М. Малецки су констатовали да се *ћ* и *ђ* изговарају као

⁴ Архив Државног музеја (Петар I, г. 1813, бр. 2078).

⁵ Архив Државног музеја (Кнез Данило).

⁶ Црмничанин Сава Пламенац, блиски сарадник Петра I, потписује се *Пламенец*, што ј^о одговарало стварном изговору. Међутим, у свим другим примјерима он пише *a* (< њ). Види Петар I, г. 1811, бр. 1854 и г. 1815 бр. 2288.

ш', *д'*,⁷ а П. Ивић је њихово мишљење унио у своју студију о српскохрватском консонантизму.⁸

Моје исцрпно испитивање мрковићког говора није потврдило у цјелини налаз Бошковића и Малецког. Наиме, мрковићки говор има доста често *ш'* и *д'*, али искључиво за примјере који припадају *новом* и *најновијем* јотовању: *ѡруш'и*, *лиси'и*, *ш'ѡраш*, *рѡд'ак*, *грѡд'е*, *д'ѡца* и *д'ѡца* и сл. Сви ови примјери показују прелазни степен у јотовању и свједоче да се ново јотовање у мрковићком говору развило касније него у другим црногорским говорима. Према томе, ради се о архаизмима старим 200—250 година, а не о прастаром архаизму који потиче из првих вјекова послје досељавања Срба и Хрвата на Балкан.

3. Сугласници *ш*, *ж*, *ч* (ц) су у овом говору благо палатализовани, па се с правом може сматрати да се у тој црти чува архаично стање: *виш'е*, *ж'ѡна*, *ѡрич'аше*, *ѡилиц'ан* (в. т. 38).

4. Овај говор је очувао стари номинатив *кѡми* > *камы*, који се употребљава у микропонима и као апелатив: *Кѡми на камы* (микропоним за који се везује име нашег народног јунака Марка Краљевића), *Кѡми Дѡичов*, *кѡми црвени*, *кѡми коњски*, *кѡми ти нѡгу бйје*. У осталим црногорским говорима *кѡми* има искључиво прилошко, узвично или преносно значење: *кѡми знѡништа не зна*, *кѡми мајци!* = *кѡку мајци*, *кѡми ти ѡламѡт* = *злѡти ѡламѡт*. Мрковићки говор ова значења није развио.

5. Посебно је питање о поријеклу *њ* у називима етникума који се граде наставком *јанин*: *Бѡрањин*, *Црмичањин*, *Сийчањин*, *Крајњин* итд. Ово *њ* остаје у свим падежима једине и множине: *Бѡрањина*, мн. *Бѡрањи*, ген. мн. *Бѡрањек* итд. Примјери као *дѡни*, *ѡни*, *јѡни* и сл. показују да ово није фонетска црта.

Сматрам да је *њ* добијено најприје у ном. мн. под утицајем именице *љуђи* (љуђе), и то док је ном. мн. гласио *људје*⁹. Кад је овим путем добијено *њ* у ном. мн., који је у говору најо-

⁷ Вошковић R. et Malecki M., L'examen des dialectes du Vieux Montenegro, Cracovie 1932, стр. 12.

⁸ П. Ивић, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II, 1957, стр. 161.

⁹ А. Белић, Речи са дефлексијом, књ. II, г. 1962, ном. мн.: *варошање*, *кайѡшање*.

бичнији, онда је оно уопштено у осталим падежима множине и у једини. Према томе, ради се о једној специфичној морфолошкој појави, која ће бити знатно старија од краја 17. вијека.

6. У дат. једн. придјева женског рода чувају се остаци именичке промјене: онђ сѣсри *богаџи*, тђзи *ма°ли* јарици, Горџани *Вѣли* и Горџани *Ма°ли*, жѣни *ца°рови*, ма°јки *Су°лови*, онџма дружџни *Адѣмови*.

7. Мрковићи говор је очувао стари датив-локатив. једн. личне замјенице 1. лица: *мънѣ* > *ме°не*.¹⁰ Овај облик је пренесен и на генитив-акузатив једн., тако да се употребљавају напоредо облици *ме°не* и *мѣне*. Примјери: код *ме°не*, кѣку *ме°не*! *ме°не* сунце не ж'ѣж'е, ђса на *ме°не* (лок.)!

Датив *мънѣ* се чува у нашим сипоменицима до 16. в. Према томе, мрковићи говор је очувао у овом случају један од најархаичнијих облика замјеничке промјене.

8. Инструментал једн. личне замјенице 1. и 2. лица и повратне замјенице гласи претежно *мну*, *џџбу*, *сџбу*: сѣ°*мну*; прѣде°*мну*, зџџџбџ, зџџџџбу, пџ(д)џџбу, рѣкок сѣ°м *сџбу*.

Пошто код Даничића нема облика *мну*, *џџбу*, *сџбу*¹¹, намеће нам се сљедећи закључак: да је у оном говору раног средњег вијека чији је непосредни наставак данашњи мрковићи дијалекат — замјеничко џм сажимањем дало ж: тобож > тобж, што је касније дало *џџбу* и сл.

9. У својој студији „Историјски пресјек губљења глаголске рекције у црногорским говорима“¹² навео сам приличан број примјера за замјенички облик *њѣ°ам*, који се употребљава уз предлоге: *у*, *на*, *кроз*, *уз*, *низ* и *џри*, а служи као *акузатив* и *локатив* личне замјенице 3. л. једн. за сва три рода. Тако се каже:

а) Чѣла пѣне на *њѣ°ам* (= на *вресѣ°к*). Стока џде у *њѣ°ам* (= у *забио*, м. р.). Улџ(ј) сирџште у *њѣ°ам* (= у *млијек*). Ставџа се грџм у *њѣ°ам* (= у *кличину*, тј. у *крчану*).

¹⁰ Вошковић Р. et Малеки М., о. с., стр. 12.

¹¹ Ђ. Даничић, Историја облика..., г. 1874.

¹² Јужнословенски филолог XX, стр. 87—124.

б) Вѡда е у њѡ^ам (= у ђугуму). У њѡ^ам йма свѣга дѡста (= у Владимирској економији). Дѡбрско Сѣло — бѣше у њѡ^ам лепѡте.

У споменутој студији је дато исцрпно објашњење да је овај облик постао сажимањем старог акузатива и старог локатива личне замјенице 3. л. јдн. за мушки род (нѣ : њемь) још у оно вријеме кад се изговарао полугласник у отвореном слогу. До постанка овог облика дошло је због губљења глаголске рекције, тј. када се почело говорити поред *идж вѣ нѣ* и *живж вѣ њемь* — *идж вѣ њемь* и *живж вѣ нѣ*. Тако је постао облик *њемь* који данас гласи њѡ^ам.

О промјени у семантици овог облика и његовој употреби мјесто локатива јдн. именица жен. рода говори се исцрпно у споменутој студији (стр. 89—95).

10. Лична замјеница 3. л. за жен. род и 3. л. мн. за сва три рода нема одговарајућих присвојних замјеница, него се мјесто њих употребљавају генитиви *ње* и *њик*: Млѣко е *ње*, крава е *ње*. Жѣне *њик* у Бѡр грѣду.

Овај архаизам је у мањој мјери познат и неким другим штокавским говорима.¹³

11. Можда се у облицима: ђевѡјци *мѡи*, *шѡѡи*, жѣни *сѡѡи*, *сѡѡи* ђѣци, (сѣсри *његѡѡи*) — чувају трагови веома старог утицаја тврде замјеничке промјене на меку.¹⁴

12. Такође сматрам да облици: *шѡѡје^а*, *овѡје^а* (*овѡје*) и *онѡје^а* (*онѡје*) у ген. једн. и ном. мн. жен. рода, као и у акуз. мн. муш. и жен. рода — представљају давнашњи утицај сложене придјевске промјене на замјеничку:¹⁵

Ако ђеш о(д) *шѡѡје^а* бѡ^анде, ако ђеш од *овѡје^а* бѡ^анде. *Тѡје^а* њѡѡе тудѣн зѡву се Шкѡлоки. *Овѡје^а* (*овѡје*) пјѣсме су овѡко изѡшле. Чуваѡе у *шѡѡје^а* зѡбеле (акузатив = локатив). А. Гѣтѡе бѡ^або? Б. Тѡмо дѡле у *шѡѡје^а* њѡѡе (акуз. = лок.). — Бѡ^ана сте удаѡили, *овѡје* (без *е^а!*) немѡјте даѡйт. Вѡ сте сѡмо за *овѡје^а* речи. Нѡшта не ради у *онѡје* дѣ^ане.

¹³ Ст. Ившић, Посавски говор, стр. 112: *ње* брат (Рад, књ. 197). — Бр. Милетић, Црмнички говор, 1940, стр. 535.

¹⁴ Куљбакин, Старословенска граматика, 1930, стр. 104.

¹⁵ Куљбакин, о. с., стр. 103.

Пишући о овој дијалекатској црти у споменутој студији¹⁶, ја сам појаву полугласничког рефлекса у облику *овије^а* и сл. протумачио утицајем сличне појаве у ген. мн. придјевско-замјеничке промјене у црногорским говорима, гдје је под утицајем ген. мн. *ливада^е(х)* добијено и *ишија^е(х) добрија^е(х) ливада^е(х)*. А затим је, под утицајем ген. мн., рефлекс полугласника пренесен на инструментал једн. (с *ишија^ем ддбрија^ем*) и датив-инструментал-локатив мн. (*ишија^ема ддбрија^ема*).

Пошто је ова црта позната дјелимично и мрковићком говору (*ишије^ак ддбрије^ак ливаде^ак*), може се претпоставити да је у *новије вријеме* из тих облика пренесено *е^а* и у горње облике који су се појавили врло рано (у доисторијској епоси мрковићког дијалекта) као утицај придјевске промјене на замјеничку.

13. Мрковићи говор је сачувао наставак у у 1. лицу једн. презента код глагола I—V Белићеве врсте: *грѣду, њду, љзму, здву, дрѣ, бѣру, њѣру, грѣју, вѣру, дѣгну, лѣгну, чују, кажѣју, дају, љушију, бију, смѣју, каѣсу, љишу, вѣжу, љѣжу, љлачу*. Међутим, код глагола VI, VII и VIII врсте уопштен је наставак *и*: *зна^ам, копа^ам, прича^ам, нѣсим, градим, држим*.

Према томе, мрковићи говор чува у 1. л. презента оно стање које наши споменици показују на крају 15. вијека.¹⁷

14. Од архаичних прилошких ријечи споменућемо само *вѣчер*, са двојаким значењем: а) *узече*: И дође *вѣчер* ге^ак^аућа. Лѣгоше да сп^у *вѣчер*; б) *вечерас*: П^ите нѣма де^анѣ^а, теке *вѣчер*. Трѣба да причаш *вѣчер*.

Пошто су акузативи именица *уширо* и *вечерь* имали у старословенском језику и прилошко значење (au matin, au soir)¹⁸, јасно је да се у мрковићким примјерима чува архаично стање. Сличан је и Даничићев примјер: *властелинъ вечерь* да не позиваеть се...¹⁹ Македонски језик има такође два прилошка значења именице *вечер*, као и мрковићи.²⁰

¹⁶ Јужнословенски филолог XX, стр. 106—107.

¹⁷ Ђ. Даничић, Историја облика, стр. 262—263.

¹⁸ A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Grammaire, 1948, стр. 20.

¹⁹ Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских I, 1863, стр. 111.

²⁰ Речник на македонскиот јазик I, 1961.

15. Поред много чешћег код, употребљава се још и архаично *кон*²¹: *кон*онѐ чѣсме, *кон*студѣнца, *кон*мљйна.

16. Мрковићки говор нема оне епске снаге којом се одликују наши динарски говори. Зато је његова реченица једноставна, без богатства у сложености и инверзији.

За *йарайаксу* је карактеристично гомилање везника *и* и *ше*. Овим везницима се често везују реченице између којих би у књижевном језику морала стајати тачка. Сматрам да се у томе огледа архаично стање, што потврђују и ови примјери:

а) (Прост човјек савјетује свога пријатеља да тражи цареву кћерку за жену). *И* ђн_му_{ју} тра^жђ! *И* ђн_му_{ју} да^де. *И* ђна ђевђјка се бѣше дѣвет п^утик удава^ла и ни^какѣ^в дома^ћин не мђгаше с њђм осун^ут (= осванути), но свѣ б^јѣу м^ртви. *ђн* је *у*зе и лѣже *у*вечер ш^љом у ђдају. *И* онѣ штђ_{га} научио на тђ, пђђе тѣ_{га} ч^ува^ђ пђноћи. *И* кѣ^а заспа^ше, излѣже *ј*ѣна зми^ја из уст^йјук ђнози ђевђјци да из^йје ђнога дома^ћйна. *И* овѣ штђ_{га} ч^ува^ђ, пђтеже нђжицома: ђкиде_{јо} гла^ву. *И* *у*јтро ђни (= онај) зра^во, ништа му нѣ_{би}. — *И* тђ_{се} ч^у е осун^уо зѣт ца^ров зра^во. *И* п^укоше тђпови на гра^дове. *И* ка^ѣже сѣ^ат онѣ: „Гра^ђжи *й*зин ца^ру да *й*демо к^ући.“ *И* ца^рму гђри: „Зашто тѣ да *й*деш к^ући? *Ј*а^ђти да_{ју} сара^{је} о^ђѣна.“

б) (Пастир тјера овце у пашу). *Те*ј^а мин^ук к^уђе к^ућа Ра^ђмови^ѣна, *ше* ја ш^љйма у Крш Ба^шин правѣ^ђц. *Те*ј^а и^ѣѣ^ђк при^ђонѣм ђвном штђ_{ми} нђсаше звђно, *ше* га ва^ђб^јак, бѣк га научи^{јо} да_{му} да^ђју кђрицу кру^ва и ја ш^љйма у Вод^йцу. *Те* ђне_{ми} излѣгоше *у*згоре *у*Ле^ѣу, *ше*ге обр^ток за^ђт (= посл^ије) *у*згоре на^лм^с Дра^гичи^ѣна да ми п^йју вђде. *И* т^у дебђто дђђе пђне, *ше* ге приг^нѣк у пото^чи^ѣ ђ о(д)Трѣш^њице^ђк гѣ б^јѣу двђ^ђ д^уба вѣ^лик. *Те* *ј*а^ђ за^ђт заста^ђдок кре^ђљ^ѣѣк да поч^йну(ја).

17. Мрковићки говор нема особито развијену *хитђйаксу*. Врло су ријетке посљедичне реченице: Штђ да^јем свђјој д^ђѣци, *ше*су тако зра^ви? Таква му је била нату^ра да се усра^шиш о(д)љѣга. — Још су рјеђе допусне реченице:

²¹ А. Белић, Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 1, 1962, стр. 231—232.

*Ајте *рти и загарѝ,
шио гдѝ љеѝе уловѝѝи,
 мѝсо вѝше, кѝсти нѝше.

18. Аорист је најчешће и најразвијеније претеритално време у овом говору. Он се употребљава врло често у синтаксичком индикативу (А. *Маши* ли онѝ бѝба? Б. *Уѝак*) и у релативу за приповиједање (*Би*к ге. Тайр Асѝнов да ѝшту канѝдѝл. Заѝт о. Тайра *ѝѝк, сѝѝгоше* ми нѝге, тѝ се *сломи*к под. онѝ грабойцу). У оба случаја аористом се казује скоро искључиво доживљена радња.

Аористом се казује и недоживљена прошла радња која може бити временски врло удаљена од момента кад се о њој говори:

Колике године *би* у твоје године (= у току твога живота) у Горѝну ка^о у Мисѝр? — За време рѝта (1941—1945) ге *би* тѝ? — Ке^а (Турчин) ѝзе Скѝде^{ар} (то је било 1479, Л. В.), он ѝзе и Царѝграѝт. Цѝо свѝт *сѝѝѝви* по(д) свѝју кумѝнду.

У овим примјерима имамо *ѝперфектѝску* временску ситуацију, а аорист је употребљен мјесто перфекта због говорникова *уживљавања* у наведене догађаје. Сматрам да се у овоме огледа старина слична библијским текстовима (искони *бѝ* слово, и слово *ѝ* от бога, и бог *бѝ* слово).

19. Приповијечки перфекат без помоћног глагола употребљава се само у 3. л. једн. и каткад у 3. л. мн., а то је почетни ступањ у развѝтку овог облика: ²² Тѝца *олеѝѝла*, а дѝте *ѝмрело*. *Осѝѝла* жѝна брѝменом. *Дѝшли* кучѝѝи и (и) *јѝли* мѝсо.

20. Архаичност плусквамперфекта се огледа у овом: а) њиме се казује само прошла радња која је претходила другој прошлој радњи и б) плусквамперфект са *би*ѝах казује — доживљену,²³ а са *био сам* — недоживљену радњу:²³

а) Ја минѝк јѝн дѝ^{ан} да чуѝва^м ѝвце, *бѝк осѝѝѝви* кѝзе да не чуѝвам вѝше, *бѝк ѝѝрасѝ^{ан}*.

б) Отѝ^ац. ми се ожениѝ три године по Црноѝрцу. *Посѝѝен је бѝо* ке^а се ожениѝ.

²² И. Грицкѝт, О перфекту без помоћног глагола... (т. 191), 1954. г.

²³ У овоме се мрковићки говор слаже са Пивом и Дробњаѝима (Ј. Вуковиѝ, Говор Пиве и Дробњака, 1937, стр. 96—97).

Имперфекат, као и аорист, казује *доживљеност*, па ту своју црту преноси и на плусквамперфекат.

21. У архаичне црте овог говора иде и атрибуцка употреба окамењеног партиципа презента уз објекат у реченици: *Остаила си га сѝћћ. Убио ге долѝзећ* из Скѝдра. — Оваквих примјера има у старим споменицима и народним пјесмама.²⁴

22. Иза глагола *ѝоћи* и *доћи* стоји инфинитив који замјењује намјерну реченицу. Мислим да се у тим примјерима чува стари *сућин* уз глаголе кретања: *Он се дѝже да га ѝдће убѝћћ. Јѝћу ѝдћћ ѝзетћ. Мѝш мѝ дѝћ врћ?* Сѝгну се *шѝдркаћћ*.

Ови примјери потврђују да је дијалекатски инфинитив (без крајњег *и*) супинског поријекла.

23. Овај говор је чувао приличан број старих ријечи: *гѝлица* (чавка), *зѝје^ац*, *кѝми*, *кѝћ* м. (соба), *кѝсма*, *кѝш* м., *лѝче^ан* (гладан), *лѝс* м. (дрво за кућу) *дѝкрѝш* м. (млињски чекић), *дѝас^а*²⁵ и *оѝе^ас* м. (али само као топоним за назив једног дугог, а узаног полуострва).

II

24. Подударности између *мрковићког* и *ѝризренско-ѝимочког дијалекта* (или боље: *јужноморавског говора*) споменуте су у досадашњој литератури о Мрковићима²⁶. Осврнућемо се кратко на архаизме и дијалектизме у којима се они слажу.

Мислим да би за претпоставку о њиховом заједничком развиту били од сасвим малог значаја ови фонетски архаизми: мрковићки *зѝје^ац* — *зѝјец* и јужноморавско *зајац-зајец*, као и глагол *зѝамѝћћћ* (књиж. *зѝамѝћћћ*). Ни морфолошки архаизам у 1. л. јдн. презента не мора бити знак напоредног развита: мрковићко *ѝду*, *ѝмру*, *кѝжу*, *дѝзају* итд. и јужномо-

²⁴ Ђ. Даничић, *Историја облика*, стр. 351; М. Стевановић, *Грамматика*, 1951, стр. 451.

²⁵ Ријеч *оѝас*, са значењем *рей*, позната је чакавском дијалекту и неким другим словенским језицима (Рјечник ЈАЗУ, s. v. očas; A. Vaillant, *Revue des études slaves* 21, стр. 167).

²⁶ И. Поповић, *К војросу о ѝроисхожденни славян северной Албанин*, *Славянская филология* I, Москва 1958, стр. 204—205. — Л. Вујовић, *Је ли ѝосѝојао екавски говор у југоисточној Црној Гори и сјеверној Албанији*, *Јужнословенски филолог* XXVI/1—2, стр. 512—514.

е) Подударност у логичкој конгруенцији између ђаковачког и мрковићког говора³² уз именице *народ*, *војска*, *стиока*, *живина*, *дружина* — прије ће бити црта периферијских говора него знак заједничког развитака: мрков. Рамазан *џмају* нарџт; ђаков. Па *седџу* они *нарџт*, итд.

ж) У мрковићком говору инфинитив се замјењује везником *да + љрезени* чешиће него у ма којем другом црногорском говору:³² Нпр.: *Они не мџгу да му учџну ништа*. Не мџгу *да знам* тџ. Не знам *да џишу* (1. л. през.). Нећеш *да креџаш*. Сам џу *да џџу*. Итд. Познато је да је ова синтаксичка конструкција сасвим замијенила инфинитив у говорима јужне и источне Србије. Познато је и то да је извор овог балканизма грчки језик из кога се та конструкција пренијела на јужни албански (тоскијски) говор³⁴, на македонски, бугарски и споменуте српске говоре. Пошто овај балканизам није захватио сјеверне албанске (гегџске) говоре, онда се ова црта у мрковићком не може објашњавати албанским утицајем. Њу је мрковићки говор морао развити самостално, или посредством призренско-тимочког говора преко наших ишчезлих говора сјеверне Албаније и околине Скадра.

з) Постоји још једна дјелимична сличност између мрковићког и призренско-тимочког дијалекта. Наиме, мрковићки говор је *џолукавски*, јер се на мјесту *дугог џаџа* изговара *е: дџџе*, *млџко*, *цвџџе*, *звџзда* итд. То је био један од главних разлога да се мрковићки говор схвати као западни огранак једног српског средњовјековног говора који се простирао од граница призренско-тимочког дијалекта до Јадранског мора³⁵. Мислим да је то схватање неодрживо, бар што се тиче рефлекса *дугог џаџа*, јер је мрковићки *џ* екавизам секундарна појава.³⁶

³² Л. Вујовић, о. с., стр. 513.

³³ Л. Вујовић, о. с., стр. 512—513.

³⁴ Хенрих Барић, Историја арбанашког језика, 1959, стр. 51.

³⁵ Види И. Поповића, о. с., стр. 205 и његову *Geschichte der serbo-kroatischen Sprache*, 1960, стр. 390—391 и 399. — У вези с тим види мој „Историјски пресјек губљења глаголске реџије у црногорским говорима“ (ЈФ XX), стр. 494-

³⁶ Л. Вујовић, Је ли постојао екавски изговор, стр. 514—516.

Да би на ово питање дао дефинитиван одговор, требало би утврдити џоријекло и хронологију словенских позајмица у албанском језику за *џ=е*: *strehe* (стрџха), *tret* (трџм), *vedre* (вџдро), *lehe* (лџха), *zabël* (зџбљ), *repe*

Нема сумње да наведене црте показују извјестан паралелизам у развјетку ових говора. За неке од њих могло би се рећи да су прије резултат заједничких језичких тенденција, него факат индивидуалног развјетка. Такав је замјенички облик *ge/gi*, акуз. мн. *Турце* и *Грце*, партиципи *куџен-удџен*, донеке инфинитив *џрџуваџ* — *куџуваџ*, а свакако честа замјена инфинитива са *да + џрезениџ*. Кад не би било велике територијалне удаљености између Бара и Призрена, која *a priori* искључује могућност заједничког развјетка, рекло би се као да су неке призренско-тимочке црте сасвим благо захватиле мрковићи говор. Међутим, данас није у питању само територијална удаљеност, него и албански језик који запрема читав простор између Мрковића и Призрена.

Па ипак, треба знати да је данашње етничко и језичко стање у сјеверној Албанији релативно ново. Скадар и област Пилот, између Скадра и Призрена, били су скоро 200 година дио српске средњовјековне државе (1180—1369). У почетку 15. вијека знатан дио становништва у скадарској области био је српски.³⁷ Топономастика околине Скадра била је у 14. и 15. вијеку већином српска.³⁸ Трагови српских назива чувају се и у горњем току Дрима (*Николч*, *Краснич*), иако неупоредиво мање него у области Скадра.³⁹ Зато можемо с правом сматрати да је веза између Призрена и Скадра постојала у току читавог немањџког периода, а нарочито у току 14. вијека, када је Душанова задужбина,⁴ манастир св. Архангела у Призрену, имао велика добра у околини Скадра. Биће да је овај контакт између Скадра и Призрена постојао и у току млетачке власти у Скадру (1369—1479), што дјелимично потврђује

(рџпа), *треже* (мрџа), *реџит* (рџштити), *девер* (дџверџ), *брек* (брџгџ) *реке* (рџка) итд. (Селищев, Славјанское население в Албанији, 1931, стр. 184—200). Које су од ових позајмица примљене из *српског* а које уз *македонског језика*? Јесу ли ушле у албански језик док се *џ* у српском изговарало као затворено *е* (џ), односно непотпуни дифонг (*ие*), или касније кад је *џ > е*? Има ли међу овим позајмицама српских ријечи од нашег средњовјековног становништва из *скадарског краја*? Ако их има, зашто се рефлекс *јаџа* не изговара као *је* и сл.?

³⁷ А. Селищев, Славјанское население в Албанији, 1931, стр. 91.

³⁸ Селищев, о. с. стр. 202.

³⁹ Селищев, о. с., стр. 268.

борба српских деспота са Венецијом око градова у зетском приморју. Али се не може одређено рећи какав је био тај додир послје пада српске деспотовине (1459) и Скадра (1479) под турску власт. Пошто народна традиција у Мрковићима каже да су њихови односи са Турцима у Скадру били од почетка добри, чак и савезнички у неким турским сукобима са Венецијом на терену између Скадра и Бара, може се претпоставити да је додир између Мрковића и Скадра — преко сусједних *Анамала*, где је такође било српског становништва⁴⁰ — био нормалан и присан. Мислим да би само тако био могућан језички утицај *џризенског* краја на Мрковиће, дакле *јосредством Скадра*. Наравно, тај утицај је могао дјеловати и прије пада Скадра (1479), јер су трговачке и војне везе између Скадра и Бара биле увијек јаке (средњовјековна Србија и Зета, затим Венеција и Турска).

Међутим, овој претпоставци недостају основне чињенице, јер не знамо којим се дијалектским цртама одликовао српски говор 15—16. вијека у околини Скадра и уопште у сјеверној Албанији. Ономастика и топономастика показује само да је рефлекс полугласника у околини Скадра био исти какав је и данас у Мрковићима⁴¹.

III

A

26. Мрковићи се први пут спомињу 1409. године као племе између Бара и Улцића.⁴² У Боличином опису скадарског санџака 1614. године Мрковићи су још хришћани и имају велики углед код Млечића⁴³. Међутим, средином 18. вијека један дио племена већ је био исламизиран.⁴⁴

⁴⁰ А. Јовићевић, *Црногорско приморје и Кдајина* 1922, стр. 34—36 и 68.

⁴¹ Селищев, о. с., стр. 279: *Andrea Denica* (<Дњица) и *Градец* <Градџ; стр. 285: *Градец, Калец, Кошец*. — Хенрих Варић, о. с., стр. 44—45.

⁴² А. Јовичевић, о. с. стр. 60.

⁴³ *M. Bolica, Relatione et descriptione del sangiacato di Scutari* (цитирано по Ровинском, Черногорија I, стр. 793—796).

⁴⁴ А. Јовићевић, о. с. стр. 32, цитат из *Farlatija (Iliricum Sacrum)*

29. Један од најизразитијих утицаја албанске фонетике у овом говору је $\text{љ} > \text{л}$: *гребула*, *грклџн*, *јагула*, *клуч*, *кралџца*, *лџо*, *луђи*, *џријџиел*, *сџбла*, *џле*. Ова црта је позната и другим црногорским говорима у сусједству албанског језика (Кучи, Зета).⁴⁵

С обзиром да је извршено ново јотовање у примјерима *дџвми* (< див-ји), *здџвле* (< здрав-је) итд., изгледа да прелажење љ у л не може бити старије од 18. вијека.

Међутим, примјери *дебелџн* (< дебељан), *дебелџнга* (< дебељунга, дебела жена) *џелџи* (< џељат), *шџила* и *шџило* (< шупља и шупље) и *џрлџи* (< трљат), у којима је $\text{љ} > \text{л}$, а затим испред вокала задњег реда у *веларно л* (*л*), — показује да би ова промјена могла бити и старија од 18. вијека, управо да њен почетак претходи 18-ом вијеку. За одређивање њене хронологије може бити од значаја именица *џџмео*, ген. *тџемела* (< темел, ген. темела). Уколико није посредни аналог (пџепео-пџепел), могло би се претпоставити да је *џемел* < *џемел*, а затим *џемел* под утицајем зависних падежа (уп. *шџупџел* и *шупља-шупљо*), и најзад: *темел* > *џџмео*! Ако је ово тачно, онда почетак ове гласовне појаве иде у 15. вијек, тј. у вријеме када је $\text{л} > \text{о}$ на крају ријечи, односно на крају слога! А то није искључено, јер се са албанским утицајем у овом говору може рачунати и у 15. вијеку; а сонант љ је таквом утицају врло подложен, што потврђују и споменути црногорски говори (Кучи, Зета), који других значајних албанских утицаја немају.

30. У великом броју примјера назализован је самогласник у радном придјеву, ало тако да се *н* ипак чује: *чујџџ^{ен}*, *крџиџџ^{ен}*, *џрџџџ^{ен}*, *џисџџ^{ен}*; *џошџџ^{ен}*, *мџрџџ^{ен}*, *рџкџџ^{ен}*, *деџџџ^{ен}*; *рџкџ^{ен}*, *мџџџ^{ен}*, *нџџџ^{ен}*, *лџџџ^{ен}* итд. Назализација је несумњиво албански утицај из сусједних гегијских говора.⁴⁶ Рекао бих да се најчешће назализује *а*, осјетно ређе *е*, а најређе *о*. Бројни однос неназализованих локала према назализованим стоји као 2 : 1.

Што се тиче хронологије, сматрам да је назализација нешто новија појава, свакако из прве половине 19. вијека, када је *ислам* сасвим прихваћен а билингвизам био најраспрострањенији.

⁴⁵ *Bošković R et Malecki M., o. c., стр. 5.*

М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, 1933—4, стр. 44.

⁴⁶ М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, стр. 17—19 и фуснота на стр. 17. — *Waclaw Cimochowski, Le dialecte de Dushmani, 1951, стр. 8.*

То потврђује и чињеница да је назализација осјетно изразитија у оним мрковићским селима која су од Берлинског конгреса (1878) до првог балканског рата (1912) остала у турској, односно албанској граници.

31. Прилог *ge* + *номинатив* врши службу предлога *код* с генитивом и предлога *к* с дативом:⁴⁷ а) Таман тџера *ге* *наше* *куће* извире вџда, б) Гредџо је *ге* *ми*. Пошто постоји истовјетна конструкција у албанском језику (*Urropi te une* = мрков. *Бџирумџе ге ја*⁴⁸), јасно је да се у овоме огледа албански утицај, који ће бити веома стар с обзиром на стабилност ове црте у мрковићком говору. Из *Пискове* (Pisko J.) *Kurzgefasstes Handbuch der nord-albanesischen Sprache*, 1896, стр. 98, види се да је *te une* = *bei mir* одлика свих гегијских говора.

32. Један једини примјер перфекатске конструкције начињене од презента глагола *имаџи* и *џриног џридјева*: *Џмаш-* и *саџо* џзбег (мало) кокорџза? — представља *калк* према перфекту албанског језика⁴⁸. У овоме се назире почетак сасвим новог утицаја. Сличан перфекат су развили пољски говори под утицајем њемачког језика: ја то *там* *спрзедане* (ich habe verkauft) место пољског *sprzedałem*.⁴⁹

33. Мрковићи говор је преузео из сусједног албанског говора тридесетак ријечи, што је у поређењу с турским позајмицама у косовско-метохијском говору:⁵⁰ *габоњџи* и *габањџи* (*те* и *габие*, гријешати) *муњкаџи* (*те* и *тукџе*, убуђати се) *џрџињаџи* (*те* *трџт*, нестати, изгубити се).

Б

34. Доста дуга млетачка власт у Бару (преко 140 година) оставила је несумњиве трагове у мрковићком говору. Утицај венецијанског дијалекта огледа се у лабијализацији *дугог а*, гласу *з*, и лексичким позајмицама.

⁴⁷ Вошковић R. et Маџеки М., о. с., стр. 12.

⁴⁸ W. Cimochowski, о. с., стр. 144.]

⁴⁹ J. Vendryes, *Le langage*, 1950, стр. 343.

⁵⁰ Према Речнику косовско-метохијског говора од Гл. Елезовића.

Лабијализација је најизразитија када се вокал *a* налази под дугосилазним акцентом, али је лабијализовано такође и скраћено неакцентовано *a*, које је било дуго прије скраћивања неакцентованих дужина: *ба°бо*, *вра°к-вра°га*, *вра°ша*, *два°*, *зла°шо*, *јунā°к*, *кла°с*, *ла°јна*, *иаза°р*, *сала°ша*, *ше°да°р*, *чежура°ч*; *бјегāш*, *илāкаш*, *дблāк*, *Цариграш*, *шугāва*, *наглаву*, *у Табу*, з. л. мн. имперфекта: *здћа°у*, *ића°у*, *лдвја°у*, *излāзја°у* итд.

Очигледно је да је лабијализација претходила скраћивању неакцентованих дужина и губљењу гласа *x* у 3. л. мн. имперфекта, јер од одговора *x* зависи дужина претходног *a* (*āxu*). А обје појаве су довољно старе, нарочито губљење гласа *x* за који можемо са сигурношћу претпоставити да га није било као посебног гласа у првој половини 18. вијека, тј. у вријеме исламизације Мрковића. Наиме, пошто се редовно каже *мува* <муха, *бува* <буха, *ма°ваш* <махат⁶ а само *Муарем* <Мухарем и *Муамеш* <Мухамед, — значи да је прије исламизације *x* било изгубљено у интервокалном положају код наведених српскохрватских ријечи и замијењено хијатским *v*. Зато је касније у именима *Муамеш* и сл. *x* једноставно изгубљено, без икакве фонетске замјене, јер га у вријеме исламизације није ни било као посебног гласа. То значи да облике *ића°у* <ићā°ху можемо претпоставити већ за крај 17. вијека, а лабијализацију сматрамо млетачким утицајем гдје год се она јавља на јадранској обали, природно би било да њену појаву у овом говору лоцирамо најкасније у другу половину 16. вијека, дакле у вријеме када су Турци отели Бар од Млечића (г. 1571). С обзиром да је млетачки гарнизон у Бару имао 500 људи⁵¹, од којих је један дио могао потицати са наше чакавске (а можда и штокавске) територије где је већ била позната лабијализација дугог *a*⁵², сасвим је природно да се та фонетска црта могла пренијети на непосредну околину Бара, тј. на *мрковишки* и *сичански говор*, који ту особину и данас и данас имају. Мислим, дакле, да је утицао венецијански дијалекат и дјелимично представници наших сјеверних обалских говора говора који су већ знали за лабијализацију.

⁵¹ Ђурђе Бранковић, Стари Бар, 1962, стр. 302.

⁵² Хрватски дијалектолошки зборник I, 1956, стр. 25—26.

Да је лабијализација стара појава, потврђују и примјери гдје a° прелази у o :⁵³ *бањок* (бадњак), *глањок* (поред *глањаок*), *лџкоњ* (лџквањ), *кџиџор* (котац, уп. *кџиџарица* — врабац), *локџи*, (*лаокџи*), *џиџлома* (*џиџлома* (*џиџлама*), *књџома*, *лџзома*, *сџблома*, *сџквома*, *сџџрома* (али: *женџама*, *козџама*, *овџама* итд.)

35. Консонант *з* је ушао у овај говор из венецијанског дијалекта⁵⁴ и, свакако, албанског језика⁵⁵, а затим се појавио и у домаћим ријечима: *бизџин*, *бронзџин*, *инзџинџер*, *занџи* и *зенџи*, *џелензџора* („контрова за воду“), *рџунзуџа* и *лџунзуџа* (ружа); *џиџџанџа*, алб. (*кџусе*, магаре); *зџџџно*, *зелџен*, *зџџџра*, *зџџџно*.

Према књижевном *орах-ораха-ораси* говори се у Мрковићима *орџк-орџга-орџзи*, дакле са *з* као палаталним еквивалентом гласа *г*! Овај нови однос, са конст. $з < г$, могао се појавити тек пошто је *з* у току 15—16. вијека ушло у приличан број домаћих и страних ријечи. Зато сматрам да је облик *орџзи* постао у току 17. вијека, јер је, свакако, у то вријеме дошло до соноризације гласа *х* у системи облика, дакле: ген. *орџга* (<*орага*), ном. мн. *орџзи* (<*орџги*, односно *орџги*). То се подудара са констатацијом у ставу о лабијализацији дугог *а*: да консонанта *х* није било у првој половини 18. вијека као посебног гласа.

36. Мрковићи имају мање романских позајмица него њихови блиски сусједи Паштровићи и Црмница, који су дуже били изложени романском утицају. Један дио таквих позајмица истиснут је, свакако, турским и албанским утицајем због исламизације Мрковића. Тако се „кухиња“ зове *џидџ* (а не: *куџина*), „соба“ је *џџаџа* (а не: *каџара*), „џистерна“ је *џџс* (а не: *бистџјерна*, *бистџџерња*), *чешџџ* је много чешће него *лениџџ*, *заџџр* много чешће него *бизџин*, *колџџџ* (Рј ЈА, „непозната постања“) је обична а *рџџџџин* ријетка ријеч, итд.

Па ипак мрковићи говор има приличан број романских ријечи од којих неке потичу из стародаљматског (*џиџџџи*, *кџџџџк*). Навешћемо само неколико мање обичних позајмица: *бекџџа*,

⁵³ Хрватски дијалектолошки зборник I, 1956, стр. 25—26: *џровду* < правду, *џодџор* < нотар за другу половину 16. вијека.

⁵⁴ A. Vaillant, La Canque de Dominko Zlatarić, I, 1929, стр. 211—273, нарочито § 253.

⁵⁵ W. Cimochowski, о. с., стр. 20; *з* постоји у албанском као звучни парњак сугласника *џ*.

(шљука), *корџи* и *укорџиџи* се (жалост, бити у жалости), *куџин* (граница), *маркџиџа* (обалска хрид), *мџрга* и *мџрга* (женка пса и вука), *мусџаџи* (бркови), *оџиџи* (опазити, осјетити: јџме^ац *оџиџа*^ова^оше стџицу мџризом), *џезџи* (тежити, мјерити), *сџиџа* (пеџина, шпиља), *сџрџа* (подрум), *фрџесе*^ак (свџежи зрак), *шџоркаџи* (сџгну се *шџдркаџи*).

В

37. Чим су заузели Бар, Турци су њему поставили свој гарнизон. Године 1610. у граду се настанио велики број досељених турских породица, а старо становништво се знатно смањило. Године 1803. у Бару је било приближно 3000 муслимана, 400 православних и 200 католика⁵⁶. Зато су се језички односи у граду и предграђу много измијенили: мјесто венецијанског дошао је *џурски уџиџај*, који се одражавао у све јачем утицају турске културе и турске лексике. Исламизација старосједилаца још више је погодовала турском утицају.

38. Поред благе палатализације сугласника *ч*, *ж*, *ш* (џ), наслијеђене из прошлости (т. 3), — у овом говору се чује и јака палатализација тих сугласника, и то врло изразито код оних који говоре *џурски*, а мање изразито код оних који говоре *албански*⁵⁷: *рџчи* (ч-скоро ђ) *жџиџо*, *конџиџа* (изразито палатално *ш*), *нџиџа*, *доџџа*^а и *доџџа*^{ан}, *џџиџо* (< жито) *џџа*.

39. Турских позајмица има врло много. Оне се односе на кућу, одјећу, јело, воће и поврће, крвно сродство, вјерске обичаје ислама итд. Навешћемо азбучним редом неколико карактеристичких позајмица⁵⁸: *акџиџа* (кувар, тур. *aşçi, ahçi*), *џла* (тетка, очева сестра, тур. *hala*), *аџс* - ген. *аџза* (резервоар за воду, тур. *havuz*), *бабалџак* (таст, тур. *babalık*), *баџдеза* (свастика, тур. *baldir*), *баџмиџа* (махунаста биљка, врло укусна као салата на уљу, тур. *batuza*), *барџак* (стаклена чаша, тур. *bardak*), *верџиџа* и *верџиџа* (порез, тур. *vergi*), *вирџана* (угашена, порушена кућа, тур. *virane*),

⁵⁶ Ђ. Бошковић, Стари Бар, 1962, стр. 271—272.

⁵⁷ Албански језик има палатално *ч* и *џ*, који су ближи гласовима *ћ* и *џ* него гласовима *ч* и *џ* (W. Simochowski, о. с., стр. 20—21).

⁵⁸ Све наведене ријечи се налазе у Шкаљићевим *Турцизмима у српско-хрватском језику*, 1965, сем три: *јџме*, *караџел* и *кџи*.

ЗАКЉУЧАК

41. а) Значај мрковићког говора за историју и дијалектологију српскохрватског језика је несумњив. Он је очувао неке архаичне црте које су се изгубиле у другим штокавским говорима у току 15—16. вијека. Неки његови архаизми потичу из доисторијске епохе српскохрватског језика (*ње^ам*, ген. *и̑и̑је-и̑и̑је^а* < *тѣмѣ : новѣмѣ*).

б) Можда ће даља испитивања убједљивије доказати повезаност *мрковићког говора* са *ѝризренским* (преко сјеверне Албаније). То би био „пандан“ сличностима између косовско-ресавског и зетско-сјеничког говора.

в) Мрковићки говор има много страног утицаја, нарочито у фонетици и лексици. Историјски и лингвистички факти омогућују нам да утврдимо релативну хронологију већине страних црта од којих једна потиче с краја 10-ог и почетка 11-ог вијека (акуз.-лок. *ње^ам*) а остале од 15-ог до 19-ог вијека.

Цетиње

Др Лука Вујовић

НЕВОЉЕ РАДА НА НАШИМ ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА

Ваљда се ни у једном послу лингвистички радник не среће с толико разноврсног и на свој начин занимљивог језичког материјала као при изради великих описних речника. За лингвистичког ентузијасту то значи много; али је лексикографски посао пун разних специфичних невоља и замки и оптерећен сложеним и мучним компромисима, који наше лексикографе стављају пред неугодан избор: или се мирити с њима — макар колико нерадо, или се мирити с перспективом да послови остану неурађени.

Нека ми буде допуштено да — не чекајући да то уради стручна критика наших описних речника — укажем на неке такве моменте. Нека ове напомене буду уместо осврта на актуелну критичарску кампању којом је „поздрављена“ појава првих књига речника двеју Матица, уместо коментара чињенице да је неколико томова великог речника Српске академије наука и уметности остало код нас практично непримећено (ако изузмемо један покушај обезвређивања) — док је стручна јавност појединих страних земаља обавештавана о њему ажурно и коректно, а и уместо одговора на усмену и полуауторизовану супструкцију таквога става, из које исклија тек покоја јавно и конкретно изречена и потписана критичка реч.

Компромис између исцрпности и рационалног обима

Лексичка грађа коју би из овог или оног разлога било вредно показати стручној јавности далеко надмашује обим речника на који је спреман и најамбициознији издавач.

Нужан је, дакле, одбир; а то је један од најнеугоднијих поступака у лексикографском раду. И ишло би то некако

ако би лексикограф имао да прави ужи избор из шире грађе која је већ објављена, доступна бар стручном читаоцу. Али за наше лексикографе оставити нешто изван обраде значи осудити га да никад и не дође до читалаца, значи умртвити, у крајњој линији затрти једну језичку јединицу или један лингвистички податак. Отуда је лингвистички радник кад мора спроводити такав одбир у исто тако неприродној ситуацији као кад љубитељу животиња падне у део да изврши одстрел дивљачи којој нема места у пренасељеном резервату.

Није онда чудо што се догађа да радник на речнику и несвесно тежи да тај незахвални посао препусти својим коауторима; и није чудо што се сва сажимања покажу недовољнима, тако да обим датог речника више зависи од богатства расположиве грађе него од претходних замисли.

*Компромис између комплексности појма
и сажетости дефиниције*

Из обзира према приручној и практичној намени речника, у циљу штедње простора, а и као данак уходаним обичајима — веома је ограничен текст који лексикограф има право да напише у своје име. И у најсажетијем чланку лингвистички радник има места и права да каже нпр. „исправљам погрешни податак из тог и тог извора”, или „овај податак преузимам од другог аутора, а овај је мој”, или „могућно је и другачије тумачење, али ми ово изгледа вероватније”, или просто „немам довољно података за сигурнији закључак” — итд.; у описним речницима, међутим, такав се луксуз не допушта.

А то значи да ће највећи део резултата и сазнања до којих дође лексикограф остати иеизречен, да ће лексикограф остати лишен заштите различитих ограда, опрезнијих формулација, позивања на друге испитиваче, да ће мноштво нових података и закључака остати неистакнуто, неприметно чак и за другог лексикографа.

При томе треба имати у виду да има веома много речи које се не могу дефинисати тачно и сажето, него би за

тачније представљање појма био неопходан доста опширан и слободно формулисан текст (што се у лексикографским колективима нерадо допушта, не само ради уштеде у простору него и да се избегне разноликост и дуга и сложена договарања око формулација); уп. нпр. однос речи *ситан* и *дробан*, *украсти* и *смотати* итд. Има, сем тога, доста речи где се егзактност неће постићи ни опширнијом дефиницијом у уобичајеном стилу. Нпр. за *набрати* намеће се дефиниција *убрати у већој количини*, али се она спотиче о примере као „Мало си набрао јагода“; *убрати у одређеној количини* сувише је неутрално, јер је ипак за тип *набрати* својствено кумулативно значење. Неопходно би било у таквим и многим другим случајевима прибећи стручном, лингвистичком језику, који се — опет — избегава због практичне, популарне намене описних речника.

У таквој ситуацији лексикограф је веома често принуђен да формулише дефиницију *з н а ј у ћ* и да је она само приближно објашњење, само припомоћ читаоцу ако не прозре смисао речи из самог примера.

Опет због популарне намене речника, а и као данак обичајима, лексикограф је принуђен да дефинише чисто енциклопедијске појмове; откуд је посао једног лингвистичког радника да објашњава појмове као што су *електрицитет*, *динамика*, *вишак вредности*? Излаз би, наравно, био цитирање; али за веома много таквих појмова, за чије је објашњење компетентнији неко други него лингвисти, неће се у расположивим приручницима наћи дефиниција онога типа и стила какав тражи описни речник. Једва да је коме потребан и духовни екхибиционизам на који је принуђен лексикограф кад дефинише такве основне појмове као што су *време*, *простор* и сл.

Компромис између темпа и квалитета израде

Лексикограф зна да је сасвим мало речи (ако их уопште има!) које се могу исцрпно обрадити и изоловано, без напоредног разматрања других чланова истог система; зна да би при обради каквог предлога, везника, заменице, броја

итд. било лингвистички нужно да се напоредо разгледа и обради још велики број речи истог функционалног низа; зна да је обрада појмовне речи непотпуна без напоредне обраде речи истог или сличног значења; зна да би веома велики број речи требало подвргнути опсежној анкети; зна да би за егзактније и систематичније одређивање акцента мало познатих речи често било нужно имати увид у акценат свих знатнијих речи подударног склопа; зна да би за дефинисање стручних појмова требало имати консултативну помоћ читавог штаба врхунских стручњака разних специјалности, какав не може обезбедити ни једна академија наука.

Зна, на жалост, и то да је то све н е м о г у ћ е, да пада пред неумитном аритметиком у којој су релевантне величине голем обим посла, ограничене кадровске снаге и нужност неке самерљивости времена израде, а и још штошта. Али и да није тог упорно присутног, исцрпљујућег императива темпа и количине (који се и појачава уговорима с издавачима и финансијерима), опет би остајало доста недоступнога: нужно је водити рачуна о етимологији (и онда кад се уз реч не даје податак о пореклу!), а етимолошког речника немамо; мора се имати у виду синонимика, а синонимског речника немамо; нужно је водити рачуна о регионалности језичких појава, а дијалектолошки атлас тек је у припреми; треба систематизовати акценат, а акценатске категорије остају необрађене; и први инверзни речник, без којег је систематска обрада акцента незамислива, добили смо тек прошле године (и то захваљујући немачким издавачима, јер се нпр. у Београду није нашло неколико милиона старих динара да се финансира израда таквог речника).

А све је то, опет, за лексикографа један мучан компромис са самим собом, јер је свестан да на одређеној граници штета од успоравања постаје већа од добити која истиче из вишег нивоа обраде, што значи да је принуђен да обрађује лингвистичке појаве слабије него што би могао и да пише о ономе о чему и не би писао (јер нема довољно података и потребан апарат); а то значи и да снижава критеријуме којих се иначе држи у индивидуалном раду на слободно пробраним темама.

Коауторски компромис

Доста су ретки случајеви да се метод, прилаз и начин рада разних аутора сложе у мери која омогућује стварно, ефикасно и добровољно коауторство. Напротив, коауторство у већим речницима углавном је принудно, опет резултат нужне аритметике, јер је количина посла толика да је у разумном року могу савладати само већи стручни колективи. При томе то су тела која се нису конституисала по начелу подударности у методу, начину рада и стручној оријентацији, него игром веома разноврсних околности. Резултат тога је да се у коауторској спрези набу стручњаци веома различитих лингвистичких оријентација, нпр. дијалектолог, синтаксичар, акцентолог итд., па и људи без лингвистичке специјализације; сем тога, набу се заједно људи од којих је сваки на свој начин — неизбежно различито — оценио однос између императива рокова и темпа и императива акрибије и систематичности.

У таквој ситуацији стварна подударност метода и третмана лексичког материјала готово је исто толико невероватна колико, рецимо, у различитим прилозима које објављује један часопис. До потпуније методолошке уједначености долази се тек комбинованим деловањем кадровске селекције, смишљене поделе посла и постепеним сазревањем ауторског колектива, заправо стварањем лексикографске школе. Без тога речник остаје збирка доста различитих лексикографских прилога, обједињена више техничким узусима него јединством лингвистичког поступка. Па и ти принципи техничке обраде и организације излагања својеврстан су компромис, и у ствари не одговарају у целини замислима ниједног од коаутора.

Критичари без компромиса

Критичара описних речника има ваљда бар колико и корисника; и то је природно, јер речник садржи свима доступну материју, која се црпе из језичког осећања целокупне језичке заједнице. Али и кад је реч о званичним кри-

тичарима, онима који објављују своје оцене, просечни критичар описног речника — бар у свести лексикографа — нарочитог је типа и приступа.

Ако нпр. неки дијалектолог — макар и веома невешто, чак неучо и са много грешака — опише одређени говор, рецензент ће по правилу скренути пажњу читаоцима на то колико се знало о том говору пре најновијег рада и колико се то мења с његовом појавом, колико се стручна литература попуњава тим радом, у чему се модификују и исправљају раније представе о појединим појавама. Наш стандардни лексикографски критичар неће, међутим, себи задати труда да макар једним лако доступним примером илуструје колико се увид у нашу лексику проширује с новим речником; нпр. да непуне две странице речника двеју Матица, колико је посвећено речима које почињу са *звр-*, доносе (у поређењу са досад најупотребљивијим речницима, какав је Броз—Ивековићев, Ристић—Кангрин, Бенешихев и др.) на десетине нових лексичких јединица и података:

звр (узвик): А кола *звр*, па на велика врата;

зврј (зврјање, зврка);

зврјав: Зашкакља га муха *зврјавим* крилашцима;

зврк точкова (а не само *зврк* = чигра, „радиш“ и сл.);

фризура на звркове;

зврк од оструга, мамуза;

звркан (зврндов) и његови „хипокористични“, заправо иронични деривати *зврка* и *зврко*;

звркнуг: Хоће да га појаше као будаластог и *звркнутог*;

звркоња: А ти, *звркоњо*, пусти ме на миру;

зврктети одн. *зврктјети* (а не само *зврктати*);

зврлати: Живот је шумио и *зврлао* као строј;

зврљати: *Зврљали* су аероплани;

зврљити: Очи *зврљаху* по собама;

зврљоок (разрок): *Кривоврат*, *кривоног*, *зврљоок*;

зврндав: Цигани *стружју* по лабавој, *зврндавој* жици;

зврндалица (бучна направа): Станите с том проклетом зврндалицом;

зврндара (опет мува);

зврнциати: Зврнциале су бројке по зраку као јато муха;

зврнчати (опет мухе зврнче);

зврњало (скитница, луњало);

зврцати: Зврца по Америци и ради за америчке богаташе;

зврцкаст: Весела, зврцкаста Мица;

зврцнути се (прстом по челу);

зврчаво: Црв је зврчаво разарао постељу;

зврчак (пored зврк, колутић на мамузи, острузи);

зврчати: Попац је зврчао.

Све ће то по правилу измаћи пажњи или бар отвореном признању најгласнијег лексикографског критичара; али ако се сети које испуштене речи (нпр. *зврндан*), удариће је на велика звона и довести у питање много шта у погледу рада, па и личности лексикографа. — Да му помогнемо: није у секцији *звр-* испуштена само реч *зврндан*, него и *зврјаљка*, *зврк у коси на темену* (венац, цвет косе), *зврк на еретену* (прстен), *зврк у везу* (мотив), узвик *зврк*, *звркало*, *звркаста брзина окретања*, *звркати*, *звркац* (узвик), *звркета*, *зврклица*, *зврковати*, *зврколик*, *зврколити*, *звркотина*, *звркула*, *звркут*, *звркутати*, *звркуша*, *зврле*, *зврлекан*, *зврлекати*, *зврлекнут* (ћакнут), *зврлекнути*, *зврлекуља*, *зврлецати*, *зврљив*, *зврљов*, *зврн* (узвик), *зврнда*, *зврндак*, *зврндакати*, *зврндарати*, *зврндија* (тричарија), *зврндован*, *зврндовлук*, *зврндуља*, *зврнзов*, *зврнкати*, *зврњати*, *зврњаљка*, *зврџан*, *зврџанка*, *зврџка* — и још би се тога могло набројити, као што ће се моћи свако уверити кад изађе VI том Речника Српске академије наука и уметности. Али ко може јемчити да ће и овај академијски речник, упркос предвиђених не мање од двадесет томова и једва мање од 400 000 речи, обухватити све, да се неће употребити речи као „зврндај“, „зврктај“, „зврцарати“, „зврцов“, „зврндара“ итд. итд.? Срећом, нико то не може зајемчити; кажем срећом, јер кад би се

зауоставила творба нових речи, значило би да нешто није у реду у духовном или душевном животу нације.

Дешава се и то да озбиљне прекоре непотпуности речника упућују људи који запазе да је испуштена нека реч из њиховог родног говора, иако постоји практично трајни конкурс и апел да се скупљају речи из народа; што се није нико нашао да то уради у његовом родном месту, критичар је готов да упише у грех сваком другом пре него себи.

Наравно, не вреди ни очекивати од стандардног критичара да ће утврдити и регистровати све оне ситне поправке и нове податке које лексикограф додаје ономе што се до тада лингвистички знало о некој речи — од акцента и граматичких координата до нормативне вредности и значењске нијансе. Много од тога остаће неприметно и за најдобронамернијег и најпозванијег критичара, просто зато што се лексикографски поступак не региструје, а налази и закључци само се посредно одражавају у дефинисању и семантичкој филијацији; добро решење може, према томе, или просто значити да је обрађивач био срећне руке или бити резултат приметних тражења и испитивања, а слабо решење може бити или просто омашка (понекад и штампарска грешка) или стварна заблуда у коју је упао аутор. Којим је поступком валоризивао основни значењске садржај и утврђивао међусобни однос нпр. речи *зврјати*, *зврктати*, *зврлати*, *зврљати*, *зврндати*, *зврнциати*, *зврнчати*, *зврчати*, зашто се одлучио на баш таква решења — лексикограф нема ни простора ни права да и најсажетије региструје и објасни; ко може знати колико потпуно узалудног посла (јер се није дошло до решења) изазове пример типа „Ој Милице, лијепа дјевојко, што се јеси тако *зжаштрла*“; ко ће имати у виду да нпр. карта звезданог неба или систематика сисара представља радно средство лингвистичког радника?

Основно мерило вредности, успелости или неуспелости описног речника морало би бити колико је он за језичког стручњака, практичара и уметника као радно средство и извор информација и материјала употребљивији од раније доступних, колико је нова пројекција лексичког блага богатија, потпунија, систематичнија, репрезентативнија.

Међутим, критика описних речника хвата се често за периферне детаље. Судити о вредности описног речника према томе колико су систематично и потпуно дефинисани нпр. астрономски појмови практично је исто толико дефектно као кад би се о вредности астрономског научног дела судило по лепоти и сликовитости језика; оцењивати описни речник на основу етимолошке разрађености и уједначености података о пореклу речи (који овде имају улогу нормативне и стилистичке информације) исто толико је једнострано као кад би се о вредности етимолошког речника судило на основу потпуности и прецизности семантичких идентификација речи које се етимолошки третирају. Ономастика (лична и географска имена и етници) у ствари представља периферни елеменат описног речника и у извесном смислу факултативни део његовог лексичког фонда, више илустрацију одговарајућих језичких категорија него систематску обраду ономастичког материјала; а опет је вероватније да ће критика обратити пажњу на то него на такве кључне елементе опште лексике као што су заменице, предлози, везници, модалне речи, помоћни и слични глаголи итд. Нека би се за оваква оцењивања и нашло оправдања; али један други поступак просто наводи на невеселе асоцијације: кад стручни или нестручни критичар упери увеличавајуће објективе и почне трагати за периферним и формалним детаљима који ће му дати вечито ефикасну могућност да изгради или пригради негативну политичку карактеристику речника, односно његових аутора. Као да речник *решава* политичка питања, као да је практично могућно дефинишући рецимо „англофил” обезбедити паралелну формулацију за „германофил”, „русофил” итд. и обезбедити да неки смер поклонштва и привржености не буде превиђен, као да лексикографски није важније одредити опште значење речи „демократија” него описати различите употребе и злоупотребе тога појма!

Чему лексикографија?

Кад приступа великим лексикографским подухватима, нашем лингвистичком раднику морало би бити извесно:

— да ће једном у суштини анонимном послу морати посветити толико рада колико би — бар количински — било у индивидуалном раду довољно за читаве серије лингвистичких студија (наравно ако би неким „смјером путоказа“ допро до издавача);

— да ће много онога што испита и закључи морати оставити неречено, а и оно што каже и покаже остаће у стручној дискусији незапажено, или чак искоришћено а непоменуто; кад нпр. неки синтаксичар објави у часопису расправу о једном везнику, то улази у његов списак радова и улази у литературу на коју су каснији испитивачи дужни да се позивају — али ако се у описном речнику тај везник обради и много успешније, неће се ни знати ко је то урадио;

— да ће због колективног карактера посла бити суодговоран и за туђе грешке (чак и штампарске), да неће моћи спроводити низ поступака које сматра оправданим а да ће се морати придржавати којечага што лично не сматра умесним;

— да ће морати да обрађује и оно за што није нити позван нити вољан, при томе понекад уз ризик да му се придене неки од епитета којима обилује наш језик или наша језичавост; јер има много речи које је на овај или онај начин деликатно дефинисати, а лексикограф нема право да прескаче речи које му је тешко обрадити (уосталом, и случајна празнина у грађи може изгледати као намерни, тј. злонамерни гест);

— да су евентуалне похвале (за које су способни изгледа само инострани рецензенти) у најбољем случају безличне, упућене нпр. установи, понекад чак и не сасвим прецизно адресиране — док је за критику много вероватније да ће бити упућена директно на адресу аутора као личности, понекад и у тону какав се обично избегава у нормалном друштвеном саобраћају;

— да ће се над спорошћу његовог посла вајкати и они који су вишеструко мање дали ауторског прилога лингвистичкој или др. науци, да ће се над грешкама (стварним или

фиктивним) згражавати и они који нису у стању да их избегну ни у рецензији, где им стоји на вољу да одаберу што хоће и прескоче што хоће (а то лексикографи не могу); да ће радити у установама које грчевито покушавају да упркос материјалној небринутости одрже минимални континуитет лингвистичког рада — а изазиваће грдне прекоре ако један рецимо четворотомни речник кошта заједницу колико један промашени филм;

— да, ма како се односио према послу, не може избећи материјалне грешке, јер су подаци најчешће недовољни за сигурне закључке, а истргнути цитати (од којих се састоји лексикографска грађа) често су пуни замки; после десетина разних имена ветрова нимало нас неће изненадити да и реч *великан* значи ветар — у примеру „Ах, кад загуди великан врховима густа јелашја, и кад засвира игласто борје, и кад зашуми густо бучје . . . калуђер дршће“ — а ипак је то материјална грешка, јер *великан* у овом примеру није ветар него нешто сасвим друго.

Откуд се онда ипак регрутују наши лексикографи? (Једна ограда: изгледа да се последњих година више и не регрутују.)

Различити путеви и мотиви доводе до таквог опредељења или ангажовања: неки нису имали избора, неки су попустили наговарањима или властитом „романтизму“ и не знајући ни приближно у што се уваљују. Али није само то.

Ипак је нужно да се већ једном расеца зачарани круг међусобног ишчекивања разних речника — описног, синонимичног, нормативног итд.

Ипак су речници ваљда најдуговечнија лингвистичка дела. Превазићи ће се Маретићева граматика, позаборавиће се његов превод Хомера — али ће Рјечник ЈАЗУ (у који је Маретић унео свој драгоцен прилог) и даље бити активни приручник многих слависта у свету; много је вреднога дала руска лингвистика, али је мало шта од њених остварења толико употребљавано колико нпр. Даљев *Толковый словарь*.

Ипак су многи речници далеко надживели критике, па и поруге, које су знале остати више сведочанства о људима и обичајима него о делу којему су упућене.

Ипак је појава сваког речника богатијег од његових претходника велики културни догађај; ипак би било културно недела отежавати и пресецати велике лексикографске подухвате и осуђивати уметнике и занатлије речи да се и даље злопате, да крпаре и импровизују сапети непотпуношћу обрађене лексичке грађе и сиромаштвом постојећих лексикографских приручника.

Митар Пешикан

ОДРАЗИТИ СЕ „НА СТАНДАРД“ ИЛИ „НА СТАНДАРДУ“

Ту недавно постављено нам је питање — како треба третирати рекцијске варијанте глагола „одразити (се)“ када се овај глагол нађе у вези са именицом типа „стандара“ као допуном с обзиром на то да се често, нарочито у дневним листовима, политичкој и економској фразеологији, срећу двојака остварења: глагол + на + локатив именице („То ће се одразити на стандарду запослених“) глагол + на + акузатив („То ће се одразити на стандард запослених“).

Пошто верујемо да питање није неинтересантно, покушаћемо да овде о томе кажемо неколико речи.

Глагол „одразити се“ (као и група сродних речи): „одраз“, „одражавати (се)“, „одразивати (се)“, „одражавање“ итд.) нарочито је ушао у употребу у новије, послератно време, свакако под утицајем руског језика (глагола *отразить (ся)*) јер га многи старији речници (као Вуков, Л. Бакотића, Ристић—Кангрге и др.) уопште и не показују. Рјечник ЈАЗУ (преузимају га из Даничићевог речника) наводи за њега само један пример из црквеног рукописа XVII века, из којег се види да му је значење — „одбити“, „одбацити“, „одгурнути“ (некога, нешто)¹, дакле значење које је тај глагол имао још у старословенском, а које је данас у нашем савременом језику готово ишчезло.

Други, нарочито новији речници наводе углавном само нереклексивну форму овог глагола (односно повратну форму изједначавају по значењу са неповратном) са објашњењем

¹ Исп. наведени пример: „Посрамявь ју и отъ себе отразивъ“. Ово значење налазимо данас и у руском: „Красная Армија всякое нападение отразит“ (Толковый словарь русского языка, Москва 1938, с. в. отразить).

да значи — „одбити”, „рефлектовати” (светлост са какве глатке површине, огледала нпр.)² односно „одбити” звук, топлину и сл.³

У грађи Института за српскохрватски језик, међутим, поред примера који одговарају наведеним значењима (исп. „Вечерње сунце одразује своје златне зраке са језера”, Михачевић Л., По Албанији, Згб. 1911, 46. — „Одразило се бљеском сунце од наочала” Дончевић И., Безимени, Згб. 1946, 10. — „Еуклид је први знанствено доказао истовјетност кута одражене свјетлости”, Тице Ф., Данте Алигиери, Дивна глума (превод), Котор 1910, 217. — „Полусвјетло . . . свјетилке одразује се о чађави зид”, Новак Вј., Тито Дорчић, Згб. 1906, 49) налазимо и примере за употребу овога глагола, пре свега рефлексивне форме, и у другачијим ситуацијама и са другачијим значењима. Свакако се може рећи да су ова нова значења проистекла из чисто физичког својства светлости, њене способности, наиме, да се у виду зракова простире и пада на извесну површину *оцртавајући* при том на глаткој, *сјајној* површини лик осветљеног предмета, као и њене способности да се са такве површине одбије „преносећи” оцртану слику до нашег ока, *утичући* на чуло вида да такву слику *уочимо*, *видимо*.

На основу могућности да се, посредством светлосних зракова, осветљени предмет ствара, формира, оцртава *на извесном месту* (у огледалу, на пример) добијено је и ново значење овог глагола: „одразити се,, = „оцрта(ва)ти се”, „видети се”, „уочити се”, „огледати се”, „опажати се”, „појавити се“ (у, на нечему), „испољити се“ (као резултат, последица), „резултирати”, „формирати се (као лик одн. у фигу-

² Исп. нпр. Поповић Б., Српско-немачки речник, II изд., Панчево 1895, с. в. одразити: *reflektiren* (*die Lichtstrahlen*); Šulek В., Нјемачко-хрватски рјечник, Згб. 1860, с. в. *reflektiren*: *odraziti* (*Lichte*), *odsevati*, *odsajivati*; *ogledati se* (на што); Вуковић А., Народна ветеринарска терминологија, Бгд. 1939, с. в. одразити: одбијати зраке. рефлектовати.

³ Исп. нпр. *Englesko-Hrvatski Rječnik*, изд. Zora, Згб. 1955, с. в. рефлект.

ративној употреби — као појам, представа и др. негде итд.⁴ Ово значење налазимо у многим савременим (често фигуративно употребљеним) примерима, као:

Зорка се пропињала на клисуру, не би ли се у *глатком тамнилу* језера одразио и њезин ... лик (Шимуновић Д., Бердан, Згб. 1914, 92). — Сунце ... јој се у *тамним очима* одразује (Гипико И., Крај мора, Дубровник 1911, 204). — Младо лице ... се одразило у *огледалу* (Шовари Р., Гогољ, Приповијетке (превод), Згб. 1950, 135). — *На* (његовом) ... *лицу* одразио се ... преокрет у његовој души (Новак Вј., Два свијета, Згб. 1901, 105). — *На* његовом се *лицу* ... одрази израз среће (Тресчец С., Новеле, Згб. 1915, 19). — Одрази им се у *лицу* свјетлост душе (Косор Ј., Миме, Згб. 1916, 136). Чинило (јој се) да се и њена душа у *њему* (*језеру*) ... одразује (Гипико И., Са острва, Бгд. 1903, 227—8). У *оку* јој се одрази романтична тајанственост (Божих М., Неисплакани, Згб. 1955, 83). У његовим (се) *стиховима* одразују погледи и идеје ... друштва (Цар Е., Иза плиме, Згб. 1913, 199). — Став покрета Светозара Марковића најјасније се одразио у Глишићевој *приповеци* Глава шећера (Глигорић В., Српски реалисти, Бгд. 1954, 117). — *На* његовом *лицу* се не одразује никаква мисао или осјећај (Ивакић Ј., Из нашег сокака, Карловац 1906, 62).

Као што се из примера да уочити, реченична шема изгледа овако: субјекат + одразити се + место, при чему је место допуна глаголу, одредба која се, с обзиром на статички третман глаголске акције, исказује — локативом и, начелно, не може бити замењена акузативом.

⁴ Овакво значење налазимо и у руском: На челе его не отразилось ничего (Толк. слов., с. отразиться). Љубазношћу представника Редакције Речника српскохрватскога књижевног језика Матице српске и Матице хрватске омогућено ми је да у Београду прегледам грађу у вези са овим глаголом, као и рукопис текста који се припрема за штампу. У њему је ово значење регистровано и дефинисано: „показати се, видети се (у огледалу или сл.)”

С друге стране, међутим, својство светлосних зракова, као што смо поменули, јесте и могућност да се са извесне површине одбију и тиме „пренесу” слику осветљеног лика и да на тај начин *утичу*, *делују* на органе вида тако да ми, као резултат тог одбијања и преношења можемо опазити, видети оно што се са датог места рефлектује. На основу овога момента добијено је и друго значење глагола „одразити се”, значење: „утицати”, „деловати”, „рефлектовати се” — *на нешто (на некога)*, „извршити утигај, утисак”, „производити учинак” и сл. (на некога, нешто).⁵ И ово значење налазимо у грађи нашег савременог језика (такође често ако не и најчешће фигуративно употребљено), као у примерима:

Навикавање (на нешто штетно) ће се... одразити *на здравље*... човјека (Деспот Н., Атлетика, Згб. 1955, 8). — Последице пегавца су се... одразиле *на његову свест* (Азањац Д., Стигли смо у Норвешку, Бгд. 1952, 71). — То се до сада тешко одразило *на масовни рад и утицај* Партије (Тито, Борба за ослобођење Југославије, I, Бгд. 1947, 63). — Тај (би се) чинилац подједнако одразио *на све линије* (Спасојевић В., В., Оплемењивање биљака, Бгд. 1947, 49). Непрекидно опадање рабања... одразило се и *на висину* укупног наталитета (Видаковић С., Комунална заштита деце, Бгд. 1937, 38).

И у овим примерима реченична шема је: субјект + одразити се + место, с тим што се, међутим, одражавање врши *од нечега* — *на нешто* при чему се глаголска акција испољава (третира) динамички, па се, с обзиром на то, допуна глагола — место — исказује акузативом, који, начелно бар, не може бити замењен локативом а да се при том не измени и само значење односа глаголске радње и њене допуне (исп. у том погледу разлику између исказа: „Светлост се одразила

⁵ Адекватно значење овог глагола налазимо и у руском језику: исп. пр. „Поездака благотворно отразилась на его самочувствие” (Толк. сл., с. в. отразиться). У рукопису Речника Матице српске и Матице хрватске ово значење је регистровано са тумачењем: „показати се, испољити се као последица, утицај и сл.”

на његовом лицу” (= светлост се појавила, огледала на његовом лицу; лице му се обасјало светлошћу) и „Светлост се одразила на његово лице” (= светлост је пала на лице, обасјала лице зрацима који су на њега пали) и др.).

Кратко изведен закључак из свега овога је да — дистрибуција акузативне односно локативне форме глаголске допуне зависи од тога да ли глагол „одразити се” има значење — „огледати се” (на нечему) или — „утицати” (на некога, нешто).

Има, међутим, прилика када је у говорној пракси за сам акт споразумевања готово свеједно да ли ће се овај глагол употребљавати у једном или другом значењу, када, на име, не мора бити битан сам карактер односа глаголске радње и њене допуне колико може бити важна само чињеница да је таква глаголска радња у вези са извесним објектом.⁶ До овога може доћи најпре у фигуративним употребама, тј. онда када није по среди однос материјалних, физичких компонента онога што се одражава и места које је објекат одражавања нечега. У такве случајеве спада и пример који се као питање наводи у самом почетку овога написа, а међу такве се могу убројити и неки од већ горе наведених примера са употребом акузативне допуне, као и следећи у којима допуна исказана обликом локатива:

Промене које су услед победе над фашизмом настале у животу словенских народа . . . неизбежно су се морале одразити *на* славистичкој науци (Лалић Р., Наша књижевност, Бгд. 1946, III/196). — Фабрике (су) обуставиле производњу за време од четири месеца, што се морало одразити *на* испуњењу целокупног програма производње (Ткалец З. — Лалић Р., Стаљин Ј., Питања ленинизма (Превод), Бгд. 1946, 380). — Има наставника који геометрију запостављају, па се то негативно одра-

⁶ То можемо опазити и у другим случајевима; исп. нпр. „Ја сам дошао у Београд да те видим” и „Ја сам био у Београду да те видим” — где је, без обзира на карактер односа глагола и допуне ипак у оба случаја битна чињеница — присуство субјекта на извесном месту у извесно време.

зило на њиховим ученицима (Настава математике и физике у средњој школи, Бгд. 1949, 1—2/157). — Затим је ... говорио ... о томе како се све оно што је тамо видео ... одразило у његовој ... *свести* (Буровић Д., Пре олује, Сарајево 1946, 401). — Све ће се то позитивно одразити у његовом повећаном чистом *приходу* (Комунист, Бгд. 1951. 4—5/11).

Врло је вероватно да би многи у оваквим примерима радије употребили акузатив место локатива, што, разуме се, и не би било неоправдано, на исти начин као што је савим могуће да се у фразама типа „То ће се одразити на стандард запослених” употреби локатив место акузатива: „То ће се одразити на стандарду запосленик”. Примери грабе Института за српскохрватски језик у Београду и двеју Матица показују да је локатив чак бројно заступљенији од акузатива. Ипак, да ли ће се у оваквим случајевима употребити акузатив или локатив зависиће пре свега од тога да ли се глаголом „одразити се” допуна третира као објекат на коме се рализује глаголска радња („То ће се одразити на стандарду” = „То ће се огледати на стандарду”) или је допуна онај елеменат на који нешто утиче („То ће се одразити на стандард” = „То ће утицати на стандард”), тј. да ли се предност дати значењу „огледати се”, „учити се” и сл. или пак значењу „утицати” и сл.

Од овога, међутим, ипак треба разликовати исказе у којима други моменти евентуално искључују једно од два могућа значења овог глагола. Тако на пример, иако је у реченици „То се тешко одразило на економском развоју буржоазије” (Gross M., *Орса povijest (1640 — 1815)*, Zgb. 1955, 129) допуна у локативу, мислимо да би акузатив био прихватљивији јер већ и сам прилог „тешко” у овој констелацији упућује на то да „одразити се” овде значи само „утицати”, „деловати” („То је тешко (рђаво, лоше, негативно) деловало на економски развој”), а не „огледати се” (не: „То се тешко (рђаво, негативно) одледало на економском развоју”) што слободну употребу оба облика овде искључује.

Др Е. Фекете

ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ

1. „Највише ограда било је у пољским и источно-немачким” листовима” (Политика, 12. мај 1968, стр. 3). — У Правопису (1960) каже се да се цртица као правописни знак пише и између делова полусложеница и дају примери: *радио-апарат, обор-кнез, зелено-жута застава, Иванић-град* и др. То истиче и нормативна граматика: „Полусложенички карактер у писању се означава стављањем цртице између посебних делова” (417). Придев који смо истакли не стоји у корелацији са именицама *исток* и *Немачка*, одн. *Исток* и *Немачка*, него је начињен према синтагми *источна Немачка*, одн. *Источна Немачка*, чији је први део *придев* који одређује именицу. Истакнути придев не означава две особине појма уз чије име стоји (листови), што претпостављају полусложенице у категорији *придева* (*источно-западни односи, чехословачко-совјетско пријатељство, зелено-жута застава* и сл.). Поред тога, тај придев не спада ни у оне речи са значањем јединственог појма које остају у групи полусложеница зато што их у њиховом систему подржава неизмењени акценат. Отуда је и разумљиво да мора имати, и графички, ознаке праве сложенице. Друкчије речено, тај придев није полусложеница и треба га писати у облику *источнонемачки*, као и све друге такве: *западнонемачки* (према *западна / Западна Немачка*), *северновијетнамски* (према *северни Вијетнам / Северни Вијетнам*), *јужновијетнамски* (према *јужни / Јужни Вијетнам*), *севернокорејски* (према *северна Кореја / Северна Кореја*), *јужнокорејски* (према *јужна / Јужна Кореја*), *новосадски* (према *Нови Сад*), *горњоградски* (према *Горњи град*) итд.

2. „Дипломирани политолог” (Илустрована Политика, 7. мај 1968, стр. 18). — У нашем језику, као уосталом

и у свим европским, посебно књижевним, језицима, постоји велики број грчких речи. Оне су унете у наше деклинационе системе, природно, са одређеним морфолошким изменама, а те измене оне су претрпеле и у области слагања и извођења, кад је реч о грчким сложеницама и изведеницама, и у области фонетике, тј. изговора. Процеси језичке интерференције нију једноставни, па ћемо овде рећи само нешто поводом именице *политолог* коју смо горе истакли:

Најчешће, такве именице по пореклу представљају грчке сложенице чији је други део *logos* а први опет каква грчка реч; ево неколико таквих: *физиолог*, *фтизиолог*, *спелеолог*, *кардиолог*, *бактериолог*, *византолог* (*бизантолог*), *дијалектолог*; *геолог*, *биолог*, *етнолог*, *филолог*.

Поред њих, врло много има именица у чијем је првом делу именица из каквог другог језика, латинског, пре свега, па онда и модерних језика (*балнеолог*, *балканолог*, *рендгенолог*). Како је у српскохрватски, као и у друге језике, пренет читав комплекс једне речи, са одређеним прилагођавањем (гласовним и обличким), а то преношење није праћено и преношењем (класичне) грчке језичке анализе, нормално је што се у датоме низу речи запажао један исти део (*-лог*), који је схваћен као наставак за извођење (в. М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд 1964, 536). Тај се суфикс комбинује са основним делом многих речи, страних пре свега, слободно у односу на етимолошко стање, али ипак не без правилности.

Прво, и код основних делова изведених речи који се састоје од малог броја слогова (узмимо двосложне делове) грчка или која друга страна није потпуно измењена, исп.:

гео-лог   према грч. *gē*
био-лог   према грч. *bios*
етно-лог   према грч. *ethnos*
фило-лог   према грч. *philo-*

Друго, и вишесложне грчке или друге стране речи, поготову, нису деформисане тако да им се основа не би могла препознати и у другим изведеним речима, исп.:

<i>спелео-лог</i>	према грч. <i>laion</i>
<i>кардио-лог</i>	према грч. <i>kardia</i>
<i>бактерио-лог</i>	према грч. <i>baktēria</i>
<i>дијалекто-лог</i>	према грч. <i>dialektos</i>
<i>рендгено-лог</i>	према нем. <i>Röntgen</i>
<i>балнео-лог</i>	према лат. <i>balneum</i> ,

и даље, нпр.: *балканолог*, *физиолог*, *фтизиолог*, *византолог* и многе друге именице у стандардном језику наше културе.

Отуда, иако — познајући законе језичке економичности — можемо претпоставити да је писац чланка употребио *политолог* зато што је подлегао спонтаној тежњи да изговори лакши гласовни комплекс, онај од мањег броја слогова (при чему је ту тежњу подржао и однос у коме се јављају грчке речи с мањим бројем слогова према грчким речима с већим бројем слогова), и иако знамо да у томе није сам, ипак мислимо да би у основи назива са свршеног студента факултета (школе) политичких наука морала бити именица *политика*, одн. њен основни део *политик-* (грч. *politikē* лат. *politica*), тј. тај назив би морао гласити „*дипломирани политиколог*”. А то не само због порекла, него и зато што изведене речи према *политика* у српскохрватском углавном чувају целу основу, без обзира на то што се она јавља у неким изведеницама и са нормалним изменама сугласника (*политикант*, *политичар*, *политички*, *политичан*).

Ж. Ст.

3. *Зависи како је радио*. Реченице као што је овде наведена, дата у одговору на питање *Може ли очекивати успех?* — доста често чујемо у говору, а срећемо их и у дневној штампи. То је, дакле, једна доста уобичајена језичка елипса, с којом се у пракси често срећемо. Али и поред њене уобичајености, с једне стране, и поред могућности употребе језичких елиписа и њихових стилских функција у језику, којима се постижу одређени ефекти, с друге стране, — употребу ове и оваквих елиписа ништа не оправдава. Неизречени део, управо допуна предикату *зависи*, макар да се лако погађа — у добром стилу и добром изражавању не мо-

же бити изостављена, већ се мора употребити, и горњу реченицу треба дати у облику: *Зависи од тога како је радио.*

4. *Поводом књиге Бегиха.* а) У једном стручно иначе написаном приказу студије М. Бегиха уз целокупна дела Ј. Скерлића, штампане под насловом *Бегихево бегенисање Скерлића*, коју је објавио један наш лист, средли смо се с овом игром речи већ у наслову, где се не може рећи да није успела. Али у томе чланку, што се језика тиче, има неуспело употребљених речи и облика. Језички је неуспела и синтагма к њ и г а Б е г и ћ а у овде, на почетку, исписаном под наслову, која означава припадање књиге Бегиху. Истина је да граматичари још од В. Караџића допуштају да се припадање чега појединцу именованом презименом на *-ић* казује обликом генитива самог тога презимена. Било је и граматичара нашег језика, Игњат А. Брић, рецимо, који је облик генитива презимена на *-ић* претпостављао облику посесивног придева у поменутој функцији. Али несумњиво, и поред тога, па и поред чињенице што је и сам Вук Караџић писао *Сатир Рељковића*, и што се гдекад и у новије време говорило, рецимо, *Читанка Продановића* или *Граматика Новакковића*, или *Извештај Стамболића* — таква је употреба посесивног генитива, нарочито од личних имена без икакве одредбе уз њих, и ретка и необична, па се ми не можемо за њу залагати, него управо указујемо на њу као такву, и место ње препоручујемо или употребу присвојног придева или узимање и имена (односно, у писању: првог слова имена) уз дотично презиме да би се тек онда могао употребити облик генитива. Врло је, дакле, јасно да је требало рећи или *Поводом Бегихево књиге...* или *Поводом књиге М. Бегиха...*

Овде би, можда, когод поставио питање зашто правити примедбу генитиву у синтагми *књига Бегиха*, када у исто време не чинимо никакву замерку истоме писцу на употреби генитива личног имена, односно презимена синтагме *Бегихево бегенисање Скерлића*. У вези с тим ми ћемо скренути пажњу на разлику функција у којима је један и други генитив употребљен. У синтаксичкој вези *књига Бегиха* имамо прави посесивни генитив, којим се означава при-

падање појма основне речи ономе што је означено генитивом, а ми смо већ рекли да се ту употребљава или посесивни придев изведен од тога имена или уз генитив презимена мора доћи и име, или бар његова ознака (прво слово, које се и писању употребљава место целог имена). Међутим, у скупу речи *Бегићево бегенисање Скерлића* — означени генитив (*Скерлића*) није посесивни, већ тзв. објекатски генитив, место кога се, штавише, придев не би могао употребити (не би се, кажемо, могло рећи *Бегићево бегенисање Скерлићево*), већ је ту могућ једино употребљени облик.

б) ... *књига о човеку и писцу чији су живот и дело многострани и многозначни*. — Реч *многозначан*, мада за понеког можда необична, није непозната српскохрватском језику иако је нема ни у једном од досадашњих речника тога језика. Али се она употребљава у једном значењу које је свакако различно од онога што му је у овоме тексту дато. Та реч наиме значи — *који има много значења*, као у примерима: *Открива оно последње, оно неухватљиво у њеним... многозначним мимичким титрајима* (Сарајевски часопис *Живот* 1955, 4—5/214; *Каква пуна и многозначна ријеч* (Хрватско коло, књ. VIII, стр. 374); *Тај многозначни став руке развиће се касније* (XX век, II, 420). Ово значење придеву *многозначан* дато је у Речнику српскохрватског језика МС—МХ (књ. III, која обухвата крај слова *К, Л, М, Н, Њ* и две трећине слова *О* и која је сада у штампи). Једино то значење ће имати и у великом Речнику САНУ, јер у лексичкој, доста богатој иначе, грађи на основу које се овај речник ради, опет нема ниједног другог значења осим наведеног. Ми смо се у овоме чланку први пут срели с том речју у значењу: *врло значајан, много значајан*. А не налазимо никаква оправдања за прављење сложенице од ове две речи, него се сасвим лепо могло рећи: *Књига о човеку и писцу чији су живот и дело многострани и врло значајни*. Ако је пак аутор чланка баш желео да ради некакве симетрије, за којом нема никакве стилске потребе, ипак употреби сложеницу — онда је могао место овога *многозначан* (односно место нашег *врло значајан*) узети сложени придев *многозначајни*, па рећи: *Књига о човеку и*

писцу чији су живот и дело многострани и многозначајни, јер се многозначајан употребљава у значењу на које је аутор чланка Бегећево бегенисање Скерлића мислио. Ту придевску сложеницу добро употребљену налазимо у примерима: *Тако се извршио велики и многозначајни догађај* (А. Белић, *Око нашег књижевног језика*, стр. 254) и *Па ипак је из тих наноса спољашњег остало све исто . . . шетње и многозначајна ћугња* (Н. Симић, *Закони и огњеви*, 339). А такве сложенице, иако есонцентричне, нису у супротности с природом нашег језика (в. између осталог М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, књ. I, 418).

в) *Више и боље (су) говорили и писали они који су га нападали . . . него ли бегенишући Бегећ.* — Супротно констатованој успешности игре речи у наслову чланка — *Бегећево бегенисање Скерлића*, писац нимало успешно није употребио некадашњи партицип (бегенишући) у функцији придева. Ми истина, нисмо, као некадашњи језички „пуристи“, против такве употребе придева у облику садашњег глаголског придева у свим случајевима, него налазимо да га је чак исти овај писац добро употребио у цитату, из Скерлића, „кога сматра човеком и писцем . . . искреног духа, некористољубивог карактера и верујуће душе“. *Верујућа душа* значи свака душа која верује, која стално верује у нешто; то је онај који има своју веру, свеједно је у шта је има. Али се „бегенишући“ не може рећи ни за кога, јер нема тога ко стално бегенише, ко свакога бегенише, тј. коме се свако допада; глагол *бегенисати*, хтели смо рећи, не означава нешто што је стално, нити се, према томе, облик глаголског придева од њега може употребити у служби правог придева и с придевским функцијама. Зато и кажемо да је игра речи, односно натегнуто тражење стилског ефекта овде писца навело на језичку неисправност придевске употребе некадашњег партиципа од једног глагола чије значење такву употребу не допушта. И било би много боље, и сасвим добро да је, ако је већ хтео да у вези с презименом Бегећ употреби глагол бегенисати, једноставно рекао . . . *него ли Бегећ који бегенише Скерлића.*

X.

Штампа: „Радиша Тимотић“, Београд, Обилићев венац бр. 5. — 1968.

НАШ ЈЕЗИК излази од почетка XIII књиге у њеј годишњих свезака од најмање четири табака; њеј свезака чине једну књигу. Јула и августна часопис не излази. Годишња претплата износи 10 н. дин.; цена поједином броју је 2 н. дин. Претплата: слајни Институту за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35 I, на текући рачун број 608-3-133-10. Рукописе слајни Уредничком одбору или дру. Живојину Симоновићу секретару Одбора, Института за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35 I.

— Рукописи се не враћају. —

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XVI, св. 4.

БЕОГРАД, 1967.

САДРЖАЈ

	Страна
1) И. Грицкат, Стилске фигуре у светлу језичких анализа	217—235.
2) М. Стевановић, Облици другог дела сложеног предиката као допуне безлично употребљеног глагола <i>требаги</i>	237—243.
3) Митар Пешикан, О систему заменичких речи	245—267.
4) Љубомир Поповић, Проблем понављања једног реченичног дела	269—290.
5) ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ	291—295.

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ
Секретар Уређивачког одбора др Живојин Станојчић

БЕОГРАД
1967

НАШ ЈЕЗИК

Књига XVI

Нова серија

Св. 4

СТИЛСКЕ ФИГУРЕ У СВЕТАУ ЈЕЗИЧКИХ АНАЛИЗА

I

У нашој науци, поготову када је реч о њеној средњошколској примени, поглавља о фигуративном изражавању одн. о стилским средствима уопште налазе се махом у расправама или уџбеницима из књижевности а не из језика. Тачније речено, сматра се да та област спада у теорију књижевности, одакле се ставови у вези с њом, обично веома мало прилагођени лингвистичком аспекту, преносе евентуално у књиге о језику, у одељке о стилистици.

Јасно је да се овде ни приближно не може обухватити сва проблематика разликовања између „књижевне стилистике“ и „лингвистичке стилистике“, о којима другде има многобројних и опширних радова. Не може се говорити ни о дефиницији стила (у нашем случају стила у чисто лингвистичком смислу те речи), о оној граници испод које остаје стилски необележено, „обично“, „неутрално“ изражавање, а изнад које почиње било каква стилска транспозиција. У своме раду употребљаваћемо ове и сличне изразе као да су већ дефинисани, препуштајући стандарним језичким критеријумима да им одређују садржај. Циљ ове расправе је искључиво тај да, прво, оно што данас стоји у нашим уџбеницима из теорије књижевности поводом стилских фигура покушамо да пребацимо на поље науке о језику; узгред, зар је мали број наставника који предају и једно и друго, и то истим ученицима? Друго, показаћемо да се, уз учешће специјалних

ног лингвистичког мишљења, разноврсна проширивања и померања значења могу наћи у много већем опсегу него што то наводе класични извори теорије књижевности.

Требало би јасно разграничити два елемента у целом питању стилских фигура: експресивну вредност и механизме њеног постизања. Разуме се да и књижевнике и лингвисте интересују оба ова елемента, али им они придају — и по природи ствари треба да придају — неједнаке нагласке. Савремена теорија књижевности направила је регистар тих фигура, дала њихово углавном формално језичко објашњење, понегде извршила и класификацију према језичким мерилима. Али као њен главни задатак остаје валоризовање фигура, тумачење њихове изражајне или чак естетске вредности, њихова оцена. Међутим, лингвистику не занима толико ефекат и домет њихове употребе, за њу је споредна успешност или промашеност тако употребљеног језичког средства, упечатљивост или бескрвност. С друге стране, лингвиста ће схватити природу ових појава шире него теоретичар књижевности, јер их он посматра и у њиховој историјској еволуцији, а сем тога и у целокупном језичком ткању а не само на изражајним вршцима, тј. чак и тамо где су само принципи аналогни, а стилски ефекат није постигнут. Извлачење из речи нечег другог него што оне по својој основној функцији пружају — ту срж стилизирања — лингвиста ће видети и у оним многобројним случајевима где је то за другог теоретичара индиферентно, или чак неуочљиво, или је уочљиво али се о томе још није створила издиференцирана представа ни терминологија.

Држећи се обима у којем се о стилским фигурама обично говори (и занемарујући извесна колебања у тачном схватању неких од њих), као и њихових назива из наше школске праксе, можемо да извршимо њихову категоризацију са лингвистичког становишта.

І. Акустичке фигуре. Фигуре се граде на нивоу фонетских појава. Разумевање смисла речи је утолико потребно, што семантика већином диктира или оправдава изабрано звучно средство, па се и сама експресивно уздиже захваљујући примењеном ефекту.

- Асонанца (понављање истих самогласника);
- алитерација (понављање истих сугласника);
- ономотопеја (подражавање звукова);
- формална (фонетска) игра речи.

II. Семантичке фигуре.

1. *Позиционо одн. интонационо функционисање речи.* Семантика је релевантна, али се семантичким величинама оперише на формалном нивоу: оне се понављају, изостављају, на њима се инсистира или се тражи њихова реконструкција према контексту одн. према ситуацији, придаје им се друкчији нагласак и сл.

- Анафора (понављање исте или истих речи на почецима стихова, ставова и др.);
- епифора (понављање на крајевима);
- палилогија или анадиплоза (понављање на крају претходне и на почетку следеће целине);
- симплоха (понављање на почецима и на крајевима узастопних целина);
- полисиндет (понављање везника);
- асиндет (изостављање везника);
- елипса (изостављање семантички аутономне речи);
- реторско питање (упитна конструкција);
- апострофа (форма обраћања).

2. *Синтаксичко функционисање речи.* Фигуре се састоје од различитих контаката семантичких величина.

- Компарација (појам упоређен с другим појмом);
- епитет (појам са квалификацијом);
- таутологија (напоредност једнородних квалификација; обично се узима као „негативна фигура”, фигура коју треба избегавати, слично плеоназму који се и не убраја у стилске фигуре већ у стилске појаве);
- градација (напоредност по критеријуму интензитета);
- контраст (и антитеза) (напоредност по критеријуму супротности);

— парадокс (напоредност по критеријуму противречности).

3. *Лексичко (лексичко-семантичко) функционисање речи.* Фигуре се граде тако што се једна семантичка јединица замењује другом (или другима) по различитим критеријима њихове потенцијалне заменивости.

— Перифраза (замена појма његовим вишечланим описом);

— метафора (замена једног појма другим по њиховој заједничкој или сличној особини);

— метонимија (и симбол) (замена по конкретној логичној вези или по конвенционално прихваћеној);

— алузија (и инсинуација) (замена по апстрактној логичној вези);

— иронија (и сарказам) (замена по квалитету појмова, у широком смислу);

— персонификација (замена по критеријуму живо — неживо или човек — животиња, евент. биљка);

— синегдоха (замена по броју, по критеријуму парцијалност — тоталност);

— хипербола, еуфемизам, литота (замена по величини, по интензитету);

— алегорија (дужи низ замењених појмова).

Разуме се, има случајева када нека фигура из једне класе покрива фигуру из друге: анафора се може употребити у градацији, епитет присуствује у многим другим фигурама, и уопште се већина њих узајамно не искључује.

Иако акустичке фигуре стварају утисак примитивнијег стилског средства, оне су углавном производ релативно каснијег времена; оне представљају уношење извесног артизма у израз, доказ осећања за музичку страну језика и за симболику гласова. Чињеница је да се те фигуре (изузев старих и према томе лексикализованих оноματοпеја) ретко употребљавају свесно у говору. Фигуре показане под II. 1. представљају такође махом својину писане речи, а уколико се појављују и у разговорној, у питању је емотивније или претенциозније изражавање. У групи II. 2. има фигура типичнијих

само за књижевни језик, као и таквих које су честе у свакој врсти израза. Фигуре из групе II. 3 — иако се при њиховој реализацији очигледно захтева дубље понирање у значење појединачних речи — врло су честе, и у говору а не само у писању; неке од њих леже у основици преткњижевног, првобитног семантичког обогаћења старих и данас најобичнијих вишезначних лексема. Фигуре у прве три групе (I, II. 1. и II. 2) заснивају се, у суштини, или на спољним ефектима или на вештини размештања речи узетих у њиховом примарном значењу. Највреднија лингвистичке пажње је свакако група II. 3, како због давног учешћа у језику управо оних принципа на којима се фигуре из ове групе граде, тако и због суштине тих принципа.¹ Ту се појављују трансформације значења унутар самих лексичких јединица (или њихових низова: случај код алегорије, најчешће и код алузије, ироније), без служења другим језичким средствима: нпр. реч *туп* почиње да значи *неинтелигентан*, или *војска* — *војник* или *кров* — *кућа* без суфиксације или префиксације, без специјалног интонирања, а често — као што ће се одмах видети — и без утицаја ширег контекста. Готово у свим овим — бар овде наведеним, значи најчешће навођеним — фигурама предмет стилске операције је значење речи, а не неки

¹ На домашај те старине указују поједини примери из далеке језичке или књижевне прошлости, од којих су неки пролазили кроз многе фазе стилског изблеђивања, до потпуне неутрализације.

— Перифраза: старословенски израз *любѣ творити*;

— метафора: речи *врео*, *зрео*, „*горући*“ (у значењу *врео*, у др. словенским језицима), *магарац* (у многим словенским и несловенским језицима);

— метонимија, симбол: *крст* у значењу судбине, обично *зле*, испити *чашу* (обоје с почетка хришћанске ере, данас у многим језицима), *колевка*, *гроб* (почетак одн. крај живота, у разним језицима);

— персонификација: *љубав* не завиди, *љубав* се не велча, не надима се... не тражи своје, не сраи се... све сноси, све вјерује, свему се нада, све трпи (I Посл. ап. Павла Кор. 13, 4—7, Вуков превод);

— синегдоха: говорeње о човечанству уопште у облику *човек* (у многим језицима), *зрно* (зрневље житарица, у слов. језицима), *образ* (првобитно цело лице, данас у српскохрв. његов део, исто тако *лице* данас у словеначком у значењу *ск.* образ);

— хипербола, еуфемизам: *бабура* (у истом значењу као и *баба*: врста пећи и врста рака, в. Речник САНУ), *грашак*, *прашак*, *детлић*);

— алегорија: старогрчке басне, јеванђеоске приче.

моменат реченичке употребе те речи. То ће рећи да се при прављењу метафоре *злато* (драго биће) или метонимије *перо* (писатељство) извлачи значење нечег драгоценог из збира значења у речи *злато* у о п ш т е, или се реконструише логична веза између писања и пера у о п ш т е, без обзира на то у коме, рецимо, падежу стоје речи *злато* или *перо*. Зависност буквалног или пренесеног значења од реченичне функције одговарајуће речи, о чему се каткад говори, махом је — барем у овим случајевима — привидна. Тачно је да је изроњавање помереног значења речи *магарац* олакшано стављањем те речи у именски део прирока: Ваш познаник је *магарац*, — за разлику од положаја у подмету: *Магарац* је *сисар*. Међутим, и у првом и у другом случају може бити обрнуто: Она животиња тамо је *магарац* (именски део прирока, а нема померености) — *Магарац* је само могао да напише такав чланак (подмет, а има померености), што је на првом месту условљено већ постојећим асоцијацијама и говорним узусима. Једина од побројаних овде фигура чија је езгистенција условљена нечим од граматичке употребе речи а не искључиво њеним лексичким значењем јесте *синегдоха*: у питању је замена једине множином одн. збирношћу или обратно, о чему ће, као о занимљивом и важном принципу, још бити говора.

II

Даље ћемо још сузити проблематику, да бисмо о најужој али и најбитнијој појави говорили најопширније. Као што је споменуто, неке од фигура у II. 3. већином су вишечлане; и уколико то јесу, њихови чланови у крајњој анализи сводљиви су на неку од простих фигура. То се, уосталом, дешава чак и у случајевима њихове сопствене једночланости (алузија од једне речи може представљати добро наћену метонимију и сл.). Ако даље искључимо из разматрања замену појмова по квантитету, у ширем смислу те речи, тј. и по броју (*синегдоха*), и по величини (*хипербола*, *еуфемизам*), преостале фигуре своде се, у ствари, на један заједнич-

ки именитељ. Појам се назива именом неког другог (ширег, ужег или просто друкчијег) појма, по извесној, каквој било логичној асоцијацији, а до омогућавања такве измене, тј. до могућности измењеног разумевања дате речи, долази — у тренутку првобитног стварања фигуре — захваљујући непосредном додиру са неадекватном лексемом: зрео *човек* уместо зрео *клас*. У питању је чиста аloseмија (другозначност, инозначност), коју иначе, као принцип, налазимо у семантичкој историји сваке речи која има или је икад имала више од једног значења. Бавећи се историјом семантички разгранате речи ми данас можемо да пратимо асоцијативне процесе у главама некадашњих људи, — разуме се, уз велику опрезност да се ствари не протумаче погрешним или осавремењеним мерилима.² Шта од те разгранатости треба сматрати простом семантичком неиздиференцираношћу, шта стилски безбојним проширивањем назива на друге појмове а шта правом, стилистичком фигуративношћу — и шта би чиме требало сматрати у епоси самог таквог збивања, а шта данас — то се све може одређивати проучавајући сваки случај посебно. Ми ћемо овде дати само најопштију класификацију тих могућности.

Типови вишезначности једног истог гласовног склопа веома су различити. Наравно, одмах искључујемо етимолошку хомонимију (бити — ударити и бити — постојати), као и хомоморфију (води — зап. начин од водити и води — локатив од вода). Неколико првих од даље наведених типова данас не спадају или нису ни раније спадали у оквире стилске релевантности; али, као што смо споменули, због истоветности принципа који се протежу од стилски ирелевантних до стилски релевантних појава, лингвистика се мора бавити целокупношћу таквих збивања.

² Много нагађања изазивала је, нпр., чудна блискост индоевропског корена *геп* који је у „знати” и истог таквог *геп* који се налази у речима везаним за рођење и род: жена, *гепус*. Било је претпоставки да им је заједничка, шира представа била „моћи, бити у стању” (Уленбек); по другима би „племе” и „племенски знак, обележје” имали неки заједнички језички назив (Исаченко). Доста је вероватно тумачење О. Трубачева да се *геп* = рабати се, бити сродник додиривало са *геп* = знати, познавати (првобитно) човека. — В. О. Трубачев, *История славянских терминов родства* (1959, Москва): 154—157.

А. На првом месту срећемо статичну (а не динамичну, развојну) полисемију — назовимо је платисемијом (широкозначност, а не многозначност) — под коју се подводе они случајеви за које се ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање. Нпр., немогуће је утврдити да је придев *велик* м о р а о некад да означава просторну величину па да се тек после претворио и у ознаку за нематеријалне димензије. У Речнику САНУ придев *велик* има у 14 тачака укупно 29 придевски дефинисаних значења, од којих ниједно није обележено као фигуративно, што је и сасвим исправно; сва значења (са делимичним изузетком неких сталних епитета или атрибута: велики кнез, Александар Велики, велики кашаљ итд.) у ствари су само могућности различитих номинација једне исте основне представе, зависно од тога с којом речју та основна представа контактира: велико гувно је пространо, велике очи — разрогачене, ти си већ велики — одрастао, велико јело и пиће — обилато, велика зима — љута, велика помрчина — густа, итд. Исто се може констатовати, рецимо, за глагол *ићи*: нема основа за претпоставку да би тај глагол морао некад значити само ход помоћу ногу, а да је казивање као „иду дани” нека врста пренесености представе о ходу на персонифицирано „дан”. *Ићи* је највероватније имало првобитно широко значење самоиницијативног или самониклог кретања. Тако се, нпр., и за француско *aller* констатује да је широкозначна а не разнозначна реч, иако је то у руском и *идти* и *ехать* и *лететь*³, а исто се тврди и за првобитно руско *идти* (идяхоу на конихъ и на санехъ; Святославъ же идяше в лодьяхъ⁴ — ситуација која је блиска савременом српскохрватском али не и савременом руском језику). Овакве језичке чињенице можемо упоредити са данашњом добро познатом употребом каквог ширег назива за ужу врсту: поводом сваког цвркута обично

³ В. Гак, Некоторые общие семантические особенности французского слова в сравнении с русским и вопросы лексикографии, Лексикографический сборник 4 (1960, Москва) 17.

⁴ Д. Шмелов, Очерки по семасиологии русского языка (1964, Москва) 120, друга напомена под текстом.

се каже да *птица* цвркуће, јер се врсте птица не распознају или просто не познају, као што ће Европљанин и банану увек звати једино бананом, док у крајевима где оне успевају постоје десетине назива за разне њихове врсте. На широкозначне речи подсећају и савремене мотивисане изведенице: *легилица*, *прикључак* и сл., које услед мотивисаности могу да значе много ствари, па су стога неприкладне за фигуративну употребу. — Појава платисемије је везана за именице, глаголе и придеве најширег значења. Када је у питању придев који „детаљније” изражава особину (не *велик*, него: *ситан*, *сладак*) или, рецимо, глагол специјалнијег значења (не *ићи*, него: *јурити*, *пузити*), примена таквих речи на удаљење појмове постаје неадекватна и самим тим се ствара померено, тј. фигуративно изражавање: *ситан глас*, *дани јуре*.

Кад је реч о прајезичким епохама, врло је тешко говорити о томе шта је сигурно било од почетка широкозначно, а шта представља давнашње преношење — рецимо, са просторних појмова на временске. Појаве о којима говоримо не уочавају се само на променљивим речима; оне постоје и код предлога и прилога. Имамо употребу предлога у изражавању просторних односа: *од куће до бунара*, а затим и у примени на временска растојања: *од петка до недеље*, као и на безвременске апстракције: *од тихе радости до бурног весеља*. У овом случају одиста је тешко рећи да ли су предлози *од* и *до* били исконски широкозначни, применљиви и на простор и на време и на стање — или не. Неке наговештаје ћемо ипак наћи у месним и временским прилозима. Наиме, месни прилози могу да послуже и за временске односе, али временски по по правилу не служе за месне, што указује на тенденцију преношења просторног поимања на временско. Тако се, нпр., говори: *село је близу* — *подне је близу*, међутим, *скоро* је *подне* не може се претворити у *скоро* је *село*; *столица је ту* — *ту* смо имали (тј. у том и том веку) велике писце и сликаре, али је непреносив прилог *тада* (*тада* смо имали велике писце и сликаре) на указивање у простору: *тада* је *столица*.

Треба имати у виду и то да у језику не влада генерално правило да се речи стварају првобитно ради именовања

негег конкретнијег, а да касније развијају апстрактнија значења. Није редак и обрнут случај: *жећ* је испрва значило жудању уопште, па се конкретизовало у жудању за водом; *ниво* је било пиће уопште, па је постало одређено пиће, слично као и сама именица *пиће*, која је најпре значила пијење као мислену категорију, а тек после и течност која се пије. Исти је случај у многим примерима некадашњих помина actionis који су се преобразили у називе за објекте и резултате тих акција: прибор, нанос и сл.⁵ — И ово спомињемо зато да упозоримо на несигурност закључивања када су у питању давнашње језичке епохе.

Б. Начелно је сасвим друкчија појава развојне полисемије, када са сигурношћу можемо да пратимо настајање једног значења од другог. Ту се могу разликовати: I. лексикализовани случајеви, који такође још не иду у стилистику, и II. случајеви стилистичке природе.

I. Међу прве иде:

1. *Грамматикална полисемија*. Речи су се у своме развоју тако удаљиле једна од друге да су промениле и своје граматичке особине: а) реч је променила реченичну функцију (прешла у другу „врсту речи“): *врх* — именица и *врх* — предлог (Оро гн'јездо врх тимора вије); *више* — придев, *више* — предлог и *више* — прилог и сл.; б) променила се граматичка природа унутар саме лексеме, без промене функције; нпр., измењен је глаголски вид: *денути* (сврш.) = сместити, оставити (Куда да денем те књиге) — *денути* (несврш.) = садевати, слагати (сено); в) промена је условљена рекцијским моментима: *решити* са додатком да + инфинив = одлучити се (решио је да дође) — *решити* са објектом = наћи решење (решио је задатак), или — детаљније од тога али принципски исто: *закључати* браву на вратима = *окренути*, *наместити браву*; *закључати* врата = извршивши одређену радњу око браве *блокирати врата*; *закључати* собу = извршивши ту исту радњу *учинити да се у собу или из собе*

⁵ Према неким теоретичарима ово су примери за метонимију, разуме се овде само у историјском аспекту, пошто су речи остале са својим секундарним значењем а изгубиле примарно, буквално.

не може пролазити; закључати човека иза врата = извршивши исту радњу онемогућити човеку излазак.

2. *Ситуациона полисемија.* Чести су случајеви да једна реч мења своје значење према области људских интересовања и радне праксе. Разни делови разних алата, направа, машина и сл., разне појаве у разним доменима пољопривреде, природе — зову се зуб, витао, вретено, кашика, папуча, вихор итд., и у одређеним ситуацијама, када се те речи спомињу, зна се тачно о којим је предметима или појавама реч; за сваког говорника је очигледно да реч није фигуративно употребљена.

II. На крају ове класификације долазимо до стилски релевантних померања у речима — до добро познатих метафора и метонимија. Треба имати на уму да постоји метафорично одн. метонимијско померање које не излази из оквира једне речи (*Мрак његовог живота постаје му све теже подношљив*), као и такво које захвата нешто шири одсечак текста (*Мрак који се надвио над његовим животом постаје све гушћи*). По томе се заправо разликује фигуративно значење речи од њене тако зване фигуративне употребе. *Мрак* у првом случају има фигуративно значење, док у другом — тј. кад се каже да се мрак *надвија* и да се *згушњава* — реч *м р а к*, у ствари, стоји у сопственом појмовном амбијенту (*надвијање, згушњавање*), она сама и није померена, него је употребљена у умереној, метафоричној групацији речи.

Напомињемо још и то да се стилска померања догађају понекад при мешању књижевнонормативних односа: архаична реч може зазвучати не само шаљиво него и са нешто промењеним значењем (*прикљученије, житије, збитије*), а исто се то дешава често и са покрајинским или жаргонским лексичким фондом.

III

При истраживању фигуративности као језичког феномена могу се открити још неки стилистички поступци, који приликом уобичајених теоријскокњижевних излагања нису

нотирани, док су у лингвистици спомињани несистематисано и у скромном обиму.

У језику се врше неке замене и друге врсте него што је замењивање једне речи другом на основу њихових заједничких семантичких компонената. Размотрићемо још два типа таквих појава: прво, када се на буквално употребљену лексичку материју примене неодговарајуће граматичке категорије (метатакса категорија), и друго, када се у нормално употребљеним граматичким категоријама појави неодговарајући семантички материјал (метасемија).

I. Видели смо појаве (у првом поглављу, у групи II. 3) када се употреба неке речи на месту друге, „праве” речи заснива на узајамности њихових особених значењских компонената. Случајеви су индивидуализовани: нпр., случај да се значење одраслости, уобличености извуче из *зрео* у његовој вези „*зрео клас*” па пренесе у везу „*зрео човек*” не може послужити као модел за друге метафоре (сем за аутоматизовану негацију: „*незрео човек*”), јер у томе нема ничег категоријског, ничег што би омогућавало аналогију. У извесном смислу искоришћавање категоријског момента, са могућношћу аналошког проширивања на друге случајеве, налазимо у персонификацији: много шта што је неживо може да се третира као да је живо, као да мисли, говори и сл. Веома стар и раширен пример мењања категорије јесте увећавање или умањивање: приликом употребе речи *косица* или *косурина* ми ту остављамо једну заједничку компоненту са основном речју *коса* (тј. њено лексичко значење), али — примењујући категорију деминуције одн. аугментације — нададајемо још и то опште значење да нам је та коса пријатна (не мора бити мала!) одн. да је непријатна (не мора бити велика!). Категорија умањености одн. увећаности игра дакле, по познатом, језички уходаном систему, одређену семантичку улогу. Синегдоха, коју смо већ у том смислу спомињали, и са своје стране указује на могућност замењивања по неком категоријском а не пригодно нађеном, појединачном моменту; при чему у тој фигури имамо случај да се оперише једном граматичком а не семазиолошком категоријом. Наиме, из категорије граматичког броја (једине или мно-

жине, збирности) извуче се нешто што је за њу типично, па се употреби у положају оног другог броја. У збирности речи *војска* пронађен је елеменат (изједначеност, безличност војника — то после може и да се избрише из свести) који је применљив и на јединку тога збира, и зато се један војник у шали може поздравити са „Здраво, војско!“ („ти, који припадаш тој безличној целини“).

Забележићемо још неке случајеве те врсте.

1. На исти начин неки потребан елеменат може да се апстрахује и из оквира граматичке категорије времена. Сигурност, евидентност извршења, присутна у неком од прошлих времена, може да се примени на тај начин што ће се граматичко прошло време употребити за логичну будућност: Умрех од страха, Пропао сам и сл. И ово је врста стилске фигуре, метатакса времена или метакхронизам.⁶

2. У своме развоју, нарочито у најновије време, језик проналази још један вид заменљивости на нивоу граматичких категорија. Једна од најмање примећиваних појава јесте супституција или контрибуција значењских прелива које у себи носе поједини падежи одн. предлошко-падежне конструкције. Употребом неадекватног падежа или падежне конструкције уноси се у контекст асоцијација на неки одређени смисао тог падежа, а сем тога се, понекад, и појединим другим речима у близини дају нови и жељени семантички присенци. Илустроваћемо то на неколико примера из језика Добрице Ђосића.⁷

Писац каже: Он није могао ћутањем то да трпи — уместо: ћутећи, у ћутању. Самим инструменталом се казује да је ћутање било оруђе, начин трпљења а не његов пратилачки моменат. Даље: Јутро се наставља мислима последњих

⁶ Међутим, није експресивно средство ако се прошло време замени будућим (На то ће он рећи), или садашњим (Сви устају и одлазе — у приповедању). Замена прошлог времена императивом (А он њега удри па бежи) изискивала би начелно друкчију и опширнију дискусију. Из свега овога се види да се стилске интенције не поклапају са проблемима релативности или модалности у употреби глаголских облика, и ниуколико им не служе као мотив. Тумачење релатива и модуса помоћу фигуративности давао је у своје време А. Стојићевећ, Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику (1951, Љубљана) 34 и д., 69 и А. и Другае. Критички приказ тога: М. Стевановић, ЈФ 19, 283 и д.

несаница: настављати се нечим (што и није чест обрт) значи прелазити, претварати се у свој природни наставак (артерије се настављају артеријским капиларима); овде је уместо локатива „у мислима” узет инструментал „мислима”, да би се појачао утисак стопљености јутра и тих мисли. Имамо даље и ово: Све сам саздао у њега; акузативна конструкција „у њега” изнета је из спојева као што су „уneo, уложио у њега”, па се њеним контактом са глаголом саздати, који нормално такву рекцију не изискује, ствара у том глаголу акумулирано значење — да је говорник стварајући уneo нешто у некога, уложио у њега своје саздање. Дете грцаво цмокће мајчину брадавицу: ономатопејски глагол цмоктати није прелазан и не би тражио објекат; међутим, намештањем објекта уз њега тај се глагол обогаћује, он упија у себе асоцијацију са „сисати” и почиње да значи: сисати цмокћући. Ломим густе веће на слуге: ломити веће значило би придавати нарочити положај већама, али уз рекцију „на некога” придолази и значење: намрштено гледати, управљати строг поглед на некога. Не престајући да сузи на прошле ноћи: сузити је овде тихо плакати, међутим, захваљујући додатку „на нешто”, јавља се нова асоцијација — мислити, подсећати се на нешто у сузама. — Слични овима су и примери директне рекцијске асимилације: Србија се трипут празнила старим народом и новим пунила: под утицајем инструментала уз глагол пунити се ставља се исти падеж и уз његов антоним празнити се. Тада се он и оделом и држањем крио: из конструкције „истицати се, падати у очи нечим” инструментал се премешта у конструкцију са глаголом супротног значења. Уколико је овде преношење рекције вршено само механички, из једне аналогне или антонимичне ситуације у другу, стилски ефекат је самим тим бивао слабији.⁸

⁷ Роман Корени. В. и стилистички приказ романа у НЈ н. с. 6: Белешке о језику и стилу у Коренима Д. Ђосића, 169—179 (М. Лалевић) и 179—185 (Св. Георгијевић).

⁸ У споменутој књизи Д. Шмељова, 190 и д., показује се појава „разилажења у рекцијским облицима, при семантичкој блискости главних чланова синтагми”: рад кому-либо и доволећ кем-либо, — из чега могу проистећи зближавања типа рад кем-либо. Наводи се: развитие к социализму (рекција узета из движение к чему-либо), обусловленность от чего-либо (реакција из зависимост от чего-либо) ита. Примери Шмељова немају стилске шарже.

О целој овој појави, метатакси падежа или метаптоматизму, можемо рећи да она пружа широке могућности значењског и стилистичког обогаћења такста, само што њена употреба, у функцији позитивног стилског средства, у данашњем језику није још узела ширег маха, пошто је за њу потребно истанчано језичко осећање, каквим се одликују само поједини језички таленти.

II. Друга је врста случајева када се реченичне категорије употребљавају без метатаксе, али пошто се у њих ставља лексика која у такве категорије по својој семантичкој природи не спада, настаје сукоб из кога резултира опште померање значења и стилска маркираност. Видећемо неколико типова таквих појава.

1. Генитиви односа или припадности, наслоњени на именице чије значење те генитиве не може толерисати без стилског ефекта: када се каже крпе облака, клинци кише, игле бајонета⁹ и сл., у оваквим граматички исправним додирима лексички инкомпатибилних речи стварају се нове значењске величине, са вишком нове изражајне снаге. Присуство речи *киша* уз *клинац* испуњава реч *клинац* новим значењем: прскање, прскотина клинастог облика; игле бајонета су игласти облици, обриси бајонета (не врхови бајонета, јер се на целе бајонете а не на њихове врхове примењује реч игла!); исто тако авет глади је претња, аветињско надношење глади, а мапа влаге¹⁰ — слична мапи разуђеност, разливеност влаге. Д. Ђосић каже: Назире се песница дрена, Забелеше се зуби у бусену механцијине главе, Чује се само велики хлеб срца, По њој се вуче четкица сна, итд. итд., — а све то, често не пружајући буквалну копију спољне стварности ни онога што је о њој у тренутку писања мишљено, ставља читаоца у могућност да допуњује смисао сопственим примислима.

⁹ Приказ издања Лексикографический сборник (1957, Москва), у ЈФ 22, 296—303.

¹⁰ Из језика Јанка Боновича. В. чланак Богатство и богаћење језика (поводом збирке приповедака Јанка Боновича „Хроника и путописи“, Цетиње 1950). — Књижевност и језик у школи 3, 164—170. Исп. и тумачење М. Стевановића у чланку: Једна синтагма с аблативним генитивом у стилској функцији поребења и епитета, НЈ 16, 27—31.

2. Исти ефекат стварају и неодговарајући објекти уз прелазне глаголе. Наводимо неколико таквих случајева без посебног коментара: Наставих да газим крцкање сувих риблих кошчица; Снег засипа тишину на средини ноћи; Воловски рогови набадају густ сунтон — све из Д. Ђосића. Упоредимо и овај пример темпоралног акузатива из задатка једне ученице (Недељне информативне новине 28. I 1968, стр. 7): То је последњи састанак ове деце... чија детињства живе већ осам дневника (крај осме школске године).

3. Некохерентност буквалног значења и оног које се према положају у тексту очекује: има случајева када контекст недвосмислено указује, нпр., на то какав би глагол требало да стоји на одређеном месту (глагол говорења, кретања), па се употребом глагола друкчије семантике опет ствара судар, са изроњавањем новог семантичког и стилског квалитета. Тако су у следећим примерима глаголи говорења замењени другим речима, и у резултату се добива свежина и сажетост израза: Кога? — трже се Борђе; Је ли ми жив Адам? — мукло одјекну у рупи; Ја? — језа стресе старца. — Ја? Како? — придиже се на лактове; Коњи су упрегнути, — каже и чека Николина глава; чак и ово: Чија је! — чвор је Аћимово лице (сви примери из Д. Ђосића). — Пример за замену глагола кретања налазимо код Ј. Боновића: Неправилне глаголе бубао је кроз градске паркове.

4. Вредна је пажње појава адвербијализације неадекватних или уопште адвербијално неупотребљивих придевских основа. Не постоје морфолошке сметње при грађењу прилога ма од ког придева, али су ту значењске сметње, или тачније, сукоби могућности да се два значења на овај начин приближе, што се превазилази у једном вишем, стилски обојеном квалитету. Када се неодговарајућим прилогом ближе одређује придев, придевска особина се модификује укрштајући се (тобоже „одређујући се”) с другом придевском особином, оном која је у основи прилога, на начин који подстиче слушаочеву или читаочеву машту. Исидора Секулић каже: Одонуд вам се ваздух чини врело виолетан и олујан.¹¹

¹¹ Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима, НЈ, 69—80; пример с коментаром на стр. 75.

Каква је то виолетна боја ако је она врело виолетна — остаје да се у мислима догради над буквалним значењем тих двеју речи. Проблем стављања прилога уз глаголе интересантан је на свој начин. Глаголи, сем ако се одређују ближе по месту или времену, што представља приметну мањину случајева (ишао је тамо, тада), одређују се по начину. Прилошка позиција уз глаголе уопште, када је прилог направљен од придевске основе, ствара асоцијацију са значањем „на који се начин врши радња”. И у овим случајевима настају колизије, са плодним могућностима стилског дограђивања, уколико се употреби прилог који својом семантиком не може допринети разјашњавању тога како се радња врши. Ако нешто никако не може бити начин вршења, рађа се схватање да је то онда изглед вршења, утисак од вршења и сл. Нпр., не може се тужно или весело спавати, али реченица: Тужно спава природа под снегом значи то да природа која (персонифицирано) спава делује у том спавању тужно на наша чула; Девојка се чешља некако вунено — начин чешљања подсећа на вуну¹²; итд. Тако налазимо Госићеве реченице: Прсти заборављено застали на вршку; Он иситњено хрче; Симка изломљено уздахну; Поред њене руке цркнуто ражаби се . . . кеса; па ово: Штап је по турској калдрми лупкао . . . густо, заболело, — где је прилог направљен од попридевљеног радног придева „заболели”, који иначе и није у употреби.

5. Даћемо неколико примера друкчијег или сложенијег контактирања међу речима, са истим резултатима стилског издизања. Примери из прозе Ј. Боновића: Зурила је у пуцкарање гранчица; Већ са Кокота почињу да се доживљавају Комови у даљини; Човјек испуња око каменим рељефом Комова, ускипјелим у небо. Примери из Госићевих Корена: Дивље гуске испунише сунтон пискавом осамљеношћу; Једва чека да га мртвог нагази два метра у смоницу; Све док село не букне пуцњавом и вревом петлова; Не видех нигде тако дугуљасту љуску да је небо; Дрека нали кафану.

¹² Прилози и њихов однос . . . 73 и 79.

IV

Не само што спојеве самосталних речи могу стварати специфичковне значењске асоцијације уколико те речи по реалној логици ствари нису за спајање, него такве асоцијације могу производити и делови сложеница одн. изведеница, префикси и суфикси. Питање је само од ког момента одиста почињу да се остварују стилске појаве. Д. Ђосић каже: Хладноћа јој мало прибистрила ум: префикс *при-*, са асоцијацијом на делимично извршену радњу (приуставити, придавити) модификује значење глагола бистрити у: нешто мало, донекле, привремено разбистрити. Слично код Ј. Боновића: Краљ се приобрну на ове речи. За посебни одбир суфикса нађени су код Боновића примери: крововље (м. кровови), очигледно са упирањем на скупину, збијеност кровова, као што би било у случају бродовље за разлику од бродови; Бијела кечад промичу — напореда са: Момчад под бијелим кечетима: облик *кечад* донекле и са своје стране персонифицира именицу *кече* — по аналогiji са момчад, ждребад — поред тога што је *кечад* већ и иначе метонимијски употребљено за људе са кечићима.

Овакве појаве спадају још у у стилски неутралну област грађења речи. Али тако унет неадекватни или бар неуобичајени елеменат сложенице одн. изведенице може да изазове не само модификовану него и промењену семантику, те на тај начин искрсава стилска појава. Тако је, нпр., префикс *до-* додат на глагол звучања *зујати*, и то би, по аналогiji са стилски неутралним моделима, требало да да глагол дозујати са значењем довршити зујање. Међутим, овде је *до-* узето у значењу довршетка кретања, приспећа (као у допузити, допутовати), што је могућно, али што се само из контекста може разоткрити: у скровитом миру, гаје још једино пчела дозуји — па је тако направљена стилски маркирана творевина *дозујати* = зујећи доспети (Ј. Боновић). Исти случај имамо у глаголима *дошкрипати*, *дошуштати* (потврде у Речнику САНУ). Слично, само са обрнутим стилским оптерећењем, тј. са неутрално употребљеним префиксима а са глаголским основама у којима су корени метафорично изме-

њени, видимо и у следећим примерима из Д. Ђосића: Ражаби се платнена кеса: *раз-* носи своје обично значење, али је необичан глагол *жабити се = ширити се у облику жабе; исто: Расканураше се прева; Људи се спластише под брестом, итд. Над глаголима који леже у основама ових глаголских сложеница извршене су претховно исте метафоризације као и над простим глаголима таквог постања, за које Ђосић такође има слуха: Борбе рудари за сином; Ако се не грбачи не може да се једе. Ту исту појаву — неутрални префикс а метафоричну основу — налазимо и код Боновића: У овом дивном крају, питомом и густо истачканом селима: *из-* је као у *ишарати*, *испунити*, али *тачкати* (неки крај селима) представља живописну метафоризацију.

Ово би била у ствари својеврсна метатакса значења унутар компонованих речи, која такође указује на велике могућности оживљавања и обогаћивања језичког израза.

*

У закључку се може рећи да је тема о стилским средствима, посматраним лингвистички (од којих многи типови овде нису ни споменути) тако богата и код нас још тако мало обрађивана, да би за многе језичке стручњаке могла да представља неисцрпно врело.

И. Грицкат

ОБЛИЦИ ДРУГОГ ДЕЛА СЛОЖЕНОГ ПРЕДИКАТА
КАО ДОПУНЕ БЕЗЛИЧНО УПОТРЕБЉЕНОГ ГЛАГОЛА
ТРЕБАТИ

Један наш читалац писмено нам се исповеда да је у расправи потписаног објављеној у Нашем језику књ. V, стр. 85—102, 165—185, под насловом *Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом да* „нашао тврђу се ова два глаголска облика употребљавају напоредо у истој функцији и да међу њима у тој функцији нема никакве синтаксичке разлике”. И није, изјављује даље овај читалац, досад нашао на случајеве који би противречили ономе што је тамо утврђено, али је у најскорије време прочитао, каже, у једном новинарском чланку: „Треба сачекати згодну прилику за то”, и случајно се сетио тврђе о напоредној употреби инфинитива и презента с везником *да* у потпуно истој служби и о могућности њихове међусобне замене у свим таквим случајевима, па је покушао да у реченици датој под наводницима место инфинитива *сачекати* узме облик презента тога глагола с везником *да* испред њега, али се уверио да то није могуће учинити. И то је, пише нам, код њега поколебало уверење у тачност онога до чега се анализом великог броја примера узетих из језика више савремених писаца у поменутој расправи дошло. Зато он пита да ли је тачно његово схватање да примери као што је овај који он цитира оповргавају тачност закључака које смо ми утврдили, или се такви случајеви могу сматрати некаквим „изузетком”, или је пак он, можда, у заблуди кад мисли да у таквим случајевима замена инфинитива презентом апсолутно није могућна.

Одмах ћемо одговорити да ми у наведеној расправи нисмо дошли ни до каквих нетачних закључака, а нисмо ни пропустили да нагласимо како уз облике безлично употребљеног глагола *требати*, поред још неког случаја, није могућа напоредна употреба двају речених облика у његовој допуну. Али зато што у грађи на основу које смо писали поменућу расправу нисмо наишли на пример који би нам налагао обраду тога питања у целини, нисмо у њој ствар сасвим до краја довели. Ми смо то учинили касније, у књизи *Функције и значење глаголских времена*, стр. 46, али ипак сматрамо за своју обавезу да овде одговоримо на постављено нам питање. Рекосмо већ да, по нашем мишљењу, у нашем читаоцу познатој расправи нема нетачних закључака, и да је у њој глагол *требати*, као безличан, узет за један од посебних случајева, да не кажемо за некакав изузетак.

А посебност његова карактера, у вези с обликом допуне с којом он тек чини предикат реченице у којој се употребљава, управо је у његовој безличности. Овај је глагол, како је добро познато, у једном своме значењу (у ономе наравно који нас овде интересује) безличан, док је други глагол, који је, иако синтаксички зависан од дотичног облика безличног глагола *требати*, у ствари прави предикат јер се њим нешто одређено приписује субјекту, ако цела та реченица тј. има свој субјекат, или се пак тим другим делом нешто одређено констатује — ако реченица нема субјекта или се он, непознат, односно неодређен, не казује. И управо зависно од тога да ли овде имамо безличну или личну реченицу и употребљава се један од облика допуне глагола и израза непотпуног значења — не, дакле, као у другим случајевима било који, тећ само један од њих уз употребу другог језичког знака поред саме допуне, мислимо, врло често може да се употреби опет било који од два допунска облика. Управо у једном случају, у случају безличне реченице или безличне конструкције — све је једно (а биће потребно рећи да је то само по форми безлична реченица, а стварно је свакад безлична конструкција, јер оно што се њоме казује увек има свој субјекат, који је некад непознат, а некад се само не изриче) — свакад је уз употребу одређеног језичког знака опет мо-

гућа напоредна употреба било којег облика у допуни глагола *треба* у његову безличном значењу. У случају пак приписивања онога што *треба* да чини одређени субјекат такође је често, опет уз употребу посебног, сада другог наравно језичког знака— могуће употребити или један или други облик допуне, облик презента с везником *да* или инфинитив, мада овде не свакад овај други облик.

Иза овога што смо уопштено казали биће потребно утврдити:

1) шта је то што овај глагол у погледу облика његове допуне чини друкчијим од осталих глагола и израза непотпуног значења, и шта онемогућава напоредну употребу једног и другог облика његове глаголске допуне;

2) уз какве језичке знаке је могућа напоредност употребе двојакних облика допуне безличним облицима глагола *треба*;

3) када и зашто ни с одређеним језичким знаком није могуће употребити било који од два допунска облика уз тај глагол.

А пре свега је и овде потребно нагласити да се у књижевном језику, и у језичкој комуникацији уопште, давање личних глаголских облика глагола *треба* у његовом безличном значењу, с којим се врло често срећемо, с гледишта нормe не сматра исправним, иако би тиме сложеност проблема о коме говоримо била сасвим упрошћена.

а) У језику се констатује да ово или оно треба да чини одређено лице: онај ко говори, односно колектив коме припада говорник, и у томе случају ће се допунски глагол, у ствари: други део сложеног предиката, нормално употребити у личном глаголском облику (у презенту с везником *да*) — у облику јединине или множине, зависно од тога да ли то што се дотичним глаголом казује говорно лице приписује само себи или већем броју лица којем и оно само припада: *треба да сачекам* и *треба да сачекамо*, нпр. Или се пак нешто приписује једном лицу или већем броју лица с којима се говори, односно колективу коме припада онај с ким се го-

вори, или лицу односно предмету што не учествује у говору, опет једном лицу или предмету, односно већем броју њих: *Треба да сачекаш, треба да сачекате, треба да сачека, треба да сачекају.*

б) Ако се констатује да нешто *т р е б а* да ради било ко, тј. да се нешто приписује неодређеном лицу или предмету, да цео, наиме, предикат остане безличан, онда ће се допуњски облик, тј. други део предиката, употребити у облику који не разликује лице, тј. у инфинитиву, рећи ће се, докле *треба сачекати.*

Истина, има могућности да се и с личним обликом цела реченица обезличи, да се, тј., употреби као безлична и с другим делом у личном глаголском облику. А то се постиже додавањем повратне речце *се* личном глаголском облику, која је управо зато карактеристичан знак безличних конструкција (када се место *треба да сачека*, који облик претпоставља одређено 3. граматичко лице јединине, узме тај исти облик с повратном речцом *се*, па се каже: *треба да се сачека* онда место да буде предикат 3. граматичког лица јединине, то постаје предикатом неодређене конструкције. Дакле: *треба да се сачека*, као *год* и *треба сачекати* значи да макар ко, било ко, јединка или већи број њих, треба да сачека. А то значи да се и овде напоредо с инфинитивом као безличним обликом у допуни у истој функцији употребљава презент с везником *да* испред себе (*треба сачекати = треба да се сачека*).

И обрнуто, али само у извесним случајевима, могуће је употребити поред личног глаголског облика (презента с везником *да*) и инфинитив и кад је потребно означити коме се приписује оно што се предикатом сложеним од безличног *треба* (или било којег другог облика безлично употребљеног тога глагола). И ово наравно, уз употребу посебног језичког знака којим се детерминише коме се приписује оно што дотични инфинитив значи. А тај знак је у безличним реченицама, како је познато, облик датива, нека врста, тзв. логичког субјекта. И ако неко хоће да значи одређено лице и у реченици с оба безлична дела сложеног предиката, с безличним обликом глагола *требати* у првome делу и ин-

финитивом, који уопште не разликује лица, у другоме делу, — он то може учинити употребом имена појма којему то приписује у облику датива: *треба ми сачекати, треба ти сачекати, треба му сачекати, треба нам сачекати, треба вам сачекати и треба им сачекати* значе углавном исто што и *треба да сачекам, треба да сачекаш* итд.

Када се има на уму да се безлично не употребљава само глагол *требати*, него и глагол *ваљати*, рецимо, и низ израза непотпуног значења као што су: *дужност је, срамота је, потребно је* итд., треба рећи да се они *mutatis mutandis*, у језику понашају као безлично употребљен глагол *требати*. Примера ради упућујемо на Мажуранићеве стихове: *Срамота је таквоме јунаку цилутнут се не погодит циља*, који значи исто што и *Срамота је да се такав јунак цилитне а да не погоди циљ*.

Али су врло чести случајеви кад овај знак, тј. облик датива као логички субјекат у коме стоји име појма коме се приписује оно што се граматички безличном реченицом каже, — није могуће употребити. Ми смо већ и на почетку цитиране књиге истакли да те могућности нема у примерима с глаголима који значе *чинити* коме што и који као допуну захтевају употребу тзв. датива комоди, односно инкомади (тј. датива користи или штете). И доиста, ако знамо да констатација: *Треба му чекати* значи исто што и *Треба да он чека* у реченицама типа: *Треба му спремити све што је потребно за пут*, мада, посебно она може значити и *Треба да он спреми све што му је потребно за пут*, пре се намеће закључак да та реченица значи да *за њега треба спремити оно што је потребно за пут*. Истина је да нису ретки случајеви да и реченице, односно поједини изрази, а не само посебне речи, могу имати по више значења. Али стваралаштво у језику спонтано отклања двосмислености. И посебно овде нема никакве потребе давати реченицама облике које изазивају неспоразуме, поготову када има могућности за начине изражавања, који саговорника, односно читаоца, не остављају ни у каквој двоумици. Одређено речено, била би права бесмислица поред реченице: *Треба да спреми све што му је потребно за пут*, која никога не оставља ни у каквој недоу-

мици о томе шта се њом хтело рећи, употребити: *Треба му спремити све што му је потребно за пут*, када то пре упућује на значење да је потребно то спремање за појам у дативу извршити од стране било кога другога.

Поред овога је остао неразјашњен још један проблем у вези с употребом облика глаголске допуне безлично употребљеног глагола *требати*. За разлику од других граматичких лица једине и множине, посебно се у 3. л. једине облици глагола *требати* и у безличном његовом значењу све више пробијају у језичку праксу, и овде с неупоредиво више оправдања него у другим случајевима. Безлични глаголски облик — то је добро познато — подудар се с обликом 3. л. једине (и то с његовим средњим родом, ако је то глаголски облик који разликује род). И мада безлично употребљен било који облик глагола *требати* не може имати свог субјекта — његова употреба у личном облику значи углавном везивање за одређени субјекат. С друге стране, везивању глагола за поједино говору неприсутно лице, тј. за 3. л. једине, најпотпуније и управо потпуно задовољава принцип конгруенције по коме предикат било којег једног појма ван говорних лица увек стоји у облику 3. л. једине, у коме се употребљавају сви предикати безличних реченица. И с формалне стране ми ништа необично не налазимо у примеру на који смо баш данас наишли у једном нашем дневном листу који гласи: *Био је образац какав у ствари треба бити лекар*, а с којим су истог типа примери: *ученик треба бити марљив*, па даље: *он треба казати када се враћа* и томе слични. Али будући да принцип овде није само не употребљавати облике глагола *требати* с личним наставцима, него управо не везивати их за одређене субјекте ни у случају када се тим везивањем формално не нарушавају принципи система конгруенције — засад се бар ни оваква употреба не може сматрати допуштеном у српскохрватском језику који се узима за добар образац у општекултурној комуникацији међу онима који се овим језиком служе. И овде, управо, место инфинитива ваља употребити презент с везником *да*: *Био је у ствари образац какав треба да буде лекар*, *Ученик треба да буде марљив*, *Он треба да каже кад*

се враћа итд. Уз све ово на крају, као последњу напомену, додајемо оно што је и само по себи, наравно, разумљиво: у реченици са субјектом није препоручљиво никакво обезличење глаголски облика којим се иначе, како смо горе видели, омогућава напоредна употреба оба облика допуне глагола *треба* у његову безличном значењу.

М. Стевановић

О СИСТЕМУ ЗАМЕНИЧКИХ РЕЧИ

Заменички систем иде у најразвијеније функционално-семантичке системе у језику; по развијености, сложености и дорађености могао би се упоредити можда само с конјугацијом. Ипак се том систему у нашој практичној стручној литератури (уџбеницима и разним приручницима) није посвећивала знатнија пажња. Истина, нека изолована питања проучавана су веома опсежно и темељно¹, али је углавном изостало показивање система у целини и обрађивање међусобних односа његових чланова. Разлози за то биће, поред осталих:

1) Опсег овог система не поклапа се са општим категоријама речи (које су засноване првенствено на функцији у реченици и обличким карактеристикама), јер се овде сусрећу речи различитих синтаксичких степена: речи именичке несамосталним речима (придевима и глаголима), речи ве- (тј. одредбе именичког појма), субдетерминативне речи — тј. речи које су одредбеном односу према одредбеним одн. несамосталним речима (придевима и глаголима), речи везничке службе. Сем тога, синтаксички степен не поклапа се у свим случајевима са обличким карактеристикама (променљивост одн. непроменљивост, *уп. неколика човека: неколико људи*). Све то отежава и разбија обраду заменичких речи у приручницима с класичном класификацијом.

---

¹ Уп. нпр. о заменичким и везничким значењима речи *што* код М. Стевановића (Савремени српскохрватски језик, Бгд, 1964, стр. 279—286 и 302—304 — и другде), о значењу правца и места код И. Грицкат (НЈ н. с. XII, 78—89) и др.

2) Систем није у оној мери аутоматски као деклинација и конјугација, него — упркос јасној укрштености функцио-
налних категорија — задржава у знатној мери лексички кар-
актер. Отуда је потпунија обрада могућна само на темељу
богатије лексикографске грађе.

3) Иако су подударности међу различитим језицима (не
само генетички сродним) веома јасне и значајне, ипак остају
и велике разлике у структури система, често и у дијалекти-
ма истог језика. То смањује применљивост на наш језик
резултата до којих се дошло истраживањем других језика;
отуда ни интернационална терминологија није сасвим ста-
билизована и развијена, што се одразило и на домаћу, која
само делимично одражава структуру нашег заменичког
система.

4) Заменички систем чине укрштене класе, тако да је
практично свака заменичка реч члан двеју категорија (ако
се рачуна са синтаксичким степеном, онда је то још једна
од укрштених категорија), па и то отежава систематску
обраду — како у граматичким, тако (у још већој мери) и у
лексичким приручницима. Има понекад у уобичајеним кла-
сификацијама и нечег хибридног, тј. класификовања заме-
ничких речи делом по једним а делом по другим системат-
ским категоријама.

Стога се надам да неће бити сувишно дати један су-
маран преглед главнијих заменичких низова и указати на
основне односе њихових чланова. Разумљиво је да овде не
треба очекивати неке нове податке који не би били углав-
ном садржани у граматичким и лексикографским прируч-
ницима (нашим и страним); не треба, наравно, очекивати
ни исцрпну обраду ових проблема, који траже опсежна
истраживања у различитим правцима и могу бити предмет
низа студија.

Приложена схематска табела (из техничких разлога да-
та је у три дела, а изостало је показивање великог броја си-
нонимичних облика) представља категоризацију заменичких
речи првенствено по два момента који прожимају цео за-
менички систем. То су, с једне стране, тематске категорије

(у вертикалним колонама), према томе шта се одређује (сам именички појам, припадност, особина, количина итд.); називаћемо их — понешто упрошћено — функционалним класама. С друге стране, заменичке речи се разликују по начину одређивања појма којег се тичу или начину указивања на њега, што се условно може назвати значењским типовима (те категорије показане су хоризонталним колонама). Разликовање синтаксичког степена — номинација-детерминација-субдетерминација, или именичка, придевска и прилошка служба — по смислу се уклапа у категоризацију по функционалним класама, мада у категорији квантификативних заменичких речи има и знатнијих одступања; на овај моменат упућује тип слога у табели.

I

У првом делу табеле срећемо се одмах са упадљивом празнином у терминологији, јер за основну функционалну класу, за заменице које указују на сам појам (а не неку његову карактеристику или моменат у вези с њим) нема уобичајеног назива. Употребићемо термин *идентификативне* или *одредне*² заменице; не инсистирам на управо таквом називу, али изгледа очигледно да је потребан некакав термин за главну категорију ако га споредне имају. Одредићемо мало ближе функционалне категорије у првом делу табеле.

Идентификативне (одредне) заменице према синтаксичком степену деле се на две групе:

а_о. *номиналне (именичке)*, где се (изван личних заменица) разликују:

— *персонификативне (особне)*³, кад се заменица односи на људско биће, и

² Термин „одредни“ употребио је својевремено С. Ристић за придеве односа, у часопису „Књижевност и језик“, 1956, св. 2—3, стр. 81—93 (уп. и осврте у НЈ н. с. VIII, 171—174, и код С. Бабића, Рад ЈАЗУ 344, 1966, стр. 157—158).

³ Избегавам термине *персоналне, личне заменице* зато што су уобичајени у другом значењу, у вези с граматичким одн. говорним

— имперсонификативне (предметне, гачније неособне), кад се има у виду какав други појам;

а. *детерминативне (придевске)*, где такве разлике нема (у ову класу долази и облик *један*⁴, који није показан у табели).

ИДЕНТИФИКАТИВНЕ И КОНОМИНАЛНЕ

	а ₀	а'	б	б'	а ₁
	ја	СЕБЕ	<i>мој</i>	<i>свој</i>	<i>овај</i>
A ₀ : A ₁	ти	↓	<i>твој</i>	↓	<i>тај</i>
	он		<i>његов</i>		<i>онај</i>
A' ₁		↓		↓	<i>други (ини)</i>
B ₀	ко,	ШТА	<i>чији</i>		<i>који</i>
Б	B ₁ ко,	ШТО	<i>чији (но)</i>		<i>који(но)</i>
	B ₂ ко,	ШТО	<i>чији</i>		<i>који</i>
В	V ₁ ко год,	Ш. ГОД	<i>чији год</i>		<i>који год</i>
	V ₂ ико,	ИШТА	<i>ичији</i>		<i>иједан</i>
Г	неко,	НЕШТО	<i>нечији</i>		<i>неки</i>
Д	гдеко,	ГДЕШТО	<i>којечији</i>		<i>гдекоји</i>
Ђ	свако,	СВАШТО	<i>свачији</i>		<i>сваки, сви</i>
Е	нико,	НИШТА	<i>ничјији</i>		<i>ниједан</i>

лицима, ДОК СУ У ОДНОСУ КО: *шта* у питању не граматичка лица него лица уопште, особе, људи. Иначе да напоменем да неубичајени називи које нисам избегао у овом прилогу не значе предлагање терминологије него описно именоване категорија, потребно да би се прецизније и одређеније указало на основну карактеристику категорије; зато дати домаћи називи у више случајева не представљају дословне преводе (какове) напоредно употребљених страних назива. Ипак ми се чини да наша лингвистичка и граматичка литература превише зазире од увођења нових термина, нарочито за категорије којих нема у главнијим европским језицима а својствене су српскохрватском; конкретно за заменичке речи мислим да би добро било да имају свој назив бар типови који се у овом прилогу називају *идентификативним*, *корелативним* и посебно *кардиналним корелативним* (одн. одредним, „саодносним“, простим). На свој начин је парадоксално да разне друге струке успешније уобличавају и ажурније попуњавају своје термилошке системе него лингвисти.

⁴ Облик *један* не иде у исти значењски тип са *једнак* (ово би се пре повезивало са *исти*), док са темпоралним *једном*, *једноћ* има подударности. Од *неки* се *један* разликује између осталог у томе што *неки* значи непознат појам (и говорнику и саговорнику), а *један* је у том погледу прилично неутрално; у неким говорима (црногор-

КВАЛИФИКАТИВНЕ И КВАНТИФИКАТИВНЕ

	в	β	г	γ	γ'(г')	δ/д
	<i>овакав</i>	овако	<i>оволики</i> , -лико		=	-лико
A ₁	<i>ѡакав</i>	тако	<i>ѡолики</i> , -лико		=	-лико
	<i>онакав</i>	онако	<i>онолики</i> , -лико		=	-лико
A' ₁	<i>другачији</i> , -ије					
	<i>какав</i>	како	<i>колики</i>	колико	=	-лико, -а
Б	„ (но)	„ (но)	„ (но)	„ (но)	=	„ (но)
	<i>какав</i>	како	<i>колики</i>	колико		-лико, -а
В	<i>к. год</i>	к. год	<i>к. год</i>	к. год	=	к. год
	<i>икакав</i>	икако	<i>иколики</i>	иколико	=	-лико
Г	<i>некакав</i>	некако		неколико	=	-лико, -а
Д	<i>(којекакав</i> , -ако)					
Ђ	<i>свакакав</i> ,	-ако			<i>сав</i>	<i>сви</i>
Е	<i>никакав</i>	никако	<i>николики</i> , -лико		=	-лико

ЛОКАЦИОНЕ И ТЕМПОРАЛНЕ

	ε	ζ	η	ϑ	ι	κ	λ
	овде	овамо	одовуд	овуда	одавде	довде	(сад)
A ₁	ту	тамо	отуд	туда	одатле	дотле	тад
	онде	онамо	одонуд	онуда	оданде	донде	онда
A' ₁	другде	другамо					другда
	где	куд	откуд	куда	одакле	докле	кад
Б	где (но)	куд (но)	„ (но)	„ (но)	„ (но)	„ (но)	кад (но)
	где	куд	откуд	куда	одакле		кад
В	г. год	к. год	о. год	к. год	о. год	д. год	к. год
	игде	икуд	иоткуд	икуда	иоткле	идокле	икад
Г	негде	некуд	одекуд		однекле	донекле	некад
Д	гдегде	којекуд					гдекад
Ђ	свуд	свуд	одасвуд				свагда
Е	нигде	никуд	ниоткуд		ниоткле	нидокле	никад

ским) познато је и знатно модификовано значење облика *неки*, којим се упућује на појам познат говорном лицу а непознат саговорнику (уп. Српски дијалектолошки зборник XV, 156).

Кономиналне или зависноименичке заменице — ту формулацију не употребљавам само као заједнички назив за *рефлексивне* (повратне, α' , б') и *посесивне* (присвојне, б и б') заменице, него и као место у систему којему теже још неки облици (уп. ниже о односу *ко: шта*).

Наведене функционалне класе заменичких речи имају веома сложене системске односе. Од номиналних (именичких) заменица, које силом своје именичке, потенцијално субјекатске функције представљају главни члан заменичког система, систем се грана у два правца. С једне стране, између *ко, неко* и *који, неки* и сл. разлика је чисто граматичка, у синтаксичком степену, док им је заменичка суштина иста: одређивање самог појма, његова идентификација. С друге стране, однос именичких заменица према повратној и стварно и формално, а према присвојним по значењском односу иако не и формално⁵ — показује други тип одступања од именичке, самосталне функције; одређеније речено — однос *ко: који* одговара односу *именица: придев*, а однос нпр. *ја: себе* (па и *ја: мој*) односу *номинатив: зависни падежи*, или односу *субјекат: ближи или даљи објекат*.

Отуда би се и системски односи у овој групи прецизније и можда тачније приказали оваквом схемом:

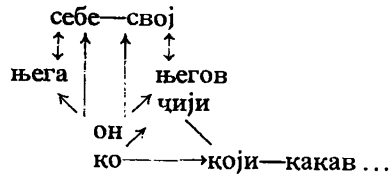
б'	б	α'	α	a_0	a_1	в
	<i>мој</i>		(МЕНЕ)	ја	<i>овај</i>	<i>овакав...</i>
свој	<i>швој</i>	СЕБЕ	(ТЕБЕ)	ти	<i>шај</i>	
	<i>чији</i>		(КОГА)	шта ко	<i>који</i>	

Међутим, ни овај преглед не илуструје све системске везе, односе напоредности и зависности својствене овој групи заменичких речи. Највећу тешкоћу представља позиција посесивних заменица, које — иако несумњиво сродне с падежним облицима — имају и јасну детерминативну службу (уосталом, као и посесивни генитив, где је служба одредбе

⁵ Има, уосталом, и формалних подударана која указују на ту везу. Заменица *његов, њен* изведена је од генитива именичке заменице *он*; у руском језику тај генитив неизмењен преузима улогу присвојне заменице (*его, еѐ*), а сличних појава има и у нашим дијалектима (*ње невоља = „њена невоља“*).

знатно израженија него нијанса допуне). Али и знатно сложенија схема, са вишедимензионалним или вишесмерним односима, нпр.:

— опет би само приближно показивала различите везе између појединих чланова система, нужно потискујући у други план поједине битне моменте ако се други желе јасније показати.

Указаћемо још на неке појаве из ове области.

Личне заменице представљају доста хетерогену групу. Наиме, док заменице за прво и друго лице показују јасан међусобни паралелизам и истога су смисла (непосредно, деиктичко указивање на учеснике у говору), дотле је заменица за треће лице знатно друкчија. Њу за систем личних заменица веже негативна карактеристика, тј. чињеница да није применљива на говорна лица, а деиктичка служба, својствена првом и другом лицу, за ову заменицу је периферна и спорадична.

Из табеле се види да систем показних и корелативних заменица оставља тако рећи празно место за личне и њима подређене присвојне заменице, али то не треба да нас заведе. Однос *ја: овај* или *ти: тај* никако није идентичан односу *ко: који* или *неко: неки* и сл. Док „*неки човек*” значи углавном исто што и „*неко*”, дотле „*тај човек*” никако не значи „*ти*”; не мања разлика (иако друкчијег смисла) уочава се и између односа *ко: какав* и *ти: такав*. Чињеница да *ја, ти* не одговара значењу *овај, тај* илуструје се тежњом неких дијалеката да према показним заменицама идентификативне класе развију посебне присвојне заменице (*овогов, оногов*).

Заменица *он*, упркос формалној и генетичкој сродности, у односу на *онај-онакав-онде* итд. има и још јаче изражене

разлике. Не само — како смо рекли — да је демонстративно значење за ову заменицу нетипично (за разлику од *онај-онде* итд.), него је и анафорска нијанса у *он* и *онај* сасвим друкчијег типа: анафорско *онај* има првенствено смисао подсећања, а *он* непосредног наслањања на претходно речено. Сем тога, у *онај* је наглашенији карактер удаљености појма од сфере говорних лица (из поља примене искључују се не само оба говорна лица, него и појмови из одговарајуће сфере, уз које иде „*овај*“, „*тај*“); напротив, „*он*“ је у смислу такве диференцијације веома неутрално, јер искључује само говорна лица („*он*“ се може рећи и за предмет који се држи у руци). Неутралност значења омогућена је блиским наслањањем на већ поменути појам, који се при ранијем помињању карактерише колико је потребно, тако да се улога ове заменице најчешће своди на пуко указивање на поновљеност помињања нечега. Отуда се заменица *он* начелно може превести са „поменути“, „наведени“ и сл. (уосталом, често се замењује варваризмом „исти“); слободно речено — она је знак „*detto*“ у граматичи. То наслањање на претходну карактеризацију појма чини да се место ове заменице у систему типова не ограничава на колону показних заменица, тако да она тежи представљању целе функционалне класе (слично рефлексивним заменицама, код којих је то, како ћемо видети, још израженије — јер се код њих не искључује ни секција личних заменица за 1. и 2. лице).

Све ово, међутим, не значи негирање везе појма говорних лица и личних заменица са показним заменичким речима (*ја: овај-овакав-овде*) итд. Изостанак показних заменица у класама номиналној и посесивној (ако занемаримо поменуте дијалекатске појаве) није случајна ствар, и уклапање личних и њихових присвојних заменица у општи заменички систем није само привидна појава; теоријске празнине у појединим језичким системима и иначе се запажају тамо где постоје б л и с к е језичке јединице, па се у томе огледа одређени језички економизам, избегавање претрпавања појединих система.

Рефлексивне заменице. Уобичајено убрајање речи *себе* (*се*) у личне заменице није довољно оправдано, и

представља добрим делом повођење за подударношћу облика *себе*: тебе, собом: тобом и сл.). Она, заправо, нема никакве условљености употребе појмом граматичког лица (сем колико у везу с лицем ступа преко субјекта, према којему се равна глаголски лични облик); нема те условљености ни у оној мери у којој заменица *он* (коју, како смо видели, са личним заменицама везује у систем њена неприменљивост на говорника и саговорника). Једнако се може рећи и *ти себе видиш*, и *он себе види*, и *неко себе види*, и *мачка себе види* (нпр. у огледалу). То је, у ствари, субјекатска заменица, прецизније речено — заменик субјектовог зависног падежа (упрошћено: ближег и даљег објекта).

Сем тога, ова заменица нема ограничености примене ни у погледу заменичких значењских типова (формално речено: нема хоризонталну колону у заменичкој табели каква је наша), него у извесном смислу представља целу функционалну класу, само облички неиздиференцирану (сву потребну диференцијацију носи субјекат, а рефлексивна заменица је судеоник у карактеристикама субјекта). Другим речима, она представља алтернативни облик зависних падежа било којег самосталног појма, употребљив (и начелно обавезан) кад је тај појам и субјекат реченице. На тај начин она стоји у опозицијом, комплементарном односу са зависним падежима личних заменица (који су неприменљиви на субјекат) — али је то још не доводи у систем личних заменица; наиме, у начелно исти комплементарни однос она ступа и са зависним падежима било које самосталне речи, нпр. „*Он је њему непријатељ*” према „*Он је себи непријатељ*” стоји у истом односу као „*Човек је човеку непријатељ*” према „*Човек је себи непријатељ*”.

Диференцијални значај ове заменице веома је велики кад се не односи на два говорна лица, јер омогућава да се избегне понављање именована субјекта. Напротив, у односу на 1. и 2. лице она губи диференцијални значај („*Ти си теби непријатељ*” нема шта друго значити него „*Ти си себи непријатељ*”); отуда у овој позицији рефлексивна заменица изостаје или се потискује не само у појединим страним језицима, него и у неким нашим дијалектима. Постојање ове заменице

чини да изван поља употребе зависних падежа анафорске заменице (личне за 3. лице) остају не само оба говорна лица, него и субјекат; тако облицима анафорске заменице остаје уже поље, што у ствари доприноси њиховој живљој употреби.

Што се тиче посесивне рефлексивне заменице (*свој*), за њу вреди готово исто што и за *себе* (*се*). И она је субјекатска, тј. представља алтернативни облик за било коју посесивну реч или конструкцију кад се указује на припадање нечега субјекту; и она се по облику подудар са посесивним заменицама 1. и 2. лица (једине, без обзира у којем је броју субјекат, што је такође заједничка карактеристика обе рефлексивне заменице).

Заменице за људска бића и за друге појмове (персонификативне и имперсонификативне). Разлика ко: *што* у извесном смислу је сродна још неким појавама, као што су:

— разлика између номинатива и акузатива заменица типа *ко* и *ја*, *ти*;

— одговарајућа разлика код именица мушког рода које значе живо биће;

— изостанак те разлике код именица средњег рода.

Смисао ових појава кад су у питању жива бића није једнакост или неједнакост генитива и акузатива (како се често из практичних разлога оне називају) него неједнакост или једнакост номинатива и акузатива, док би за неживе појмове могло бити обрнуто; у основи ових обличких подударња и неподударња стоји *различита потреба за диференцирањем* ових облика, првенствено падежа субјекта и објекта.

Не може се негирати свака потреба за диференцирањем субјекта и објекта ни кад су у питању неживи појмови, јер и они могу имати улогу субјекта (а не само објекта). Ипак је ова функција — функција субјекта, вршиоца прелазне радње, агенса — много више својствена именицама које означавају жива бића, поготово људе. Другим речима, кад је прасловенском редукцијом елиминисана разлика *-os/-on*

или сл., која је карактерисала однос *номинатив*: *акузатив*, појавила се могућност мешања облика, нејасних реченица типа „Град село снабдева” (где се не зна шта је субјекат а шта објекат) — али су се такве ситуације много чешће наметале кад су у питању људи и животиње него за неживе појмове (где је вероватно потребније разликовати нпр. партитивни генитив и падеж нормалног објекта). То значи да се наметнула потреба диференцирања, за које је искоришћен заменички модел, где се разлика номинатива и акузатива сачувала одраније. Модел није само однос *ко*: *кога* (како се понекад објашњава), него и личне заменице 1. и 2. лица; на име, иако ове заменице не морају значити живо биће, ипак је то реално тако (занемарива су одступања од тога која се срећу у фигуративном изражавању).

Овде долазимо до једног момента који повезује личне заменице 1. и 2. лица и рефлексивну заменицу; на име — односећи се увек на субјекат — и ова последња заменица *а ј ч е ш ћ е* означава живо биће, што свакако погодује њеној обличкој узајамности са заменицама за 1. и 2. лице.

Генерално, статистички посматрано, однос мушког и средњег рода у погледу тог момента активности о којему смо досад говорили, тј. склоности функцији агенса или објекта — сличан је односу имена живих бића и неживих појмова; за средњи род типичнија је функција објекта, а потреба диференцирања номинатива и акузатива мања. Није случајно што се облик *ко* генетички изводи из прајезичког облика мушког рода, а *што* из средњег рода, или што је и данашња конгруенција таква (*ко је дошао*, али: *шта је дошло*). Такође је у светлости овога јасно зашто се код заменице *ко* разликује номинатив од акузатива, а код *што* не разликује.

Најмаркантнија је, међутим, појава (и на њу овде првенствено желим да укажем) да и сам новији (регионални) облик заменице за неживе појмове (*шта* уместо ранијег *што*), који долази из зависних падежа, сведочи о њеном својеврсном пасивном, објекатском карактеру. То ову реч потискује из централне, самосталне, субјекатске позиције и прибли-

жава је допунском, кономиналном односу (о којему смо раније говорили).

Да напоменемо још да су корелативне посесивне заменице узајамне са заменицама за људска бића, а не са заменицама типа *што* (*чији* не значи „чему припада” него „коме припада”, *нечији* не указује на припадање не чему него не коме).

II

У другом делу табеле садржане су *квалификативне* (за каквоћу, тј. особину или начин) и *квантификативне* (мерне) функционалне класе заменичких речи. Овде се већ срећемо с речима трећег синтаксичког степена (прилошким, субдетерминативним), које се обично и не називају заменицама него прилозима. У ствари би назив *прилошке заменице* једнако добро одговарао значењу ових речи као што речима другог степена одговара термин *придевске заменице*, уп.

овакав рад: добар рад
овако ради: добро ради

— где имамо начелно исти однос и на адноминалном и на адвербативном плану. Ипак би у пракси тешко било примењивати термин *прилошке заменице*, јер има прилично прилога који стоје веома близу овим речима, иако — строго узето — не иду у заменички систем (уп. *свагда-увек-стално-непрекидно*, или *овде-ту-близу-далеко*), па би доследно разграничавање било неподесно, што термин *заменички прилози* чини погоднијим. Уосталом, ми ћемо (заобилазећи и један и други термин) говорити о заменичким речима⁶, што је за ову прилику довољно.

У квантификативној групи запажа се још једна појава — непоклапање границе адноминалне и адвербативне употребе са формалном границом придевских и прилошких речи. На-

⁶ Ради потпуности излагања говорићемо и о изразима, конструкцијама са заменичким значењем, за које се не може употребити ни термин „заменичке речи”.

име, уз партитивни генитив именица долазе прилошки облици: *оволико песка, толико људи* итд. То, међутим, није нека специфичност за заменичких него уопште квантификативних речи, и слично колебање у погледу променљивости запажа се и код бројева, код речи *много/многи* и сл.

И овде ћемо ближе идентификовати класе које приказује табела. У групи квалификативних заменичких речи имамо:

в. *квалификативне придевске (детерминативне) заменице (овакав, такав, какав и сл., а овамо спада и другачији)*, које се у неким типовима мешају са идентификативним (*неки-некакав, никоји-ниједан-никакав, икоји-иједан-икакав*), јер се нпр. неизвесност особина нечега и неизвесност самог појма своде на исто;

β. *прилошку (субдетерминативну) варијанту ових речи, тј. начинскоприлошке заменичке речи (овако, тако, другачије, иначе, како, некако, икако итд.)*.

У групи заменичких речи квантификативне, мерне функције разликују се:

г. *волуминалне (за величину, обим, „величинске“): оволики, толики, колики (оволика кућа, толики труд итд.)*;

γ. *субдетерминативна варијанта ове класе, где синтаксички степен утиче и на значење — јер изостаје указивање на величину, димензије, а појачава се општа квантитативна нијанса (оволико дајем, толико радиш, колико носи итд.)*, тако да се ове речи могу условно назвати *квантитативним, количинским*; не треба, међутим, испустити из вида да је и значење степена, интензитета нечега својствено овим речима (*толико љут, оволико уморан итд.*);

γ'. *партитивна (деона) нијанса квантитативне класе, која се од ње облички разликује само тим што је члан систематског низа и придевска заменица сав (одн. проширено и системски обележено васколик/савколик): оволико песка — колико песка — сав песак⁷*;

⁷ Употребљавају се и обрти „оволики песак“, „толики новац“ и сл., али код њих донекле слаби партитивна нијанса, тако да се приближавају нормалном волуминалном значењу (наша класа г).

δ/д. нумералне (бројне) заменичке речи, које се од класе γ јасно разликују не само значењем него и обликом (колебање у погледу променљивости слично ономе код бројева, при чему се променљива варијанта разликује од класе γ): *оволико људи, колико људи* (у дијал. и *колика човека*), *неколико људи / неколика човека, сви људи* итд.

Типична морфема за квалификативну групу јесте *-ак* одн. *-ак(а)в*, а срећемо је и у *другачији, иначе*, па и *једнако, двојако* и сл. За квантификативну групу типично је *-(о)лик*, што је својствено и придеву *велик*.

III

Последњи део табеле приказује прилошке заменичке речи *локационог (просторног)* и *темпоралног (временског)* значења; темпорална секција могла би се проширити и класамa *μ (одсад)-отад-одонда-откад* (иницијална нијанса) и *ν (досад)-дотад-докад/докле* и сл. (финална нијанса).

У локационој групи заменичких речи имамо:

ε. *убификативне (месне)*, где се срећу две карактеристичне морфеме — *-де: овде, онде, где, негде* итд. и *-уд (-уда, дијал. -уде): ту(де), свуд(а)*; ова друга морфема карактеристичнија је за класе које значе правац (уосталом, позната је тенденција мешања значења места и правца);

ζ. *дирекционе, смеровне*, за правац, где је карактеристична морфема *-амо: овамо, тамо, онамо, камо, некамо, никамо* и сл., а поред ње и *-уд(а): куд(а), сврд(а)* и сл. (ова друга морфема својствена је и наредним двама класамa);

η. *ретродирекционе, обратносмеровне*, које указују на правац потицања, долажења и генерално садрже префикс *од-* и суфикс *-уд(а)* (*одовуд, отуд, откуда* и сл.); занимљиво је да је сличан суфикс у старословенском сам по себи довољан да изрази оно што у нашем данашњем језику доноси тек префикс *од-* (стсл. *оврди* значи „одовуд“, *тѣди* — „отуда“ итд.);

ђ. *просекутивне* („*путне*”, са значењем пута, правца пролажења, а и простирања — слично инструменталу „*ливадом*” итд.) у савременом књижевном језику прилично су потиснуте (*овуда, туда, онуда, ребе куда* и др.), али се у неким дијалектима чувају као веома активна категорија, уз то и облички диференцирана од дирекционе класе (нпр. *кућ* — *правац, куда* или *кудије* — *пут и простирање, уп. у Вукову речнику „Соко ће ти кажевати кудијер ћеш путовати”*);

и. *аблативне, исходнишне*, које указују на полазну тачку неког кретања, простирања и сл. и садрже префикс *од-*, а у завршетку алтернирају елементи *-де* и *-ле* (овај други среће се и у темпоралној класи): *одавде/одавле, одатле, оданде/оданле, одакле* итд.;

х. *терминалне, циљне*, супротне по значењу претходној класи, тј. указују на завршну тачку или крајњу границу неког кретања, пружања итд., а карактерише их префикс *до-* и завршеци паралелни онима у претходној класи: *довде, донде* (и *-ле*), *дотле, докле* итд.

Темпоралне класе (λ итд.) показују јасну узајамност с локационим, али и неке особености, од којих је најочљивија чињеница да се реч *сад* (и *одсад, досад*) само формално уклапа у генерални заменички систем; уосталом, ни у формалном погледу уклапање није потпуно, јер се уместо данас активнијег елемента *ов-* јавља већ архаизирано и немотивирано *с-*. Наиме, смисаоно уклапање било би потпуно кад би „*сад*” значило што и „*у ово време*” — али не само у непосредном, индикативном значењу овога израза („у ово време у које говорим”), него и у анафорском („у ово време о којему вам причам”). Везањем члана „*сад*” за конкретно, актуелно значење, а „*тад*” и „*онда*” за анафорско, прововедачко — раскинут је низ *сад-тад-онда*, тј. не показује ону врсту узајамности коју нпр. *овде-ту-онде*. Особености значења и одступања од система очљиви су и код неодређеног „*некад*”, релативног „*кад*”, а и другде — али се овде не можемо упустати у појединости.

У погледу облика карактеристични су завршеци *-ад(а), -(г)да*, а среће се и *-ле* (*докле* поред *докад*); занимљив је и

облички утицај речи *дан* (*ваздан* значи не само „цео дан” него и „увек, свагда”), као и елемента *-ас* (*данас*, *вечерас* итд.) у извођењу придева (*ваздашњи*, *тадашњи*, *кадашњи* — одакле се овај тип преноси и на локациона образовања: *овдашњи*, *тамошњи* и сл.).

Уосталом, ваљда ниједна област језика нема такво богатство варијаната у дијалектима као заменичке речи (уп. нпр. у Речнику САНУ: *вазда*, *ваздака*, *ваздан*, *ваздар*, *ваздачке*, *вазде*, *ваздекана*, *вазден*, *вазди* итд.).

IV

Да дамо и преглед заменичких категорија по начину на који указују на одговарајући појам или моменат, тј. по значењским типовима (хоризонталне колоне у нашој табели).

У секцији личних и показних заменица разликујемо:

А_о. *личне* (*персоналне*) *заменице*, међу њима и *анафорску* одн. личну за 3. лице (о њима је већ било речи);

А_п. *показне* (*демонстративне*) заменичке речи, где у квалификативној и квантификативној секцији јасно пада у очи *поредбена* (*компаративна*) нијанса (*овакав* = „као ово” и сл.).

Под *А_в* дате су *искључне* (*ексклузивне*) заменичке речи, које према демонстративнима стоје у опозиционом односу, а нису развијене у свима класама (*други/ини*, *другачији*, *другачије/иначе*, *другде*, *другамо*, *другда*).

Корелативна („саодносна”) секција обухвата:

Б. *просте* (основне, *кардиналне*: *ко*: *што/шта*, *који*, *какав* итд.), у ствари синкретични, недиференцирани тип, где се разликују:

— *упитне* (*интерогативне*, *Б_о*), или прецизније *упитно-узвично-исказне* (в. ниже о прилогу „где”);

— *односне (релативне, Б₁)*, које понекад као обличко обележје добијају прирастак *но*, а теже везничкој служби⁸;

— *неодређене (индефинитне, Б₂)*, за које је употреба у хипотетичним, иреалним реченицама карактеристичнија него за тип *неко*, али јасне границе нема;

В. *допусне (концесивне)*, о којима ће ниже бити још речи и где — поред допусних заменичких израза — разликујемо два јасније фиксирана типа:

— *допусно-односне (В₁)*, са наглашеном (у писму одвојеном) партикулом „*год*”, где је односно (релативно) значење појачано у смислу допуштања: *ко год, који год* итд.;

— *допусно-неодређене (В₂)*, где је у типу с предметком *и-* појачано неодређено значење, а у типу са ненаглашеним прираском *-год* има такође на изврстан начин појачаног значења (у смислу допуштања), али се запажа и неутрализација: *ико, ишта, иједан, игде* итд. (*когод, штогод, којигод, какавгод, коликогод* и сл.);

Г. *неодређене (индефинитне, неко-нешто-неки* итд.), прецизније: сложене неодређене, којима је указивање на непознат а реално одређен појам више својствено него простом неодређеном типу (Б₂);

Д. *одбирне (селективне)*, где се среће већи број обличких модела: *гдеко, гдекоји, гдекад, понеко, којегде, штоко, гдегде, каткад, овде-онде, овда-онда, „ту и тамо”* и сл.; за њих је карактеристична неке врсте дистрибутивност или парцијалност;

⁸ Релативно *који* има, с једне стране, израито спојну, везничку службу — то се огледа и у алтернирању с везником *што*. С друге стране, остаје приметна и заменичка компонента, која се нарочито огледа у могућности трансказуализације, смене падежа у коме долази појам, тј. овом заменицом доводи се управни појам у онај падеж који изискује зависна реченица: „Уврдио је *човека* [акузатив] *који* [номинатив] му је био пријатељ”; овом падежном разликом нарушава се и типични детерминативни, атрибуцки однос (у архаичнијем реду речи тај се однос чува: „*Који богаљ* у планину оде, он је у крви окупан набен”), тако да се појављују елементи својеврсне номиналне или кономиналне функције. — Још је изразитија заменичка компонента у накнадно додатим, апозиционим релативним реченицама: „За то се употребљава коруна, *који* је велике тврдоће” — „За то се употребљава коруна, *он* је велике тврдоће”.

Б. *опште, генералне*, које представљају негацију сваког сужавања, прецизирања, издвајања и сл. и где поред облика системски обележених (*свако, свашто, сваки, свакако, васколик* и сл.) срећемо и посебна образовања (*сав, сви⁹, па и цео, увек* и сл.);

Е. *одричне, негативне* (*нико, ништа, ниједан, нигде* итд.), које поред граматичке службе одрицања радо развијају и пејоративна значења (уосталом, тога има и у претходној класи).

Допусне заменичке речи и изрази. Речи и спреге типа *ко год* (*који год, какав год* и сл.) и *ико* (*ишта, иједан, игде* итд.), а и разне конструкције са *било, ма, макар, (му) драго* и др. — имају неке заједничке карактеристике са другим заменичким типовима. Уп. нпр.:

„*Ко дође, пошаљи га*” (односно значење): „*Ко год дође, пошаљи га*”;

„*Ако кога нађеш, пошаљи га*” (неодређено значење): „*Ако икога нађеш, пошаљи га*” (одн. „*Ако когагод нађеш, пошаљи га*”).

Очигледна је у оба случаја значењска веза с простом корелативном заменицом (у односном и неодређеном значењу). Имамо, у ствари, појачајне модификације простих заменица (мада са нешто ужим пољем употребе него што га имају прости заменице)¹⁰: оно што само латентно, потенцијално садржи реченица с простом заменицом (неодређеност појма, могућност примене радње на различите појмове) појачава се, истиче, добија реченични нагласак, тј. изричито

⁹ Заменица *сви* укључује се, у ствари, у две функционалне класе — нумералну и идентификативну, јер се негација издвајања и одбрађивања своди на исто (*ови људи — они људи — неки људи: сви људи; оволико људи — онолико људи — неколико људи: сви људи*). Ова заменица има, сем тога, и номиналну, а не само детерминативну функцију; у овој служби спада у ред персонификативних заменица кад је у облику мушког рода (*ко — неко: сви*, поред значењски доста блиског *свако*), док облик *све* (формално средњи род) иде у ред заменица за неживе појмове (*шта — нешто: све*).

¹⁰ Нпр. не може се употребити *који год* у реченици „Добио сам писмо које си ми послао”, нити *ико* у „Зови кога да ти помогне” — итд.

се допушта било који појам и негира било каква селекција, ограничење у погледу избора.

Наћи ћемо и реченице где се *ко год* може заменити са *свако ко*, нпр. „*Ко дође, биће нам гост*“: „*Ко год дође, биће нам гост*“ = „*Свако ко дође биће нам гост*“ — где конструкција „*свако ко*“ (општа + односна заменица) изричито показује укрштање значења у типу који смо назвали допушним. Међутим, заменицу *ико* теже можемо замењивати конструкцијом са „*свако*“, иако је и овде присутан елеменат наглашеног уопштавања; уосталом, и неке реченице са *год* не одnose се на опште појмове, него на реално одређене јединке али непознате говорном лицу (нпр. „*Ко год је ово написао, погрешно је*“) — па замењивост са *свако* изостаје.

Због тога (а и не само због тога) мислим да је неподесно ове заменичке речи називати истим термином којим и *свако*, *сваки*, *свиколики* итд. — што се среће у граматичкој литератури; ова последња категорија довољно је значајна и довољно се разликује од других типова да захтева посебан термин, а укључивањем типова *ико*, *ко год* у опште заменице (заједно са *свако*) занемарује се њихова очигледна веза с простим неодређеним и односним заменицама. Још мање је за ове типове срећан термин „*одређене*“ заменице (на који такође наилазимо), јер је веома тешко под њега подвести заменице *ико*, *ишта*, *икакав* и сл.

Тип с ненаглашеним прираском *-год* није нарочито жив и фреквентан у савременом књижевном језику, а и значење му је двојако:

— у неким примерима он такође представља појачајну модификацију просте неодређене заменичке речи — само је овде допуштање више у смислу квалитета или одсуства избирљивости, задовољавања минималним (у неким говорима то је редовно значење ових облика): „*Љекар је болеснику причао анегдоте не би ли му коликогод скренуо пажњу куда*“;

— изгледа да у књижевном језику већ преовлађује употреба у неутралном значењу, идентичном значењу просте неодређене заменице: „*Као да га је когод покосио, љосну на земљу*“.

Остале комбинације (са *било*, *ма*, *макар*, *му драго* и сл.) немају тако јасно одређену позицију у заменичком систему и доста се разнолико и слободно употребљавају (при томе у спрези с другим речима или одређеним глаголским облицима), па их је оправданије називати заменичким изразима или конструкцијама — него заменицама. Уп. нпр.: *било ко да дође, ако било ко дође, било ко дошао, било да ко дође или не дође, макар ко да дође, ако макар ко дође, ако дође макар неко, ко дошао да дошао, дошао ко дошао* — итд. Ипак је и овде присутна нијанса допуштања, па се и овакви изрази могу узети као трећа поткатегорија нашег допусног типа.

*

* *

Један оглед анализе у простом корелативном типу. Ниједан од поменутих типова нема тако богату панораму значења као *просте* корелативне заменичке речи (тип Б). Скала значења не исцрпљује се са три основне категорије — упитном, неодређеном и односном; свака од њих, а нарочито упитна и односна, постаје исходште посебног развоја значења, који понекад захвата мање више цео тип а некад остаје лексичка особеност појединог члана низа.

Илустроваћу те појаве анализом прилога „где”, који сам својевремено обрађивао за Речник САНУ (у Речнику објављени текст садржи и неке модификације настале уделом осталих уредника).

1) Право упитно значење (*Где остаде она?*) својствено је свим члановима типа, и примере није потребно наводити. Питање лако прераста у узвик, са различитим нијансама — недоумице, незадовољства, побуне, изненађења и сл., а и ово је својствено целом типу: *Где сам доспео! Ко ће то наћи! Колико сам те чекао! Какву си ми незгоду направио!* — итд.

Постоје, међутим, неке узвичне нијансе које се више манифестују као лексичка особеност овога прилога него као својство целе заменичке категорије. Једна од њих је кад се формалним питањем указује (обично са жаљењем) да нечега нема, да је прошло, ишчезло: *Где су они златни часи, где*

љубави наше рај! Дани млади, где сте? — Још даље се развило узвично значење кад се указује да је нешто немогуће, неприродно, неприхватљиво (*како, откуд, зар*); овде већ локационо значење сасвим ишчезава: *Где бих заборавит ја Одисеја мого? Где ће болан тешић болног?*

Зависна питања, друкчије речено — исказне реченице, такође су подврста упитног типа уопште (*Тако једна душа никад неће знати где беше крај бола, где почетак среће; Не знадоше просци ће ће ни куда ће*). Понекад се оваква употреба сврстава у односна значења, али то није оправдано. Могући пут развоја није тешко показати, нпр. „Где ће? Куда ће? Нису знали” лако прераста у „Не знадоше где ће ни куда ће”.

2) Неодређено значење (нпр. *Кад би га само срио гдје у гори*) такође је својствено мање-више целом типу (уп. *Кад би кога срео; Кад би нашао какво склониште; Ако кад дође*), мада у квантификативним класама углавном изостаје.

Посебне је врсте (иако по данашњем значењу спада у неодређени тип) употреба уз глагол *имати/немати*, где је реч о постојању или непостојању места или излаза за нешто, нпр. *Имаш где склонити своје зловне замерке*. Ни ова употреба није везана за сам прилог *где*, него се среће и уз друге чланове низа, иако не уза све (*Нема ко тамо ићи; Немам кад доћи*).

Поновљен испред паралелних чланова реченице, неодређени прилог *где* добија дистрибутивно значење, доста блиско одбирном, селективном типу (А у табели): *Све сватове она разредила; гдје двојицу а гдје четворицу*. Ни ово није специфичност овог прилога („ко једног, ко другог”, „што један, што други”, „кад брже, кад спорије” — итд.).

3) Односно значење манифестује се углавном на два начина:

— са значењем „на месту на којем”, „на место на које(м)” и сл., где овај прилог може стајати сам или у корелацији са „онде”, „ту” и сл.: *Не ничи (онде) гдје те не сију* (једно од главних значења типа уопште, примере је сувишно наводити);

— уз име појма који се може схватити као место, тако да употреба „где” у овој позицији добија плеонастичан призив (чешће се употребљава заменица „који”): *Да се извуче из куће гдје с породицом станује* (могло би се рећи и „из куће у којој...”).

Иако су овим прећена најтипичнија. категоријска значења речи *где*, заправо она значења која су производ укрштања убификативне функције са три значења својствена простим корелативним заменичким речима — слика значења и употребе овога прилога ни издалека није потпуна.

а) Пре свега, поред главног значења места на којему нешто бива и такође веома развијеног значења места на које нешто доспева, доста потврда има и за значење правца, иначе својствено дирекционој класи. Та нијанса среће се у свим главним (типским) значењима ове речи:

— у упитном: *Где се спремаш?*

— у неодређеном, где је уз глагол *имати/немати* заправо типичније значење правца него значење места: *Немате где да се извучете;*

— у односном: *Можеш их вући где хоћеш.*

б) Поред локационог, доста је засведочено и темпорално значење. Среће се у три позиције, које се све могу извести из односне службе:

— уз име временског појма: *Кад се часа сјетим гдје он приступи* (уп. под 3 другу нијансу);

— као односно-временски везник (*кад*): *Куда 'и си иде, камо ли ћеш: сад, гдје смакох горске мише?*

— као узрочно-временски или условно-временски везник: *Како бих и могла иначе, гдје те толико љубим?*

в) Среће се и значење правог узрочног везника, такође пореклом од односног значења (*јер, зато што*): *Па се силно радовао гдје је таквога човјека нашао.*

г) Значење исказног везника има две варијанте, вероватно и генетички различите:

— исказно-начинско или исказно-временско значење (да, како, док) вероватно потиче од односног: *У твојој башти ја те видјех јуче гдје береш крупне, распукле гранате;*

— као прави исказни везник (да) потиче свакако из исказне службе, коју смо видели под 1: *Све ја знадем где је тако било.*

д) Најзад, реч где среће се и као речца с избледелим значењем, нпр. при позивању на нешто већ речено (*што, поводом онога што*): *Бе ти помену општину, да ти причам како се ја тамо проведох — или при вајкању, чуђењу и сл.: Бе ћу остати богаљ довијека!*

На употреби речи где у разним допусним изразима нећемо се овде задржавати.

Митар Пешикан

ПРОБЛЕМ ПОНАВЉАЊА ЈЕДНОГ РЕЧЕНИЧНОГ ДЕЛА

Томислав Маретић је, прво у *Пабирцима по Вуковијем дјелима*, па затим опширније у *Граматици*¹, показао — не улазећи у детаљно испитивање — да је Вук иза дугих уметнутих реченица понављао реч са почетка главне реченице како би ова била разумљивија, јаснија, прегледнија; и да је, поред тога, Вук каткад понављао претходну реч и иза краћих уметнутих реченица. Ову појаву срећемо и код новијих писаца, а такође у усменом језику. Она се може овако формулисати: Када се уметнутим, односно накнадно додатим синтагмама или реченицама отежа реченична конструкција и одвуче саговорникова пажња са главне мисли, те се поремети основни смер саопштавања, говорник (односно писац) понекад понавља део реченице који претходи том ремећењу. У недостатку готове терминологије којом би се могла описати ова појава, у овом раду ћемо условно употребити ове називе: почетни део — уметнути део — поновљени део, а целу појаву назваћемо: синтаксичко понављање ради настављања реченице (*синтаксичко* зато што овде није потребно да поновљени део задржи исти лексичко-морфолошки облик, него да по *синтаксичкој функцији* буде једнак — или приближно једнак — почетном делу).

---

¹ *Синтактички и стилистички пабирци по Вуковијем дјелима*, Наставни вјесник, књ. III (1895), стр. 114; *Грамматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб, 1931, стр. 411—412.

Структурне карактеристике

1.

Типови реченица са оваквим понављањем. — Разумљиво је што се ова појава, која је везана за проширивање саопштења, највише јавља у сложеним реченицама. У сложеној реченици, опет, ово понављање је обично везано за главну реченицу, али се среће и у зависним, и то поглавито изричним. Већина реченица са овим понављањем спадају у обавештајне (каткад са узвичном интонацијом), а упитних је сасвим мало.²

2.

Позициони аспект. — Најбројнији су случајеви у којима се ремећење реченице праћено синтаксичким понављањем јавља одмах иза првог реченичног члана. Знатно се ређе уметнути део налази дубље у унутрашњости реченице. Још су малобројнији овакви примери са уметањем између две реченице:

У оригиналу стоји — и карактерише моћ и гордост, чак и претње чувенога града-републике у раном Средњем веку — *стоји* да Фиренца „над копном и морем бије крилима” (ИС — ГЈ, 44).³

² И у говорним целинама већим од реченице може доћи до понављања, да би се слушаочева (односно читаочева) пажња вратила на главни предмет излагања. Тако у приповетки А. Лазаревића „Први пут с оцем на јутрење” опис судбоносне вечери почиње овако:

Дођоше они сви једно вече. Дође с њима још некакав Перо Зелембаћ, некакав свињарски трговац, који, веле, „ради с Пештом” (АА, 100).

Затим се до краја параграфа износи портрет Пера Зелембаћа, А наредни параграф, којим се наставља приказивање догађаја, гласи:

Дођоше они, велим. Стојан одмах уз огњиште, па пеци каву (АА, 100).

³ Скраћенице:

АГМ: А. Г. Matoš, *Pejzaži*, Beograd, 1956.

АК: Ante Kovačić, *Djela*, II. *U registraturi*, Zagreb, 1950.

АЦ: August Cesarec, *Smijeh Jude Iškariota*, Zagreb, 1946.

БП: Богдан Поповић, *Чланци и предавања о књижевности, уметности, језику и моралу*, Београд, 1932.

3.

Типови уметнутих делова. — (1) Чест повод за овакво понављање јесу парентичке реченице, којима говорник (писац) износи неку напомену, асоцијацију, објашњење, исказује своје душевно стање или свој став у вези са оним што саопштава, обраћа се говорнику итд.⁴

Нарави је био — *отац ми је, истина, али кад сам већ почео причати, не вреди шепртљати* — нарави је био чудновате (ЛЛ, 91). — Тада — *али с муком и болом се сећам ових тешких успомена* — тада мога оца здрни једна ужасна грозница (ЛЛ, 267).

(2) Парентетичке синтагме, међутим, пошто су обично кратке, ретко се јављају као уметнути делови у реченицама које нас интересују. Ево једног примера који би се могао узети као илустрација за овакво уметање:

- ВП: Veljko Petrović, *Ravangrad (izbor)*, Beograd, 1966.
 ИД: Ivan Dončević, *Bezimeni*, Zagreb, 1965.
 ИС — ГЈ: Исидора Секулић, *Говор и језик — културна смотра народа*, Београд, 1956.
 ИС — К: Исидора Секулић, *Кроника паланачког гробља*, Београд, 1940.
 ИС — МН: Isidora Sekulić, *Mir i nemir (ogledni radovi)*, Beograd, 1967.
 ЈС: Jovan Skerlić, *Pisci i knjige (izbor)*, Beograd, 1964.
 ЛЛ: Лаза Лазаревић, *Приповетке*, Београд, 1957.
 МК — Н: Мирослав Крлежа, *Новеле*, Загреб, 1952.
 МК — ФЛ: Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovića*, Beograd, 1964.
 МЛ: Михаило Лалић, *Свадба*, Београд, 1966.
 ММ: *Hrvatska književna kritika*, III. Milan Marjanović, Zagreb, 1962.
 СС: Stevan Sremac, *Pop Cira i por Spira*, Beograd, 1966.

⁴ Посебно треба споменути парентетичке реченице које се умећу при навођењу нечијег говора да би се објаснило ко говори и да би се изнели разни моменти у вези са говорником и његовим излагањем. Пошто је тиме директни говор прекинут, писац каткад сматра за потребно да после парентетичке реченице почне навођење говора из почетка. Овде се, дакле, ради о привидном синтаксичком понављању, које је карактеристично поглавито за језик уметничке прозе. Примери:

„*Ја знам*“, настави након кратке станке, „*ја знам*, тко за све ово сноси главну кривњу“ (ИД, 69). — *Заиста* — отпочео је господин Токуга са осмехом, али иначе необично свечан у старинском црном костиму јапанског научника, ћелаве лубање

Мислим, *господо monsignori*, рекао је тихо, али сваку ријеч за себе, *и ви драги моји кумови надстражари, тете и куме*, мислим, да је сваком наображеном Европљанину јасно (...) (МК — Н, 51).

(3) Од парентетичких реченица треба разликовати уметнуте зависне реченице, које су граматички везане за реченицу у коју се уносе, али су такође паузама одвојене од њених делова. Неке врсте оваквих реченица — нпр. узрочне, временске, условне, допусне — везане су за главну реченицу у целини:

А ја би', да сам ја нешто на твојем месту, ја би' села прекопута од њега (СС, 185). — Мисли, изреке, дјела — *када се почну сипати* — то само хватај у перо! (АК, 48).

(О неким разлозима за уметање оваквих реченица, које обично долазе иза или испред главне, види стр. 283).

(4) Друге уметнуте реченице, првенствено апозитивне релативне, одређују неки појам из главне реченице. Поједине овакве реченице служе просто за допунско информисање о датом појму и појавама везаним за њега:

Лончић, који је он с поточном водом већ приставио уз ватру, а на два три камена, које је вјеројатно такође узео из потока — тај лончић очито је нашао на неком сметлишту (АЦ, 91).

Друге апозитивне релативне реченице својом садржином везане су за целу реченицу. Оне могу у суштини имати концесивно значење (*који је замениво са мада, иако* и сл.), тј. главна реченица се јавља као извесна антитеза оваквој релативној реченици:

и ћосава лица на којима црни оквир и закачке од огромних наочара изгледају као тајанствене шаре — *заиста*, наше Но-позориште није позориште лаких илузија, имитовања, јевтине тобожности (ИС — МН, 232).

(Истина, неки овакви случајеви могу се протумачити и тако да говорник заиста понавља један део свог саопштења.)

(...) а ви, *који сте свему томе криви*, ви ћете сада ту вечерас мени говорити нешто с некаквог моралног пиједестала? (МК — ФЛ, 211).

У неким другим случајевима релативна реченица је у ствари образложење главне (*који би се могли заменити са пошто, како, будући да и сл.*), те главна реченица представља последицу, резултат онога што се износи у релативној:

А, ја сам још млад и свјеж, па ми не треба таква белаја... Господину кумординару, *кому су већ зрели дневи изорали којекаквих бразда по образима и сљепочицама*, њему таково што дакако ваља употребљавати! (АК, 194).

(5) Уметнути реченични чланови такође су граматички спојени са реченицом и употпуњавају је, али их говорник (писац) не сматра битним, и издваја их паузом и интонацијом (односно интерпункцијом). Обично су — као и парентетичке синтагме — сувише кратки да би изазвали синтаксичко понављање. Ипак се нађе и по неки пример са оваквом уметнутом синтагмом:

Као у зрну грождџа семенке, виде се, у *горостасној драмској снази фигуре Хенрика IV*, виде се тајанствене самотворачке моћи човекове (ИС — МН, 248). — У томе часу, *окружен црнином и пламеновима жутих свећа*, у томе часу ја сам сазнао све што ми се до сада скривало пред очима (ВП, 71).

(6) И апозиције и апозитиви, иако интонационо извојени из реченичне конструкције, ипак су граматички везани за њу. Пошто образују целину са појмом који одређују, а у зто су обично кратки, синтаксичко понављање иза њих често би се пре могло тумачити као понављање почетног реченичног члана ради истицања. Зато ћемо реченице са краћим апозицијама и апозитивима погледати мало касније, а за сад ћемо узети у обзир само оне апозиције и апозитиве који услед своје гломазне структуре очигледно одстрањују саговорникову пажњу са главне мисли:

У време Чосера, песника који је, према политичком стању у земљи, дуго био под утицајем не само француске, него и италијанске књижевности — у време Чосера, половином XIV века, десило се ове језичке занимљивости (ИС — ГЈ, 86). — Живот, сложен и разнолик, пун вреве и буке, гласова и шумова, пун боја и шара, људи, ствари и животиња, мрави и гујавица на земљи, птица и лентира у зраку, жабље насеобине у јарузи . . . , тај живот упија жедно мала дјечја памет (ИД, 149).

4.

Структурни типови синтаксичког понављања. — (1) Почетни реченични члан може бити поновљен у истом облику или замењен личном заменицом, анафорском заменицом то, анафорским прилогом итд.:

Међутим, *једновременост догађаја*, као овде, — или на другим местима код Достојевског или као у Толстојевом опису војске која у неред у бежи преко моста у *Рагу и миру*, — *једновременост догађаја* не може се друкчије боље представити (БП, 239). — А кад је задочио оно на јутрење, *а он*, опет, уместо да оде на епитимију, *а он* доби црвени појас! (СС, 243). — Да откуди нећеш да учиниш њему све што човек може учинити, *па дајеш* — чисто ме срамота да кажем — *па дајеш* срце његовој ћерци? (ЛЛ, 287 — 288). — Што кажу, *човек* док је жив, *он* полаже нешто на надежду, *нада се!* (СС, 188). — *Наук*, који би се, ако се хоће, из ових или других напомена могао извести, *то* је да сваки критичар треба на првом месту да се труди да савлађује своја осећања (БП, 86).

Понекад се почетни реченични члан понавља у скраћеном облику, или проширен новим детерминатима, или изражен на нов начин:

Тај нови моменат несвјести мајке Цецилије — оцта, воде, оцта, откопчавајте је — мртва је, није мртва, дише, не дише — тај нови моменат завладао је ситуацијом (МК — Н, 55). — *А гондола, црна и сасвим слична лијесу са невидљивим мртвацем, црна и мртвачка усупрот настојањима славне Малибран, мртвачка и црна гондола је тјерана чудним веслом* (АГМ, 232). — *На крају овога нашега рада, који је желео истаћи класичну снагу и лепоту једнога текста што формално диже читаоца, помиче га силно некуда другде од свакидашњице — на крају тога огледа* смемо и ми можда казати *Causa perorata est* (ИС — МН, 107).

Штавише, и садржај поновљеног дела каткад се унеколико разликује од почетног дела:

Сјене су падале све дубље и све тамније, а *о б р а з и гушавих подравских коњушара и говедара*, који су допутовали овамо са својим брећим, ситним, угојеним кобилама (те се сада баве око ведрица, руда и осовина, носећи коњима у нарамцима сено), *лица тих ходочасника у сивом пепељастом осветљењу* изгледала су као црвене маске (МК — ФЛ, 247).

(2) Када почетна секвенца обухвата више од једног реченичног члана или читаву реченицу, она такође може бити дословно поновљена или пак у поновљеном делу могу бити извршене модификације, супституције или скраћивања. Примери:

Али ради се о томе (је ли, чему обилазити око истине?), *ради се о томе*, *друже Адаме, да смо ми залутали* (ИД, 19). — *Ту се моја зениту свију љубави најближа љубав* описавши чудне и страшне, пргаве и пркосне кругове прије него је сашла у лету — *ту се она једне ноћи, готово у исто вријеме, спустила и жртвовала, предано као у молитви* (АЦ, 191).

Кад је уметнути део прилично удаљен од почетка реченице, понекад се понавља само последњи члан почетног дела:

Уосталом, та јој је жеља сасвим излишна била, јер госпођа Перса је *joш то исто вече* — кад је после вече-ре, пошто је поп Ђира легао, мерила и кројила купљени фланел — *то исто вече* чула је од Ерже све што је било код поп-Спириних (СС, 251).

Дешава се, такође, да у поновљеном делу конструкција и садржај реченице буду нешто другачији него у почетном делу:

Остављам сада фантазији мојих читалаца да представе себи — ако су, то јест, икад у животу тако преко плота и тарабе отпочењали или чак и имали какав роман — *њима остављам да представе себи* како је било и Шаци и Јули тога тренутка (СС, 107).

(3) Код зависних реченица налазимо углавном исте типове као и код независних, с тим што понављање обухвата и везник, а и енклитике које стоје уз њега:

Док се Сили-Придом, кога ја непрекидно наводим зато да не би изгледало да од *разних* песника купим лепе ствари, па их упоређујем са једним *Змајем*, — *док се Сили-Придом* узбуђено сећа мале руке једне шеснаестогодишње девојке (...) (БП, 50). — Не знам понекад за шта Бога да молим. Да ми да снаге *да ову земљетину*, што лежи као нека прородиља, *да је* шчепам и исправим, начиним од ње брда и планине! (ИС — К, 75. — И да се сете *да су у таквом случају* — кад гордости од праве и највеће насладе нема, кад су „суд и осужденије”, због властитог незнања, много тиши, — *да су онда* куд и камо скромнији (ИС — СЈ, 38).

Но, догађа се и да се понове само везник и енклитика без следеће речи или синтагме:

Па се дигла слутња, или бар питање, *да ли ће Јулица*, тако друкчија него и отац и сестре и поочим, *да ли ће* моћи бити прави извор радости у кући (ИС — К, 52).

Кад се уметнути део налази одмах иза везника, понавља се, наравно, само везник.⁵ Нашли смо два таква примера, један за везник у реченици, а други за везник у синтагми:

Неспособност, *да*, барем у ово вријеме, кад се од човјека тражи толико безобзирности, суровости и наметљивости, *да* буде сматран способним, да успије и буде сретан (АС, 211). — А лице? На њему је било нешто тужно, *на* — не умем вам друкчије описати — *на* весело (ЛЛ, 262).

(4) Изузетно, понављање се може јавити два пута:

Али важи, у књизи о знаменитим Викторијанцима, за саму краљицу Викторију, и *важило би* — нека нам се опрости фантазија — *важило би*, да Стрејчи није умро пре времена и у пуном замаху рада, *важило би*, рецимо, за гломазног и вазда намрштеног генија Гледстона (ИС — МН, 310 — 311).

(5) У поновљени део се понекад умећу речи као што су *дакле*, *велим*, које сигнализирају и подржавају понављање:

За пола сахата знало је цело село *да је онај путник* — што се онако побожно крстио кад је звонило и кад је прошао поред великог крста, како приметише бабе, и што онако ирошки носи пошу око врата, како рекоше девојке — *да је, дакле, тај путник* давно очекивани учитељ (СС, 43). — *Шта би тај математичар*, који тако говори о једној књизи пуној високог песништва, узвишене речитости, и одабраних мисли, — *шта би велим, тај математичар* рекао о некој слици (БП, 116 — 117).

⁵ Маретић (Граматика², 409) констатује за Даничића да у таквим случајевима понавља везник *да*.

Стилске функције

1.

Синтаксичким понављањем ради настављања реченице обично се остварује сложен комуникативни ефекат. Овде ћемо набројати неколико најважнијих стилских функција које се реализују и често комбинују понављањем почетног дела.

Један од битних ефеката састоји се у томе што се оваквим понављањем олакшава разумевање реченице. Уметнути део, привлачећи на себе саговорникову пажњу, отежава повезивање наставка реченице са њеним почетком. Понављањем се саговорнику поново саопштава почетни део, те се тиме комуникација враћа на главни ток и истовремено се постиже смисаона кохеренција реченице. Овај стилски ефекат јавља се — у већој или мањој мери — у већини реченица са датим синтаксичким понављањем. Међутим, што је уметнути део краћи и ближи основној мисли, функција побољшавања смисаоне кохеренције у реченици све је слабија, а други стилски ефекти постају све важнији. С друге стране, у реченицама са веома сложеним и гломазним уметнутим делом овакво понављање није више стилско средство него комуникативна нужност, јер би без њега реченица била несхватљива (бар у усменом говору, а читалац би морао да се врати на почетак текста). Ту се, дакле, не ради о олакшавању, него о омогућавању комуникације:

Тај Мишо Навала, жестоки атеист, чувен у гимназији због неких наводних фељтона, за које је један напредњачки новинар изјавио, да су феноменални, јер да значе мебаш у нашем левичарском либерализму, тај Мишо Навала стоји уз Ивицу Тичека (МК — Н, 13). — Ти славни животни моменти, када човек ступа у ритму солдачке глазбе, усправан, млабахан, те се тијело ратоборно разрасло у простор а душа човјеку завијори као застава, и цијело тијело дршће од чежње за неким мимоходом пред царским генералима, за неким ратом, за јуришем, када само падају мртваци лијево и десно као

снопље, *ти су моменти* Флоријану били од почетка драга и необично дубока инспирација (МК — Н, 115). — *Ти људи око манастира и у манастиру*, који се, због умилжавања око игумана, намесника, лугара и пољара, па и око кључара и куварица, споречкају сваке недеље по неколико пута, пуштају сав бес да протече друмом и потоком гласно и бестидно, па се онда и опет мире, склапају завере и даље газе своје задане речи; сви, ћудљиви, нерасудни, као што су и фрушкогорски потоци, што час усахну, час се замуће, час пробистре, милећи, премећући се, шумећи и шапћући: *те нагонске распуштене природе* нису могле трпети међу собом спокојног и ћутљивог, рибег иноверца (ВП, 41).

Чак и кад не омета схватање реченице, уметнути део квари равнотежу која постоји међу реченичним члановима, пошто раздваја реченицу на два дела, претерано развија неки реченични члан, прекида и мења реченичну мелодију итд. Уз то, реченица губи своју компактност, која је понекад неопходна да би утисак био целовит и упечатљив. Понављањем почетног дела, међутим, успостављају се и првобитни однос комуникативних вредности и компактност реченице. Уп. различити ефекат који би имале следеће реченице када би се изоставио поновљени део:

Проговорила је међутим књижевна оцена после смрти Лазе Костића о његову преводу Хамлета и *суд је био*, за таквога песника и знаоца језика, *суд је био* поразан (ИС — ГЈ, 104). — Ипак, *чувен савремени енглески глумач Џон Гилгуд* — неки га цене најбољим међу живим шекспировцима — *Гилгуд* је, по својој вољи, изабрао да ове године у Стратфорду игра Касија (ИС — ГЈ, 99). — *У класичном XVII веку*, кад су живели и радили толики гениални људи на свима пољима науке и уметности, *у том класичном веку* постојао је и класични стил XVII века (ИС — ГЈ, 46 — 47). — Једаред, ушао је да руча, кад тамо, ниједног детета нема на месту. *Сека*, што није бивало, *Сека* клечи; Срећко је у штофарници забрављен; Риста утекао (ИС — К, 16).

Говорникова намера може бити не само да сачува вредност почетног дела него и да га истакне; а један од начина да се то постигне јесте понављање, које је врло погодно — нарочито кад је уметнути део кратак — да се дати појам учини упечатљивијим, да се инсистира на њему, да се супростави другом појму и сл. (При том је од значаја и мање или веће појачавање акцента, као и употреба речци.) Ево примера за истицање: — (а) истицање појма самог за себе:

Таквим људима — језикословцима бисмо их могли назвати — *таквима* имају велике литературе да благодаре што се текстови од пре три стотине година, и више, прештампавају само модерним правописом (ИС — ГЈ, 20). — *Сви*, и морнари са дна морских, и борци испод земље, и жртве са вјешала, и лешеве из мртвачница, *сви* хрпе преда њ, гужвају се и мотљају (АС, 40);

(б) истицање услед супротности између датог појма и одговарајућег претходног појма, односно између реченица у којима су ти појмови употребљени:

Отац, као сваки отац, није на то ни обраћао пажњу; чак је повео једном реч, и то пред Јулом, о једној доброј партији која јој се јавља, *али госпођа Сиде*, као свака мати којој је кћерка вазда на очима те и срцу ближа — *она* је запазила и није јој се то никако допадало (СС, 165). — *А, ја сам још млад и свјеж*, па ми не треба таква белаја... *Господину кумординару*, кому су већ зрели дневи изорали којекаквих бразда по образима и слепочицама, *њему* такво шта дакако ваља употребљавати! (АК, 194);

(в) истицање са надовезивањем на претходни говор:

Нико га није дирао, *чак ни несташна дечурлија* која су после кише онако радо и весело газила по бари, *ни она* га нису дирала (СС, 18). — Све су тога дана формално спале с ногу јурећи из сокака у сокак. *И сама госпођа апотекарица* — која се с почетка устезала да се крене, јер је смешно говорила српски — *и она* се на послетку дала најревносније на посао (СС, 158);

(г) истицање због контраста између главне реченице и концесивног садржаја уметнуте реченице:

Читавог свог детињства ја сам се гризао над тим питањем, моја младост остала је разорена због те тајне, *а ви*, који сте свему криви, *ви* ћете сада ту вечерас мени говорити нешто с некаквог моралног пиједестала (МК — ФА, 211).

Истицање се може састојати и у томе што се појачава комуникативна вредност само једног дела почетне секвенце (у примерима означеног разређеним словима):

Бајрон није могао да верује да Грчка, постојбина давно и давно већ републикански уређених земаља и градова; давно навикла да удара против тирана и тираније; давно моћна да се служи мишљу као и оружјем — *ни је Бајрон могао веровати да две завађене Грчке, источна и западна*, неће моћи да се споразумеју и уједине (ИС — МН, 316). — *Али ће он, Марко Марулић, своје главно латинско дело De Institutione bene vivendi, per exempla Sanctorum* — Упутства и поуке за богоугодан живот по примерима светих људи, *то ће он* израдити на свој лични начин (ИС — МН, 18).

У неким случајевима понављањем се, између осталог, отклања непријатни утисак који би настао услед раздвајања мисаоно или синтаксички тесно везаних целина:

По други пут је Бајрон дошао у Грчку *можда већ* — не зна писац шта да напише о човеку 35 година старом — *можда већ* доста похаран од живота и рада (ИС — МН, 319). — *Награда* — човек мора увек да помене и награду када има посла са људима — *награда* која падне у део онима које воле лепе ствари ради њих самих још је и већа од награде коју човек извлачи из чисте користи (БП, 255). — Да откуд ти нећеш да учиниш њему све што човек може учинити, *на дајеш* — чисто ме срамота да кажем — *на дајеш* срце његовој ћерци? (ИЛ, 287 — 288). А лице! На њему је било нешто тужно, *на* — не умем вам друкчије описати — *на* весело! (АЛ, 262).

Овим набрајањем, међутим, нису исцрпљене стилске функције оваквог понављања, — утолико пре што је тако рећи свака реченица случај за себе, као што ћемо показати на два примера:

(а) Па се дигла слутња, или бар питање, *да ли ће Јулица*, тако друкчија него и отац и сестра и поочим, *да ли ће* моћи бити прави извор радости у кући (ИС — К, 52).

Разумљивост реченице не би била умањена ако би се поновљени део изоставио, али је понављање потребно да би се што изразитије представила и нагласила сумња која је обузела главну јунакињу и да би се верно и сугестивно насликале њене мисли и преживљавања.

(б) После његова дела *Елизабета и Есекс* не може више бити никакве сумње *да је Елизабета*, било то или не било лепо у драмској сцени, *да је она* као одговор на један смелији испад Есексов починила на Есексу оно што је тако одвратно било Волтеру (ИС — МН, 298 — 299).

Ни овде није битна разумљивост реченице, већ је потребно сачувати њену компактност како би субјект остао спојен са наставком реченице и тако се задржали и важност субјекта и јединство утиска. А затим, без понављања предикат би био сувише удаљен од субјекта; ово би се, истина, могло избећи постављањем предиката одмах иза уметнутог дела, али би се онда разбила група *починила на Есексу оно што . . .* и тиме покварио ефекат реченице (а уз то би требало избећи и какофоничност секвенце *Есексов на Есексу*).

2.

Међутим, један добар део примера — нарочито оних са уметнутом зависном реченицом — не би био јасан ако се не задржимо на улози почетног дела, јер је, у ствари, ту често битна његова улога, а не улога поновљеног дела. Узмимо као пример реченицу којом почиње приповетка „Госпа Нола“:

Гробница Лазарићевих, иако нису сувише давно изумрли, *то* је данас један испроваљиван подрум пун корова и крша од цигли, гранита и оградних мотака (ИС — К, 28).

Ова реченица би могла почети зависном реченицом, чиме би понављање постало непотребно: *Иако Лазарићи нису давно изумрли, њихова гробница . . .* Но, одмах се види да би се стилски ефекат саопштења изменио. Зависна реченица би добила знатно већи значај, а главна би се тек надовезивала на њу. И нешто још много значајније: у првој реченици основа саопштења — *гробница Лазарићевих*, истакнута је својим положајем и, стојећи на самом почетку саопштења, одмах орјентише читаоца о будућем току комуникације. Ово је утолико значајније што *гробница Лазарићевих* предсказује и симболише садржај целе приповетке, а затим, надовезује се на наслов целе збирке („Кроника паланачког гробља”) и чини паралелу с другим двема приповеткама, које такође почињу описом гроба. С друге стране, тешко би било задржати овај појам на почетку саопштења пребацивањем зависне реченице иза главне, пошто томе сметају структура и дужина главне реченице и мисаона повезаност зависне реченице и појма *Лазарићевих*. Тако се, дакле, оваквим склопом реченице постиже неколико ствари: њена основа је истакнута; формално уметнутом, а у ствари предметнутом⁶ зависном реченицом обезбеђен је логичан развој саопштења; и, најзад, повећан је интерес за наставак саопштења који се надовезује на основу.

⁶ Ово фактичко претхођење зависне реченице најбоље се огледа у томе што поновљени део, кад долази иза концесивне реченице, може почети везником који показује супротност:

Ја, иако ми спада сукња, ал' ја опет никад немам обичај да лажем! — рече госпођа Габријела (СС, 153). — Јер исти, иако је био од ране младости код њега, иако је васпитаван цигло у том правцу да буде, тако рећи, један ступ куће — ипак се он изметнуо у нешто сасвим друго, сасвим супротно (СС, 51).

Ово важи и за парентетичке реченице:

У мушкарчићима, знате, ја их много волим, и волеа бих мушку децу, али у њима ради сам самцати баво. (ИС — К, 62). — Знате, оба двоје сте сад — што јест, јест! — ал' оба двоје сте ћосави, онако, знате, клот, па вас човек и не може тако одма' да разликује! (СС, 232).

(И ове четири реченице су примери за истицање основе.)

Овакво истицање основе важно је не само кад се реченица налази на почетку говора него, можда још више, кад се наставља на претходни говор, пошто се тиме обезбеђује континуираност комуникације:

А све те добре кришћанске душе никада не облизују жртвенике и плазе око њих. А наш коњски трговац Миха, кад год се врати с трговине и сајмова, он ће увек ударити на жртвеник са сребрном форинтом, па се онда држи тако равно и отмјено, кано да је пио братимство са свецима на олтару (АК, 206).

Ево још неколико примера са истакнутом основом а са парентетичким или зависним реченицама као уметнутим делом:

Преводи светских песника код нас — оставимо за сада питање поезије по страни — то су скоро од реда неуједначени резултати (ИС — ГЈ, 103). — Први тип — зато први што тај тип обухвата највише критичара — то је критичар који није у довољној мери „књижеван“ ни у једном од два језика о којима је реч (ИС — ГЈ, 30). Живот би се дакле поправио, али Моцарт, како је увек био у животу само једном ногом, Моцарт умире 5-ог децембра 1791-ве године (ИС — МН, 210).

Иако описани ефекат није нужно везан за понављање, јер се основа може овако истаћи а да се почетни део не понови, ипак је овакав положај основе често удружен са синтаксичким понављањем и треба га посматрати као један од саставних ефеката многих реченица у којима се дато понављање јавља.⁷

⁷ У суштини, сад описани ефекти нису везани само за линеарну структуру сложене реченице и за синтаксичко понављање него су такође последица читаве структурне организације саопштења. Наведимо један пример:

Морнар — тако читамо у оној благородној књизи о напрецима људског духа — морнар који се тачним посматрањем географске дужине сачува од бродолома има да захвали за свој живот једној теорији (...) (БЦ, 9).

У саопштењу које би имало за циљ друге комуникативне ефекте ова реченица би могла да гласи: *У оној благородној књизи о Напрецима људског духа читамо да морнар...*

Додајмо овде још једну појаву везану за почетни положај основе: — Почетни и поновљени део скоро редовно припадају истој реченичној конструкцији. Међутим, понекад се догађа да у тренутку кад отпочиње саопштење реченична перспектива није још искристалисана у говорниковој свести, па он исказује само основу саопштења, и то у синтаксички неодређеном облику, који се поклапа са номинативом; а права реченична конструкција почиње тек после уметнутог дела, и тада и поновљена основа добија одговарајући граматички облик. Примери:

Онај Срећко несрећко, сећате ли се, њега ту више нема (ИС — К, 27). — А мали Лука, верујте ми да ми баш није мило да то за Швапче кажем, али морам истину говорити: на том је детету божји благослов (ИС — К, 72). — Ви то зачудо лепо умете и надалеко сте се прочули через њих. А ја, ћаво би ме мој знао, мени не испадне за руком (СС, 28).

Сродност са неким другим стилским поступцима

1.

У претходној свесци Нашег језика (стр. 1 — 21) описано је издвајање и понављање почетног реченичног члана. У свом најкарактеристичнијем облику овакво издвајање служи за истицање почетног реченичног члана, и то обично за појачавање његове изразитости, а понекад и за инсистирање. Најчешћа комуникативна функција оваквог истицања јесте да се привуче саговорникова пажња на издвојену и истакнуту основу саопштења, за којом онда следи целовито саопштење; а у претходном одељку видели смо да је слично презентирање основе једна од битних функција и реченица типа *Гробница Лазарићевих*. . . Међутим, има нешто што још више зближава ова два синтаксичка понављања: као што смо рекли, што уметнути део постаје краћи и мање значајан, синтаксичко понављање ради настављања реченице

бива све погодније за преузимање стилских функција, нарочито истицања. Последица овога је да се у појединим реченицама тешко може одредити да ли се ради баш о једном или о другом синтаксичком понављању, јер у таквим реченицама и једно и друго има исти ефекат. Зато се може рећи да нема неке границе између ова два стилска поступка, него се они у поједими типовима реченица пострепено приближавају. Објашњење овога лежи у томе што су ове две појаве сродне: обе су засноване структурно — на синтаксичком понављању, а функционално — на побољшавању и модификовању комуникативног ефекта реченице. — Ево два примера реченица са кратким уметнутим делом иза почетног реченичног члана:

Знаци у камену, где се нађу, то су поруке интелекта слуху човека (ИС — МН, 176). — Слух, како већ наговестисмо, то је једино наше чисто спиритуално чуло, најпозванији наш квалитет за примање уметности које остварује језик, реч, тон (ИС — МН, 178).

Задржимо се посебно на апозицијама и апозитивима: — Да ли ће апозитивни додатци реметити основну мисао, и у којој мери, зависи, с једне стране, од њихове дужине и састава, а с друге, од тога да ли одређују само појам на који се односе или су по смислу једнаки уклопљеној зависној реченици и одређују реченицу у целини.⁸ Уп. читаву скалу оваквих случајева у следећим примерима:

*Сам херој овог мистерија, младомисник Алојз, он у тај трен пресветога подизања није мислио савршено ништа (МК — Н, 11). — То двоје, историја и њен трагични рефлекс у уметности, то се не дели, то иде *pari passu* (ИС — ГЈ, 80). — Нов роман, и то нов социјални роман, то није чест појав у српској књижевности (ЈС. 145). — Мртваци, они непознати хипотетични мртваци у Филипу, ти су били састављени од бескрајних комплекса најневероватнијих претпоставака и фиксидеја (МК*

⁸ Да ли ће уметнути део мање или више апсорбовати саговорникову пажњу, зависти и од начина на који се изговара: брзо и ниским регистром или полако и са нарочитим наглашавањем.

— ФЛ, 143). — *А ми*, староседеоци и господари, *ми* блесу смо и гледамо како нас туђинске сплачине срамоте у властитој кући! (АГМ, 141). — *Иво Војновић*, последњи, доиста и гротескни дубровачки племић — *и он* је био доказ чудесног нашег јуначког и даровитог потенцијала (ИС — МН, 173).

2.

Успостављање реченице може се мешати и са антиципацијом неког реченичног члана. Разлог за превремено исказивање — и истицање — датог реченичног члана састоји се баш у надовезивању уметнутог дела, који смислом може бити везан и за целу реченицу. Ова појава је нарочито карактеристична за упитне реченице. Примери:

Милостиви који добро једе и пије, а ништа не ради, како може *он* дуго боловати? (АК, 243). — *Он* сам са својим сметеним живцима, помањкањем сваког јачег и стварног хтијења, дубоким (манијакалним управо) осјећањем испразне своје беспредметности, потпуно непотребним вишком своје у сваком погледу пренадражене, живчано подроване интелигенције, што би *он* могао да доживи ту с једном касирицом у Костањевцу? (МК — ФЛ, 187 — 188). — *Тај интелект*, који хоће да мисли и проналази нетакнут никојом нуждом живота, који све подвргава новој анализи ради даљег мењања и претварања, није ли *то* нешто као разум Толстојева Ивана Илича, који, ослобођен од свега, сам и само он, размишља на ивици гроба? (ИС — МН, 155). — *Сву доброту, разиграност, раздарушност*, која је сигурно оувек лажала у основу његова карактера, а којом би иначе, као што је обично у људи, кад љубе, усређивао жене — у чему ју је он могао испољити, него уложивши је за људе, које је сматрао помоћи и доброте потребне и вриједне (...)? (АЦ, 202).

3.

Погледајмо следеће примере:

Два близаначки истородна човека са сваким квалитетом, са творачким квалитетима, тако да би се квалитет додавао квалитету механички, као настављена пантљика — то не постоји (ИС — ГЈ, 107). — Чињеница да Кочић, млад човек од двадесет и неколико година, човек великог темперамента и песник, да он брише из своје уметности жену, та чињеница испољава важну околност (ИС — МН, 73). — Оне научне гране које задовољавају човекову оправдану радозналост за објашњењем околнога света, — које му, благодарећи подобним применама његових проналазака на практичан живот, увећавају његово материјално благостање, — које тако донесе сав онај видљиви напредак који за обичне очи бележи станице људског напретка у великом путовању човечанства кроз историју; — те науке су и корисне и занимљиве и достојне цене која им се даје. (БП, 9 — 10). — Дијалект оне покрајине у којој живи свет са најбољим слухом, са најбољим језичким осећањем, и са највише наклоности за поезију, тај дијалект постаје најснажнији и најлепши израз матерњег језика (ИС — ГЈ, 21).

У њима се више не ради о уметнутим деловима, него о детерминативима уско повезаним са управном речју. Ти се детерминативи јављају у облику атрибута или зависних реченица и могу са своје стране бити проширени новим детерминативима. У оваквим примерима понављањем се сума претходни део реченице — било исказивањем у облику неког заменика (лична заменица, анафорска заменица *то* и сл.) било помоћу упућивања на детерминатив додавањем управној речи неке анафорске заменице (обично *тај*). И овде је понављање потребно да би се наставак реченице могао што успешније везати за претходни део, јер дугачки детерминативи, поготову кад су и сами проширени, компликују реченичку конструкцију, одвлаче саговорников интерес и смањују и угрожавају схватљивост реченице. С друге стране, понављање може истовремено имати и функцију истицања

или целог реченичног члана или пак првенствено детерминатива (ако се јаче нагласи атрибутска заменица *тај*).

Из овога произилази да постоји разлика између горњих реченица и оних којима је посвећен овај чланак, али да су у оба случаја комуникативне функције понављања блиске. — Ако пак упоредимо ове примере са оним реченицама описаним у претходном броју *Нашег језика* у којима је почетни реченични члан сачињавала дугачка координативна синтагма — видимо да су функције и ефекти понављања и овде и тамо слични⁹, па би се горње реченице могле узети као варијетет таквог издвајања и понављања почетног реченичног члана.¹⁰

Укратко, може се рећи да су овакви поступци којима се решавају конструктивне тешкоће при образовању реченице и постижу одређени стилски ефекти — међусобно сродни и да се у појединим случајевима приближавају, преплићу и изједначавају.

*

⁹ Додајмо овде да се и код понављања почетног реченичног члана — истина сасвим ретко — може срести истицање одредбе управне речи помоћу показне заменице:

Народ без хиперпродукције људских живота, *такав народ* пропада (АГМ, 139);

а такође и употреба нових лексичких средстава за означавање датог појма:

Оно огромно, наднаравно дојенче на том пастелно плавом платну, са натеченим и избуљени воденим очима, та модра заства разапета преко улице са црвеним кућама од цигле, ракијашнице, излози старетинара, онај убоги жидовски спровод и заборављени мириси вучји (воњ нагњилог, црног меса на лименом тањуру на поду кавеза), *све те слике* стоје пред Филипом као необично живи детаљи (МК — ФЛ, 47).

¹⁰ Исто тако, реченице са кратким детерминативним делом, нпр.:

Није мени до трошка што сам га учинио; *то двоје-троје* јагњаци што сам испекао *то* је за мене ситница (МА, 200), могу се узети као варијетет издвајања и понављања почетног реченичног члана са истицањем као доминантним ефектом. Само, при том не треба заборавити да се код атрибутских релативних реченица јавља још једна сродна појава — корелација.

Напомињемо још да се проширивање дужим детерминативима среће и код антиципације неког реченично члана:

И они код којих такав одмор и одштета изгледају најмање потребни, код којих ни по чему не можемо познати да се на свом заузетом или сувом и трезвеном путу заустављају, — ко зна колико пута *и они* жртвују уображењу, машти, осећају, и поезији! (БИ, 17).

У говору синтаксичко понављање ради настављања реченице обично одражава изломљени ток комуникације карактеристичан за усмено изражавање, а такође служи и за задовољавање емоционално-емфатичких потреба.

У писаном језику ово понављање није много распрострањено. Његова учесталост зависи највише од пишчевог стила: писци који се одликују дугим и разгранатим реченицама послужиће се понекад синтаксичким понављањем да би реченицу учинили „јаснијом и прегледнијом”, да би подржали и подстакли читаочеву пажњу или да би што боље истакли или нијансирали неку мисао; поред тога, реченице са синтаксичким понављањем погодне су за верно приказивање говора личности или њихових преживљавања и размишљања. — Од овде наведених писаца овакве конструкције се највише срећу код И. Секулић (и есејисте и приповедача), С. Сремца, М. Крлеже и Б. Поповића. Конкретни разлози због којих се такве реченице јављају зависе од начина изражавања својственог сваком од ових писаца, и нису исти код распричаног Сремца, способног уз то да код својих јунака савршено репродукује живи говор, и код Крлеже, писца навреле речитости; нити су ти разлози исти у прецизном изразу Б. Поповића и емотивном И. Секулић.

Љубомир Поповић

ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ

1. *Имаш ти право.* — При једном скорашњем сусрету с неколико својих колега и пријатеља ја сам у разговору једноме од њих рекао *Имаш ти право* изговарајући ту констатацију с акцентима какви су овде означени, између осталог с дугим узлазним акцентом последње речи. Други је на то додао — *Ваљда, имаш право*, исправљајући тако мој изговор акцента речи *право* у томе што ју је сам изговорио с кратконизлазним акцентом уместо мог дугоузлазног уз опаску „Волим овако да исправим ове што друге уче како треба говорити и писати”. Мене је то подсетило на сличну примедбу коју ми је једном приликом учинио један еминентни језички стручњак, иако објективно није био у праву. И на то смо се с упадице вратили на тему о којој је пре ње било речи не расправивши питање „спорног” акцента речи *право* у горе означеној реченици.

После растанка ја сам продужио с једном особом, која је по занимању сродне струке. И она ми након неколико тренутака постави питање: „Зар није исправно рећи: *Имаш право*”? На мој одговор да је баш тако исправно, она додаде: „Зашто си, онда, мало пре признао да си погрешно?” И ја сад на ово питање одговарам да сам збиља погрешно. Не мислим у изговору речи *право*, него што нисам одмах дао објашњење целог спора. Али пошто то нисам учинио у друштву од пет лица, ево чиним сада пред лицем свих читалаца нашег часописа. И свакако је боље расправити једно „спорно” питање језичке праксе на начин којим ће се моћи више њих користити.

Спор овде настаје у дилеми да ли је реч *право* у означеној реченици употребљена у функцији именице или прилога. По комплексу гласови од којих је састављена, не узимајући у обзир дистинктивни знак који чини управо акценат, заједно с квантитетом акцентованог слога, она може бити и једно и друго. А с обзиром на тај знак, реч *право* је једно или друго: с дугоулазним акцентом именица, а с краткосилазним — прилог.

Ако се ова реч у нашој реченици изговара и с једним и с другим акцентом, управо у једним говорима и говорним срединама с једним, а у другима с другим акцентом, могло би се наметнути питање да ли она с обзиром на акценат и квалитет има само једну службу — тамо где се употребљава с дугоулазним акцентом само службу именице, а где се употребљава с краткосилазним само службу прилога. Одговор на такво питање, међутим, може бити само један. Изговор те речи искључиво с једним акцентом никако не значи да реч *право* тамо где се употребљава тако искључиво с једним акцентом зна искључиво за једну службу — искључиво за прилошку службу у говорним срединама у којима се употребљава само с кратким акцентом као *п̀раво*, рецимо. Употреба њена с овим акцентом и у служби именице добивена је аналогичном — не наравно у свим говорима српскохрватског језика, не дакако, ни у стандардном језику књижевнојезичке норме. У овоме се језику, како смо напред изнели, стриктно чува разлика у акценту као дистинктивном знаку функције у којој реч *право* употребљава. А у вези с глаголом *имати*, било у синтагми као допуна инфинитиву тога глагола, било у реченици с ма којим финитним обликом тога глагола, *право* се употребљава искључиво у функцији објекта, тј. у служби именице; у вези с било којим обликом глагола *имати* то уопште не може бити прилошка одредба, не може бити прилог. Према томе, у реченици: *Има̀ш* (или *Имам*, или *има*, или *имамо* . . .) *п̀раво* — исправан је једино означени, тј. дуг акценат узлазне интонације: *Има̀ш ти п̀раво* као *Ти си у п̀раву*. Међутим, у реченицама као што су: *И ѝправо је да он д̀обије*, *Тд је п̀раво* и њима сличне, где је реч *право* употребљена у прилошком предикату као прилог,

дакле и значи исто што и *правично, праведно* — има увек краткосилазни акценат, с којим се једино употребљава, како у књижевном тако, бар колико је нама познато, и у свим народним говорима и у свим срединама у области српско-хрватског језика.

М. Ст.

2. „Индијски премијер одговорила је...”, „Индијски премијер је додала...” (из једне емисије Радио-Београда).

Реална је чињеница дефицитарност појединих језичких система, њихова схематска непопуњеност, непотпуна симетрија појединих језичких појава. Језик није математика, за његове системе није карактеристична геометријска потпуност, они не подносе имагинарне чланове. Ако имамо *позлатити* и *посребрити*, не значи да морамо имати и *поплатинити*, *пооловити*, *поволфрамити* итд., јер је један од основних закона језика економија, па право на посебну језичку јединицу стичу начелно само они појмови о којима је потребно често говорити. Сем тога, у језику не влада аутоматска ажурност, него развој језичких фондова неминовно касни за појавама нових елемената у свету појмова. То, међутим, не значи да западамо у безизлазне ситуације, јер дефицитарност појединих језичких система не лишава језик могућности да адекватно изрази и такав појам који није стекао посебну језичку јединицу; ако не можемо рећи *поплатинити*, можемо тај појам успешно представити и описно, *превући платином*.

Слично је и са слагањем граматичког рода са именицама које су традиционално означавале искључиво или готово искључиво мушка занимања, откуда и њихов граматички мушки род. У модерном друштву све мање је таквих занимања, што значи да долази до сукобљавања природног рода са граматичким.

Звања, занимања и уопште именички називи за појмове где долазе у обзир оба природна рода у језику чине неколико типова:

1. за многе појмове развили су се напоредни термини за оба рода: *домаћин* — *домаћица*, *радник* — *радница*, *асистент* — *асистенткиња* или *асистентица* итд.;

2. аугментативи и пејоративи, и кад су у питању искључиво мушка бића, теже граматичком женском роду, па овде нема јаче сметње да се и изведенице које су се више употребљавале за мушка бића примене и на природни женски род (*јуначина*, *пијаница*, *пропалица*) — али се ипак оне које су изведене од именица м. рода доста нерадо употребљавају за женска бића (*мангупчина*, *кавалерчина* итд.);

3. за неке појмове постоје, истина, и напоредна женска образовања, али су она — бар засад — углавном ограничена на разговорни језик и поједине жаргоне (*докторка*, *професорка*, *шоферка*, *директорка* итд.);

4. понегде долази и до разилажења значења, нпр. *секретарица* обично не значи што и *секретар*, тј. разлика није само у роду;

5. постоје, најзад, и такви случајеви — међу њима и неки појмови начелно једнако или готово једнако карактеристични и за мушка и за женска бића — где именица ж. рода уопште није уобичајена, нпр. *академик*, *првоборац*, *војник*, *официр*, *вођ* (готово исто, у ствари, вреди и за *вођа*, *судија* и сл.), а граматички род је само мушки.

У ову последњу категорију спада и реч *премијер*, која је употребљена у наведеном примеру. С обзиром на граматички мушки род, несамосталне речи у реченици обавезно су тога рода; то вреди не само за атрибут него и за делове предиката (није готово нимало срећније „премијер је додала” него да је речено „индијска премијер”). За ове именице карактеристична је, међутим, и друкчија сметња: постоји јак отпор језичког осећања да се женско биће и м е н у је именицом мушког рода, нпр. да се у м е с т о имена употребити назив звања, рецимо „наш познати научник бави се тим проблемом” — ако је реч о жени. У реченичним функцијама које имају више одредбени карактер, као што су апозиција, атрибутив, или именски предикат, таква сметња не постоји,

па се може рећи нпр. „доктор Ивана Ивановић”, или „Ивана Ивановић, доктор медицинских наука”, или „Ивана Ивановић је доктор медицинских наука”.

Према свему, у наведеном примеру нити ваља „индијски премијер одговорила је”, нити би ваљало „индијски премијер одговорио је” (јер је у питању жена). А то практично, као језички савет, значи да се у таквим случајевима не могу применити реченице истог склопа као кад су у питању мушка лица, него је неопходно прибећи друкчијим, макар и нешто опширнијим формулацијама, нпр. „*Индира Ганди, индијски премијер, одговорила је ...*”, „*Госпођа Ганди је додала ...*” — или сл.

М. П.

НАШ ЈЕЗИК излази од почетка XIII књиге у њеј годишњих свезака од најмање четири табака; њеј свезака чине једну књигу. Јула и августа часопис не излази. Годишња претплата износи 10 н. дин.; цена поједином броју је 2 н. дин. Претплата: слајни Институту за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35 I, на текући рачун број 608-3-133-10. Рукописе слајни Уредничком одбору или дру. Живојину Симоновићу секретару Одбора, Института за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35 I.

— Рукописи се не враћају. —

22

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

(Савезно КФД)
2/69 МО

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XVI, об. 5.

4/2/2
12/24
A1 N31
2000

1/1985 - V. 17:5

LIBRARY
JAN 30 1970
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

БЕОГРАД, 1987.

САДРЖАЈ

	Страна
1) М. Стевановић, За Вука и противу њега . . .	297—315.
2) А. Пецо, Дијалекатске особине у пјесничком језику Алексе Шантића	317—339.
3) П. А. Дмитријев, Неке особености изражавања атрибутивних односа у српскохрватском језику . .	341—349.
4) Љубомир Поповић, Реченице са елиптичним пре- дикатом	351—373.
5) ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ	375—378.
6) РЕГИСТАР	379—397.

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник **МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ**
Секретар Уређивачког одбора др **Живојин Станојчић**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XVI

Нова серија

Св. 5.

ЗА ВУКА И ПРОТИВУ ЊЕГА

Тема данашњег нашег предавања* може навести на помисао да је Управа Коларчева народног универзитета њом и нехотично ставила замку и предавачу и слушаоцима. Првове свакако много опаснију зато што се он јавно мора изјаснити пред лицем слушалаца, а преко њих и пред широким кругом неприсутних чланова друштва: да ли је — у односу на језик којим се у наше дане говори и пише — за Вука Карачића или противу њега, да ли је, то јест, данас, после сто и неколико година, а у време других и много друкчијих друштвено-економских и културноисторијских околности, још увек за Вуков став према језику на коме се развија наша култура у свим њеним видовима, или је пак противу његова става, а за друкчију основу књижевног језика, односно језика општекултурне комуникације међу људима у питањима њихова свакодневног живота и стварања.

Опасност слушалаца од изјашњавања у овоме питању много је мања, јер ови о њему своје мишљење износе „у четири ока”, односно у ограниченом кругу својих саговорника, где ће такође наићи на оштре опоненте, ма какво било њихово мишљење. У свакоме ће случају и изјашњавање за и изјашњавање *противу* Вука наићи на неодобравање јер су у нашем друштву схватања о данашњем нашем језику према Вукову различна и супротна. То нам је врло добро познато. И то сасвим извињава Управу Коларчева универзитета што је увршћивањем данашње наше теме у циклус предавања о језику за његове слушаоце спремила замку о којој вечерашњи предавач, нашавши се у њој — по својој слободној вољи, разуме се — на самом почетку говори. Ми смо се сагла-

* Држано на Коларчеву народном универзитету 2. октобра 1968.

сили с мишљењем Управе да је ова тема актуелна у истој оној мери у којој је опредељивање за Вука или противу Вука опасно — у свакоме случају опасно, ма какво било наше мишљење. Изјаснили се ми овако или онако, једни од слушалаца ће се с нама свесрдно слагати, а други ће нам оштро противречити.

Ми врло добро знамо да постоје провуковци и антивуковци. То је познато из онога што смо чули и што слушамо у многим приликама, почев од научних скупова и културних манифестација посвећених питањима језика, нарочито језика у његовој књижевној и општекултурној примени, па до аматерских резоновања у пригодним разговорима о текућем језику, у којима се сви од реда сматрају и квалификовани и позвани да дају своје судове о њему. А пишу се и огледи, па и целе расправе да се докаже: како је Вук застарео, како он није за наше време, како је његов језик сеоски, управо сељачки језик фолклора и народске мудрости, језик једне епохе која је већ доста далеко иза нас остала, с много дијалекатског, простонародног и застарелог у себи. Где је Вук, а где смо ми сада? — питају се они који овако мисле о Вуку; докле је доспео наш живот и наш развитак, које снаге воде наше друштво, ко су сада носиоци прогреса и културе и у којим срединама је тај прогрес и развој културе најбујнији! А очевидно су све ово јаки аргументи који обесхрабрују провуковце да без устезања кажу своје мишљење, да образложе своја схватања, којима се опет није тако једноставно супротставити и према којима Вук није велики само историјски, само у своме времену, већ и за наше и за свако време. Он је такав нарочито у језику и по језику у својим делима. Зато су многи, и врло позвани, још од Вука до данас, апеловали да се окрећемо Вуку, нарочито у тренуцима када им се чинило да се језик наше књижевности и културе удаљава од основе на коју га је поставио Вук и од личног његова језика. А од Вука до наших дана никада за таква удаљавања није било погоднијих околности од ових које је донела наша револуција, у којима данас живимо и брзо се развијамо, мислимо на велике и нагле економске и социјалне преображаје нашега друштва. Иако језичке промене условљене револу-

цијом ни изблиза нису еквивалентне, нити, по природи функција језика, могу бити еквивалентне социјално-економским променама, оне су свакако уочљиве у више праваца. Сасвим је разумљиво што су: замашно проширена основа културе и општеномодно судеоништво у њеном развоју донели новина и у њеној најизразитијој манифестацији и најпотпунијем средству њеног ширења и повишавања, тј. у језику. При томе су дошла, и морала су доћи, до изражаја многа творачка и стваралачка својства језика, али и више појава које су у супротности с његовом природом.

У бујном и бурном нашем времену жудно се иде за новим. Ново и необично се траже у свакодневном животу, у начину живљења, у одевању и понашању, у задовољавању духовних потреба, у обликовању научних и уметничких истина, тражи се — то је и сасвим разумљиво — што адекватнији начин њихова израза, дакако и у језику. И у језику се тражи, па и налази доста новог и позитивног, али и онога што се не може као такво оквалификовати. А језик по природи својој и по намени то не допушта. Најобухватнији и најсавршенији инструмент уобличавања животне и уметничке стварности, језик је и средство свестраног општења међу људима. И баш зато не сме бити лишен онога што је због сврхе којој служи у њему најбитније, не сме бити лишен јасности, нити оне што им је намењен сме остављати у недоумици.

Језик којим се писац или говорник обраћа својим читаоцима, односно слушаоцима, и у целини и сваком појединошћу, треба да буде јасан и недвосмислен. А он није увек такав. Остављајући засад објашњење о томе зашто треба да буде такав, а зашто опет није такав — обратићемо пажњу на незадовољство због те чињенице. Они који сматрају да језик поред свега осталог мора испуњавати два поменућа услова мисле да се и данас, више од сто година после Вукове смрти, баш код Вука треба учити језику. Зато од времена до времена слушамо аманете и поруке: „Чувајте Вуков језик! Не допустите његово скривање!“ Недавно, о прослави стогодишњице Вукове смрти под сводовима исте ове куће чули смо управо ове покличе из уста мајстора писане и усме-

не речи, знаменитог нашег књижевника, сада већ покојног Вељка Петровића. А данашњи наш Вук, мислимо по томе што нам, уз остало, може служити за узор и својим језиком, каквим треба писати и говорити, Иво Андрић, своју врло оригиналну и врло занимљиву беседу о Вуку на тој прослави завршио је речима: „Наша дужност је да чувмао оно што је Вук називао чистота и сладост нашег језика” и дао као неки општи завет да ће у развоју нашег књижевног језика у његовој основи, као и досада, увек бити присутан стваралачки дух Вука Стефановића Караџића.

Али не мисле и не говоре тако сви наши књижевници, већ их има међу њима, и знатан број, па и познатих, који за савремени не признају језик којим се писало пре више од 50 година. А и неки језички стручњаци заступају такво мишљење, и Вуку Караџићу придају само историјски значај, па, као што се и ми овде позивамо на неоспориве ауторитете, тако и они потврду своје гледишту налазе у речима једнога од највећих Вукових обожавалаца и познавалаца Љ. Стојановића, који је у једној прилици, пре скоро пола века, рекао да се више не говори и не пише језиком Вука Караџића. Али треба имати на уму којим поводом и с каквим смислом су те речи казане. Љуб. Стојановић је ту мисао изнео 1922. год., када је узео да за издања Срп. књижевне задруге на наш језик преведе на немачком написано Вуково дело *Montenegro und die Montenegriner*. А желео је да свој превод да у посве истој форми коју би имало да га је Вук написао на нашем језику, па је, уверивши се да ту жељу не може остварити, казао нешто што је, ако се буквално схвати, потпуно тачно, али што стварно не значи ништа друго већ да један писац не може успешно подражавати у стилу другоме, ни истовременом, а поготову не скоро цео један век старијем писцу.

Несумњиво је тачно да је данашњи наш језик у извесним правцима друкчији од Вукова језика. Друкчији је свакако и у позитивном смислу. Он је, што је сасвим разумљиво, развијенији и раскошнији, мада у понечему и оскуднији. Он се богати и извесним појавама које не одговарају његовој природи, па самим тим ни сврси којој језик служи.

У наш језик различним путевима навиру стране речи и изрази од којих многе језичка пракса елиминише, док се други, потребом за њима и вредношћу својом намећу, и постају саставним делом његовим. И то је оно што је сасвим природно. Али није ни природно ни допуштено све туђе елементе трпати у исти кош и према свима се једнако односити. А Вук нам је и теоријски (најјасније у предговору превода Новог завјета) и примером свог личног језика најједноставније показао како разликовати ове елементе једне од других.

Једнак став према свим туђицама не може се правдати ни потребом интернационализације језика, на коју се неки позивају, нити језик у себе може примати све што долази заједно с новим прогресивним идејама ради њихова ширења и учвршћивања. А то појединци каткад проглашавају као велику добит за наш језик, као прилог културе једног култури другог народа, нарочито ако су то елементи језика било по чему — по заједничком пореклу или по тежњи истим идеалима — блиског народа. Ова блискост, истина, до извесне мере оправдава таква резоновања. Оправдава их, мислимо, утолико што је у језикâ сродних народа и природа њихова унеколико сродна. Али не треба губити из вида да није и истоветна, него сваки језик и у природи својој има много посебнога, што се у њему мора чувати — не зато, наравно, да би тај језик остао нетакнут као обележје дотичног народа. То управо и понајмање јер сваки народ и нема свој посебан језик, него је потребно да сваком његовом припаднику буде схватљиво оно што је на његову језику казано. И Вукови су противници пре 150, па и они што су му још увек и пре сто година опонирали, свој став у питањима књижевног језика истим аргументима бранили и језик предвуковске епохе. С књижевним језиком којим су сами писали, мислили су и говорили они, остаћемо чвршће везани уз нашу велику словенску браћу с којом нас, поред крвне сродности, веже и иста верска припадност. А живот је показао да нису били у праву.

Такво се гледиште није могло одржати, нити је такав, народу непознат, језик и даље могао остати у употреби, ни у условима онога времена зато што се с народом мора-

ло општити, и што се он морао у целини просвећивати на њему разумљивом језику, не ради њега самог него и ради профита оних које су прилике народу наметнуле за експлоататоре, а да и не говоримо о томе што је експлоатисаним просвећивање било потребно ради њихова буђења и коначног збацавања јарма, како туђинског тако и јарма домаћих експлоататора. Вук Караџић је врло рано постао свестан тога. И зато је био непомирљив борац за народни језик у књижевности и свим другим културним пословима. Зато је он, најзад, и однео победу иако је у почетку био усамљен у борби против бројних значајних фактора и постао несумњиви творац књижевног језика свога народа, па је то и на стално остао, захваљујући здравим принципима у постављању основа књижевног језика и што је сам имао језик који је могао, а, по нашем мишљењу, и данас може служити за узор у многим правцима. Ми наравно не сматрамо да сваку реч и сваки Вуков облик, сваки његов израз или обрт треба и данас употребљавати, него говоримо о Вуковим и вуковским принципима, који су у целини прихваћени, који су служили и могу служити и за најбујнији развитак и свестрано богаћење књижевног језика. А ти су принципи и једноставни и врло јасни. И што је најзначајније, Вук их се сам, као књижевник, као научни и културни радник, у своје стварању и стваралаштву све доследније придржавао и усавршавао их.

Народни језик који је Вук дубоко осећао, језик је српскога сељака његова времена. То је сасвим разумљиво јер је наш народ онда углавном у селу живео. Градови су били врло мали и сразмерно је мало света у њима живело. А поготову је, нарочито у Србији и у другим нашим крајевима осим Војводине, мало било градског становништва са српскохрватским језиком као матерњим. Прилике су се у томе погледу до данас, наравно, из основа измениле. Број становништва по градовима несразмерно је нарастао. Данас се више никако народни језик не може идентификовати с језиком села јер народ није само на селу, на пољима, њивама и пашњацима, него је и у граду: у фабрикама и предузећима, у школама и установама. У погледу језика нема више битне

разлике између села и града, а уколико је и има, преимућство је на страни градског становништва, поготову у односу на села оних крајева чији су говори дијалекатски удаљенији од основице књижевног језика, иако је још увек извор богаћења овога језика, сигурна гаранција његове чистоте и чувања његове природе — добро познавање језика управо сеоског становништва; којег данас доста има и у градовима. У градовима се, нарочито у великим градовима, онима у првом реду што су постали политички и културни центри, као и у већем броју мањих градова, све више изграђују језик идентичан углавном с тзв. књижевним језиком, који се у тим срединама даље развијао и богатио на народној основи коју је Вук поставио. Али се ту опет у језику јавља највише туђих елемената несвојствених његовој природи, који зато не могу наћи своје место у њему. Треба само бити свестан тих елемената и показати готовост да се они избегну, мада то ни једно ни друго није сасвим једноставно, нарочито за оне што не мисле да се томе могу учити код Вука, а да и не говоримо о онима који и не осећају потребу за тим.

Изјашњавајући се за Вука, ми нисмо хтели рећи да се његову језику, па ни с обзиром на принципе које је он сам поставио, не могу чинити баш никакви приговори. Нарочито у првоме времену његова рада, у његовим ранијим списима, има чак и елемената језика против којег се Вук сам борио, тј. славеносрпских елемената, који одударају од особина народног језика. То су оне шљокице од којих је Вук, по речима хрватског филолога Армина Павића и по сопственом признању, целог века чистио свој језик. Овде се наравно није мислило на оне бројне словенизме каквих има повелик број у његовим почетничким радовима него, рецимо, на речи као што су *полза*, *причина*, *принадлежати*, *удовлотворити* и сл., које он, иако свестан да су руске, ипак и касније каткад употреби у својим списима и приватним писмима, мада их се у току свога рада све више ослобађао. И тешко се може рећи да се било која таква реч очувала код Вука до краја његова живота и рада, осим оних, наравно, које су ушле у народни језик. А поготову Вук није ни једне такве речи унео у ризницу нашег језика, ни једне, наиме,

нема у његову Рјечнику. А сам их је пак употребљавао из осећања неке потребе, именицу *полза*, рецимо, поред домаће речи *корист*, иако обе имају исто значење, — Вук је узимао са значењем морално-духовне добити, а *корист* у материјалном значењу; *удовлотворити* Вук је употребљавао зато што није налазио еквивалентног глагола у нашем језику за његово значење — *изићи* у *сусрет* чијим *жељама*, *задовољити* чије *жеље* итд. А из области синтаксе можемо навести употребу датива с предлогом *к(а)* у функцији допуне именица које означавају какво осећање или расположење, као у примерима: *ако имате љубави к мени*, *љубав к народу*, *љубав к народном језику*, *показао је већу вољу к војничкој служби него к чему другоме*, — тамо где се иначе употребљава предлог *према* са истим обликом; затим у функцији допуне придева *близак* и његова компаратива (*ближи к русијском него к дубровачком*) и у сл. случајевима (*у предговору к првом Рјечнику*), где у савременом језику долази сам облик датива. И ако је неки од овде наведених примера из језика Вукових дела из каснијег времена, њих већ нема у онима најкаснијим.

Вук је, затим, и самом себи и уопште гдекад допуштао употребу речи са словенским а не народним наставцима, с наставком *-тељ*, нпр. Он је говорио и писао: *читатељ*, рецимо, па *писатељ*, *председатељ* чак, *образоватељ*, *сачинитељ* итд., зато очевидно што су оне могле ући међу домаће, народне речи, јер се обликом својим подударају са: *створитељ*, *родитељ*, *учитељ* и другим таквим речима које је народ већ давно био примио из црквеног језика, а односе се на вршиоце духовних радњи. Народ за именицама ове врсте није имао никакве потребе да их направи домаћим наставцима, како је правио именице од глагола конкретних радњи које је обављао: *орач*, *копач*, *бранич*, *ронац* или *ронилац*, *просац* или *просилац*, *жетелац* итд. и како ће се доцније направити и именице: *читалац*, *писац* и многе друге, поред којих се још, ретко истина, употребљавају и *читатељ* и *писатељ*, мада ова друга само с ироничним или пејоративним призвуком. И Вук, наравно, као ни народ, ни једну именицу од глагола мануелне радње није направио наставком *-тељ*.

Има у Вукову језику, дакако, и по неки дијалектизам или општенародска језичка особина, гласовна или обличка, која се данас не сматра особином књижевног језика. Од ових првих указујемо на једну једину, којом је Вук остао недоследан себи. То је гласовна промена у додиру уснених усгласника и сугласника *ј* у облику инфинитива глагола: *грмљети, живљети, сврбљети, трпљети*, које Вук даје у овоме облику, у првоме реду због тога што су они у томе облику скоро уопштени у свим народним ијекавским говорима и што је до тога уопштавања дошло аналошким путем, према облицима глаголских именица *живљење, трпљење . . .*, где је иста промена гласова наслеђена из даље прошлости у целом нашем језику, не само у ијекавским већ и у екавским говорима. И тек је Ђ. Даничић, ученији од Вука као филолог, у мало пре наведеним инфинитивима, још за Вукова живота 1850, у својој *Малој српској граматици*, дао облике са сугласником *ј* иза уснених сугласника (*грмјети, живјети, сврбјети и трпјети*), који су и прихваћени за књижевни језик. Сличне судбине били су и Вукови двосложни наставци множине заменичких и придевских речи: *нашијех, нашијем, добријех, добријем*, које је Вук прво употребљавао наредо с облицима *наших, наших, добрих, добрим*, а после, ради остварења доследније јекавштине, одбацује ове друге облике, да се баш они, и насупрот Вуку, сасвим уопште као једини књижевни облици и у ијекавском изговору.

Као дијалекатску особину завичаја својих предака из црногорске Херцеговине Вук је наследио предлошко-падежну везу предлога *према* с генитивом, коју је могао примити и из тамо посталих народних умотворина, тек ми у његову језику срећемо примере типа: *Када буде према турскога шанца . . . ; према острова на десној страни Дунава; Ово се може рећи и за Бошњаке према Османлија*. Али је у овој служби у Вукову језику неупоредиво чешћи предлог *према* с локативом. А у књижевном језику после Вука, ова се веза ту једино и употребљава.

И употреба везника *зашто* у функцији спољног знака везе узрочних зависних реченица с главнима свакако је дијалекатска, и то уско дијалекатска особина, с којом се сре-

ћемо у Вукову језику, не само у ранијим његовим списима (*Ово барам није ново за што је било људи и прије неколико стотина година који су овако мислили* — у предговору I издању Рјечника) него и у онима што их је објавио пред крај живота (*То пријатељство њихово није могло дуго трајати за што Родофник може бити није знао како Грци и Срби између себе живе* — у Правитељствујушчем совјету). Вукова употреба облика ср. рода једнине односне заменице који у функцији спољног знака везе реченица које се не одnose на једну реч него на целу управну реченицу, на оно што се казује њеним предикатом, или на анафорску заменицу то, као у примерима: *Узму себи више, а Гагићу, као писару своје, дадну мање, на које Гагићу буде жао...*; *после Милошева доказивања да је он то јамачно дознао које они нијесу могли дознати; ... ако се одавде преселим, које мислим ако будем жив* — општенародска је језичка особина, или бар особина позната већем броју, а не једном народном говору. У данашњем књижевном језику овакве реченице везују се искључиво везником што. Указује се, с правом, разуме се, на извесне изразе, обрте и конструкције код Вука, којих данас нема у књижевном језику, нити би, по данашњем језичком осећању, могле у њега бити примљене. Нико више не употребљава у напредак са значењем *одсад* или *надаље*, нити би когод рекао у томе *догађају* место у томе *случају*, како је писао Вук.

Данас, исто тако, нико не каже како је говорио Вук: *Нико није господар од своје жене, ни отац од кћери, ни брат од сестре* или *Милан Обреновић је био старешина од Нахије рудничке* — него би се пре, ако се допусти да може бити господарства над неким, ово означавање припадања исказало обичним посесивним генитивом (*господар своје жене, старешина нахије рудничке* итд.), без предлога *од*. Али у вези с тим: тврдити да се генитив с предлогом *од* више не употребљава у томе значењу — у најмању руку је претерано, и нетачно свакако. Јер не треба заборавити да се ово значење генитива меша с другим једним значењем овога облика које допушта, па често и захтева, употребу предлога уз њега. И не би се могло рећи да у приме-

рима: *Владика ме зовну прозору од кола* (Јб. Ненадовић, Писма из Италије, 149). — *Чујте заповест од кмета* (М. Глишић, Целокупна дела I, 21). — *Нигдје зрака ни даха од живота* (П. Кочић, Цјелокупна дјела I, 332). — *Нисам ли ја газда од свога имања* (Д. Радић). — *Бакош не трпи мирис од телеће коже* (А. Г. Матош). — *Обађоше улице од којих су тријемови били накићени гирландама* (Назор). — *Перица је онако раскалашно шопио у угао од постеље* (В. Петровић, Варљиво пролеће, 222). — *У неприлици поче превртати по џеповима од хлача* (И. Дончевић) итд. — генитив с предлогом од није на месту, иако је потпуно јасно да се том предлошко-падежном везом овде означава припадање; *прозор од кола* је прозор кола; *заповест од кмета* — кметова заповест, *дах од живота* — дах живота, *газда од свог имања* — газда свог имања, *мирис од телеће коже* је мирис телеће коже, *угао од постеље* — угао постеље, *џепови од хлача* су џепови хлача. А сасвим је разумљиво што су писци из којих смо навели ове примере узели баш облик генитива с предлогом од. И за нас је несумњиво да им се он наметнуо зато што је поред припадања требало означити и ону другу нијансу генитива, аблативну нијансу његову, којом се означава потицање од чега, или одвојено посматрање чега од онога чему припада. У овоме случају свакако ово последње.

Сада се гдекад, као и пре 150 година, замера Вуку и што употребљава неодређене заменице у облицима у којима стоје речи деклинације уз бројеве *два*, *три* и *четири*, и одређено се тврди да се данас не говори као што је говорио и писао Вук: *Још ћемо рећи неколике врсте и пре неколике стотине година*, већ „*сви*” кажу *неколико врста и пре неколико стотина година*. Да овако не кажу сви, већ многи (мада опет не сви) кад то значење захтева, говоре као Вук: *неколико врсте, и неколике стотине година* — ми смо навели низ писаца од Лазе Костића и Ђалскога па до Шимуновића, И. Андрића и Добрице Ђосића, који такође, као Вук, употребљавају исте облике тих заменица. И разумљиво је зашто их употребљавају. Па сигурно зато што се овим обликом

заменеце означава, истина, неодређен број предмета уз чије име долази заменичка ознака, али и мали број тих предмета, док прилог означава само неодређеност, а не и мању или већу количину. Кад је Ђосић — да анализирамо само један његов пример — рекао *треснуше неколике бомбе*, он свакако казује да тих тресака бомби није било много. Да је место тога рекао *неколико бомби* — нико не би могао закључити да их није било и више. И за низ других синтаксичких и морфолошких особина Вукова језика тврди се да их нема у савременом књижевном језику. Тврди се између осталог да нема, рецимо, облика именичке промене придева, облика имперфекта да је одвећ редак словенски генитив, тј. прави објекат уз одричне глаголе у облику генитива, да је с гледишта књижевнојезичке норме рђава употреба облика акузатива именице *страна* с предлогом *са*; да се предлози *у* и *код* с генитивом већ не употребљавају у истом значењу; да је уз глаголе *тражити* и *искати* не ваља употребљавати облик самосталне речи с предлогом *у*, већ ту треба узимати предлог *од*; да је Вуков темпорални генитив с предлогом *за* одвећ архаичан; да је такав исто предлог *за* с обликом акузатива у функцији означавања узрока, а предлог *уз* с овим обликом у функцији одређивања времена итд., итд. Ми смо, међутим, бавећи се односом садашњег нашег књижевног језика према Вукову у расправи *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик*¹, на примерима из писаца, показали да све овде набројане особине живе и у савременом књижевном језику, да се неке од њих, истина ређе, употребљавају, да неке у себи садрже архаичну ноту, али су све то још увек особине књижевног језика. Друкчије могу мислити једино они што узимају за књижевни само свој лични језик и највише допуштају да се у њему може употребљавати оно што је обично у њиховој најближој околини, у уској средини у којој сами живе. А о овоме се поуздано може судити само уз познавање језика свих наших културних средина, свих писаца, свих оних што пишу нашим језиком, јер језик свих њих чини наше заједничко културно добро које се зове српскохрватски књижевни језик. Дакако

¹ Јужнословенски филолог XXVI, 73—150.

у свим тим срединама и код свих појединаца има у стилу по нешто посебно, али им је заједнички граматички систем језика, који је углавном онакав какав је био код његова творца Вука Караџића. А он је такав остао до данас. (И у граматичком се систему наравно по нешто мења, иако сасвим споро и неосетно, па је природно да се ту нешто изменило и од Вука до данас).

Они што нису за Вуков став у језику, не траже само безрезервно допуштање уношења туђица у наш језик, него су једни више за усвајање онога што су сами усвојили и за богаћење књижевног језика једино елементима којима је обогаћено њихово осећање језика. Ми смо против овога става, како рекосмо, зато што то право не припада ни појединцима ни појединим срединама мимо осталих, иако смо, наравно, за њега ако се даје свима, али само уколико нешто ту није у супротности с природом српскохрватског језика, што се у сваком посебном случају може утврдити испитивањем порекла и распрострањености језичке појаве за коју се то право тражи. А зашто није могуће допустити све у књижевном језику што би појединци хтели да у њему добије своје место, најбоље може послужити акценат појединих речи нашег језика и појаве у вези с њим. Захтеви за ревизијом Вукове акцентуације дате у системима Ђуре Даничића, понављају се с времена на време. И ми лично као, по нашем сазнању, и сви они што се баве нашим језиком, увиђамо оправданост таквих захтева. Али највећи део лингвиста, бар оних који познају стање српскохрватских акцената, не налазе да би се ту могло засегнути тако далеко да се ревизијом наруши систем Вукова акцента. То се видело недавно када је група од 11 стручњака српскохрватског језика при изради најновијег правописа (који је тачно пре осам година заменио све раније правописе) квалификована и позвана за то, уз правопис дала и релативно опширна ортопска упутства. Ова је комисија дошла до закључка да ће бити најбоље ако се узме Вук—Даничићев систем акцентуације, а поред њихова акцента се да још и друкчији акценат, уколико је познато да је у пракси добио широко распрострањење; поред *гласник* и *гласник*, поред у *догађају* — у

дѡгађају, поред по облику — по облику, поред у погледу — у погледу, поред на камену — на камену и сл. А то у ствари и нису промене него само повећање акценатских дублета каквих је правописна комисија учинила у више категорија облика речи, а каквих имамо и код самога Даничића. Сугестије и често чињени предлози да се легализује туђински акценат у речима страног порекла на крајњем слогу речи: *аспирѡнт*, *командѡнт*, *музикѡнт*, *лаборѡнт*, итд. као ни допуштање силазних акцената у средини речи (*аудѡција*, *резолѡција*) не би се могао прихватити јер би то рушило целу систему. Што се тиче ревизије неакцентованих дужина на крајњем слогу неких облика речи, на којој многи инсистирају, Комисија се нигде није одлучила за њу, јер се постављало питање докле се ту може ићи. По нашем личном мишљењу, ревизија се и ту намеће, али само тамо где је до редукције тих дужина дошло на широком пространству нашег језика, као нпр. у глаголских облика презента с оснoвом на *је*, па гдекад и на *е*, где је нестајање дужине уопштено тако рећи (*чѡјем*, а не *чѡјѣм*, *трѣсем*, неупоредиво чешће него *трѣсѣм*). Али увести у систем ортоепије скраћивање дужина и у облицима где она има своје семантичке функције: у ген. именица жен. рода, нпр. и другде — за нас би значило скоро што и прописати укидање свих падежних наставака, рецимо.

Никакви уступци ту нису могућни, прво, аматерима у теоријском познавању наше ортоепије, од којих су неки (С. Винавер, нпр.) — иако су личним својим изговором могли служити као изврстан узор — захтевали да се једноставно ликвидирају све дужине, у првome реду зато што немамо времена које ћемо улудо траћити отежући поједине вокале у говору. Такво је резоновање, ако га не схватимо као шаљиво, у најмању руку веома наивно. Они који неће да прихвате сасвим тачну оцену А. Белића да „и дужине, као и наша мелодична четири акцента служе лепоти и фонетској изразитости нашег језика”, и да их већ само због тога треба чувати — признаће нам да када чујемо да човек без дужина изговори, рецимо: *Затим су изишли из куће* стичемо утисак, да се говори о изласку већег броја особа из више кућа, поред

тога наравно што смо стекли суд да то говори лице из неког краја са изгубљеном деклинацијом. С дужином последњег слога последње именице: *Зашћим су изишли из куће* свакоме ће бити потпуно јасно да је реч о изласку из једне куће! Зато и сматрамо да дужине ту морају остати неприкосновене јер врше функцију коју и падежни наставци.

Противницима дужина, и онима који допуштају ремећење акценатског система, ми постављамо питање како се може разумети кратка песма једног нашег данашњег песника, врло занимљива као игра речи:

У прòлеће нѣшто прòлѣћē
 Лѣти свѣ лѣтя
 Ў јесѣн свѣ је сѣн
 Зѣми нѣшто зѣми

(Д. Матић, Годишња доба)

Овако прочитано све што је речено — сасвим је јасно. Без акцената и дужина — нико не би знао шта се овде хтело рећи.

Даље, ми лично, а мислим да ће се с нама и други сложити, не можемо уважити апел америчког испитивача данашњих српскохрватских акцената у нашим градовима Томаса Магнера, упућен југословенским лингвистима, да изиђу из „Вукове сенке” и да у приказивању акцената воде рачуна о свему ономе што је он нашао вршећи анкете у многим српским и хрватским градовима. Ми не сматрамо за науку некорисним ни испитивање акцената и анкетирања каква је вршио Магнер у више наших градова. Али, по нашем мишљењу, резултати испитивања до којих се тим путем долази не могу се много, а скоро ни уопште искористити при вршењу ревизије српскохрватског акценатског система. Јер по градовима обично и нема уједначене акцентуације, а уколико је има, она је вуковска, тј. животном праксом незнатно већ ревидирана Вукова акцентуација, дата у Даничићевим системима. А ради довођења те ревизије до разумног краја, биће много потребније испитивање сеоских говора у којима је она у појединим местима потпуно уједначена него испитивање говора становништва у градовима, где често ни сви чланови исте породице немају исти акценат. Ревизија

система акцената и дужина успешно ће се моћи извршити водећи још рачуна о њихову стању управо оних кругова градског становништва у којег је он најсроднији са системом сеоских говора што леже у ужој основици књижевног језика, а то ће рећи онога становништва у кога се најбоље чува карактер Вукова акцента. То значи да се у томе акценту мењају и мењаће се појединости, али ће његова основа остати иста. И не само основа, него остаје и остаће цео ортепски систем Вуков са овде-онде учињеном ревизијом у њему, која неће мењати природу његову.

Друге области језика много су мање подложне променама јер су конзервиране писмом. Зато се, граматички систем језика, фонолошки и морфолошки, чува онако како га је утврдио Вук. Развитак језика не изискује ту остене промене у њему. То се не може рећи за све појединости у области синтаксе. Из онога што смо већ рекли, може се закључити да је понешто из Вукова језика и сасвим nestало да се извесне особине, и уколико се чувају, данас осећају у неколико застареле, неке језику дају архаичан или уздигнут тон и посебну стилску боју. И у свакоме случају, Вук међу писцима наше књижевности има свој посебан стил, који карактеришу још и: одвећ честа употреба пасивних реченица с објектом у функцији субјекта и повратним глаголом у предикату (*Потом се учини у Остружници скупштина, Сутрадан се пошаљу Миленку и Петру сенаторске дипломе, Милоје се избаца из службе, Велики везир дојакошњи збаци се, ... те се изаберу посланици* итд.); употреба глаголске енклитике између атрибута и именице коју одређује (*Стојан је Чупић био врло рјечит, Војвода је Петар имао обичај*), као и између броја и његове допуне (*Десет је година прошло*); употреба придевских речи иза именица (*догађаји народа нашега; од браће своје закона римскога; свему су народу нашем позната; овакви пријатељи моји; под владом турском; припада нахији зворничкој*), употреба глагола на крају реченице итд. Све се ове стилске особине и данас срећу код појединих писаца, и у појединим нашим срединама. Али кад се год с њима сретнемо, оне нас подсећају на

стил Вука Караџића. И сасвим је разумљиво што Вук има свој стил. Има га сваки писац, а поготову га мора имати родоначелник писаца новије књижевности, који је уз то, као писац, био усамљен у време свога стварања. Али је он био и остао узор у језику без преседана. Сви од реда су већ пред крај његова живота, а одмах после Вукове смрти, без изузетка, тако рећи, ишли за њим и држали се његових принципа у језику; сви су писали народним језиком оне средине из које су поникли и из ње уносили по нешто чега нема у Вукову језику. Отпадали су при том само језички елементи који нису одговарали Вуковој норми. Та се норма преко писаца из разних крајева обогатила синтаксом народних говора, народном фразеологијом и обиљем речи, једном речју свим домаћим особинама, без оних, наравно, које су туђинског порекла. А и ускодијалекатске особине су отпадале. На богаћење нашег књижевног језика, опет преко језика појединих писаца и културних радника уопште, утицали су и језици других народа, оних мислимо чија је култура овим или оним путем утицала на наш културни развитак, а све то, наравно, по Вуковим принципима. Зато је за нас Вуков језик — језик наше књижевности и културе који се развијао и развио, који се богатио и богати се језичким елементима народа што се тим језиком служи, без обзира на то где живи, на селу или у граду, и без обзира на то где ради: у пољу и на њиви, у фабрици или руднику, у некој школи или било којој другој културној установи — само наравно уколико се тај развитак врши на показаним Вуковим принципима. Што би се поређењем реда по ред језика који налазимо у Вуковим делима и језика неког данашњег писца нашло да је што-шта данас друкчије, то не значи да ту и по суштини има разлике. Истина је да се језик данашњих писаца белетриста одликује многим појединостима пре свега: одвећ слободним метафорама, беспредикативношћу реченица, претераном елиптичношћу њиховом, небрижљивом конгруентношћу и сл. Али свега тога има и у народном језику, па уколико то не иде на уштрб сврхе којој језик служи, а која тражи јасност — то опет не излази из оквира Вукових принципа, мада много чега од тога, сасвим је разумљиво,

нема у личном Вукову језику. Разумљиво, кажемо, јер Вук није белетрист него писац, који се језиком својим обраћа разуму, а не срцу својих читалаца, па и по томе саме не можемо очекивати од његова језика ону раскошност и изнијансираност која карактерише каткад језик каснијих, а нарочито данашњих књижевника. Али ако набројене и сличне поетске и уопште уметничке лиценције њихов језик чине богатијим од Вукова језика — недоречености и енигматичности, у које се претеране језичке слободе често између, чине га оскуднијим. Има истина схватања да књижевност није за свакога, али их ми не прихватамо, већ сматрамо да ни књижевници уметници нису без обавезе да ипак пишу језиком који се уз мање или веће, или и највеће, напоре може разумети. У вези с тим за нас се поставља и питање да ли је, рецимо, песник који у једној својој песми каже да је *крава појела месец* испунио ову своју обавезу. Ми који по позиву своме анализирамо сваки, па и песнички језик, ни после много размишљања над дотичним стихом нисмо сасвим сигурни да ли се ту говори о крави која је пасла месецом обасјану траву. А ако смо после доста изгубљеног времена добро схватили тај стих, сматрамо да он ниуколико није поетскији од овде датог његова објашњења. Исто тако, иако не мислимо да су елиптичне и беспредикатске реченице без одређене изразитости и лепоте — по нашем осећању излагање какво гдекад срећемо и у целим пасусима као што је:

*Умро. Дobar. Говорио ми. Тако. И ти ћеш, каже.
Тамо. И сви добри људи. То је добро. Рекао сам му.
Због сунца. И због воде. Бистре. И због костобоље. Моје.*

— оставља утисак бунцања у врућици. А овај смо пасус исписали из дела једног врло доброг и свакако познатог нашег књижевника, који је баш за то дело добио неколико награда.

Једном приликом сам се пожалио једном пријатељу професору, који, по своме позиву ученицима тумачи књижевна дела, да једно рекламирано дело опет истакнутог, сада другог данашњег књижевника, због сличних особина језика и стила ја нисам могао прочитати него сам једноставно пре-

кинуо скоро на почетку. Овај ми је рекао да писац X (нећемо му рећи име) у томе делу приказује хаотичне ситуације и хаотична стања душе, па није неприродно што му је и језик хаотичан. Ја сам му пак одговорио да се неразумљивим језиком ништа не приказује. А то је за жаљење утолико више што исти тај писац има и дела, и то литерарно врло успешних дела, која сваки читалац разуме. Пред таквим језиком, пред навалом неадекватних страних речи и обрта, пред неслагањима тесно повезаних реченичних делова, пред баналностима језика свакодневне комуникације крцатим: одвијањем свега и свачега, сагледавањем такође свега и свачега, прорађивањем овога или онога, пред дискусијама појединачна, пред синтаксичким спојевима као што је: у вези тога и њему слични, пред бројним уским грлима, пред сталним акцијама по разним питањима и многим другим уобичајеним језичким шаблонима, супротним често и логици и природи језика, — многи поклоници Вукови вапију за њим и за поштовањем његових језичких принципа. И разумљиво је зашто вапију.

М. Стевановић

ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОСОБИНЕ У ПЈЕСНИЧКОМ ЈЕЗИКУ АЛЕКСЕ ШАНТИЋА

(Прилог проучавању пјесниковог језика уз стогодишњицу
његова рођења)

Последњих деценија прошлога и првих деценија овога вијека Херцеговина је дала нашој књижевности неколико пјесника. Од свих њих, чини нам се, Алекса Шантић је био и остао најприсутнији међу својим земљацима. Могуће је да Дучићева поезија представља виши умјетнички ниво, могуће је, исто тако, да су Шола, Ђоровић и Ђикић, сваки на свој начин, схватили бол и тугу херцеговачког сељака, али је несумњиво да је Шантићево поимање Херцеговине било дубље и реалније, било људскије и свестраније.

Књижевни критичари, како старији тако и савремени, чине разне замјерке нашем пјеснику: није довољно акриби-чан, није начитан, скромне је културе и сл., што не мора бити и једини суд који се може дати о Шантићевом књижев-ном дјелу. Па ако би све то и било тачно, тачно је и то да су његови стихови:

Све ме ране мога рода боле
И моја душа с њим пати и грца (Моја отаџбина)

реалан одраз његовог доживљавања људи и прилика онога времена. Тачно је да међу многобројним Шантићевим пје-смама има и недорађених, писаних на брзину, али је тачно и то да се у његовој поезији најчешће срећемо са обичним, простим људима разних професија његове родне груде. Шан-тићева поезија прати свакодневне проблеме херцеговачког поднебља. То су, управо, разлози који су овјековјечили Шан-

тића и његово дјело, који су учинили да његова поезија постане саставни дио битисања људи са херцеговачког крша. А то је много. Поезија, и уопште литература, ако не постане блиска масама, ако је не прихвате они којима је намијењена, није извршила своју улогу, није плодотворна. Пјесник, то јест човјек од пера, испунио је своју мисију тек онда када његово дјело нађе плодно тло међу читаоцима, када његова писана ријеч почне да живи вјечним животом у мислима и срцима нових нараштаја. Шантићева поезија је била, а и данас је стално присутна на херцеговачком тлу, -и знатно шире иза граница његове родне груде. И то не само она љубавна, она која тако лијепо звучи са усана наших пјевача, него и она у којој се пјесник обраћа ковачу, ратару, пастиру, рибару; она у којој пјесник пореди свој родни крај са недостижним љепотама раја. Познати су његови стихови, управо апотеоза херцеговачком кршу:

Ој путнице из даљине,
Ако твоје срце гине
За љепотом коју није,
Нити позна, нити виђе,
За љепотом коју само
Рај у себи скрива тамо,
А ти ходи и походи
Мој лијепи родни крај (Ој путнице),

у којима је, можда мало романтичарски, пјесник излио своја патриотска осјећања. Говорити овако о голем херцеговачком каму може само човјек који је поникао из тога кама, који се срастао са њим, пустио дубоко своје коријење међу његове шкrape и вртаче и отуда црпе своју снагу. Иако је видио и плоднијих и љепших предјела од Бишћа и Херцеговине, он није мијењао своје мишљење него је, попут Бранка Радичевића, затражио покоја у срцу родне груде:

Кад ништа друго не можеш ми дати,
О земљо моја, дај ми бар гроб један!

(На повратку).

Док неки Шантићевци савременици, и земљаци, пјевају о општим и вјечитим темама, наш пјесник се бави овоземаљским проблемима своје Херцеговине, проблемима који тиште његове земљаке. У његовој писаној ријечи стално су

присутни Херцеговина, Мостар, Неретва; све професије и све конфесије. Када не бисмо знали одакле је наш пјесник, стихови би нас упутили на његов родни крај. Из њих бисмо лако закључили гдје је пјесник проводио своје дане. Херцеговина је Шантићу пружила изобиље мотива да излије своја осјећања, херцеговачка лексика му је била довољна да својим мислима да поетски лик, да их одјене у прекрасно умјетничко рухо.

I

У досадашњим радовима о поезији Алексе Шантића мало се говорило о особеностима његовог језика. А језик нашега пјесника може послужити за израду цијеле монографије. Наравно, ми ћемо се овдје ограничити само на нека питања из те области, остављајући за другу прилику проблем граматичког система пјесникове писане ријечи. Намјера нам је да овдје, и овом приликом, укажемо само на дијалекатске особине које срећамо у Шантићевом књижевном дјелу, и то само у оним његовим литерарним остварењима која обично улазе у изабране странице пјесниковог књижевног опуса¹.

Мада наш пјесник живи у поствуковско вријеме (родио се управо оне године када је Вукова реформа и званично била примљена у Србији), у његовој ужој отаџбини Вукова реформа нашега језика и правописа још задуго неће бити званично прихваћена и досљедно примјењивана. Па ипак, наш пјесник је досљедни вуковац. Рекло би се вуковац који се држи једног од ранијих Вукових начела: пиши као што народ говори. Шантић је, нема сумње, познавао ортографска правила и основне Вукове погледе о ијекавштини. Али му то није сметало да у својим пјесмама задржи и по коју фонетску особину херцеговачке јекавштине коју не налазимо у каснијим радовима реформатора спрескохрватског књижевног језика.

¹ За израду овога рада коришћена је збирка Шантићевих пјесама коју је издала Просвета, Београд 1962, избор и редакција проф. В. Вурића.

Овдје је већ речено да у Шантићевој писаној ријечи живи сва Херцеговина — од Мостара и Неретве до Билеће и Требишњице. Заједно са топонимијом иду и говорне особине. Па и онда када је наш пјесник, у интересу општејезичког јединства како га је био замислио Скерлић, прихватио екавштину као једино књижевно нарјечје², у његовим пјесмама писаним екавским изговором лако се назире рођени јакавац — и у фонетици и у лексици.

II

Међу дјалекатске особине Шантићеве писане ријечи иду, свакако, и бројни турцизми. Али се ми овдје нећемо бавити тим проблемом. Проблем турцизма у Шантићевим пјесмама заслужује посебну пажњу. Нас овдје интересују други дијалектизми у језику нашега пјесника, а о неким турцизмима као изразитим „херцеговинизмима“ биће говора у посљедњем поглављу овога рада.

III

Шантић је већину својих литерарних остварења написао на ијекавском нарјечју, али та његова ијекавштина није класична, није ијекавштина Вукова типа. Мада је наш пјесник могао да чује и класичну ијекавштину у својој ближој околини, ијекавштину источнохерцеговачког типа која је по основним својим карактеристикама врло блиска Вуковој³, он је у своје пјесме уносио и много особина које су својствене говору његовог родног града и уопште говору централнохерцеговачке зоне⁴. Указујемо на неке од тих особина:

1. Недосљедна ијекавштина. — Поред потврда у којима имамо двосложне рефлексе старога гласа

² Исп. о овоме Шантићев одговор на Скерлићеву анкету, СКГ за 1913. годину. Свој пристанак за измјену нарјечја Шантић није образложио убједљивим аргументима.

³ Исп. А. Пецо, Говор источне Херцеговине, Српски дијалектолошки зборник, књига XIV.

⁴ Више о томе у мом раду о централнохерцеговачком говору. Јужнослов. филолог, књ. XXV.

јат у данашњим дугим слоговима (типови: *снијег*, *млијeko*), Шантићева писана ријеч зна и за овакве примјере:

Узори свјетли што је бранит знаше...
Живите зато да можете *мрјети*...
У туђем свјету за вас пелен цвјета (Остајте овдје);

Што *корјен* тресе, буди га и грије (Прољетне терцине);

Кад нам *тјело* проже слатки огањ тајни (Пошље много љета),

гдје мјесто очекиваног двосложног рефлекса *-ије* имамо једносложно *-је*. Такви примјери нису ријетка појава у Шантићевој писаној ријечи. Истина, приређивачи оваква одступања од класичних правила о ијекавском изговору најчешће отклањају стављањем знака за испуштање једнога самогласника, што се идентификује са елизијом, са свјесним испуштањем једнога слога због потреба стиха. Ово понекад може бити тачно, али бројни примјери у којима је заступљена ова појава упућују на закључак да је наш пјесник носио у свом језичком осјећању такве рефлексе јата. Додајмо уз ово и чињеницу да је једносложни рефлекс дугог јата: *је*, је ортопски стандард централне Херцеговине.

2. Морфолошки и лексички икавизми. — Ако се двојни или двојаки рефлекси старога вокала јат у дашњим дугим слоговима и могу бранити потребама стиха, има других фонетских особина, везаних за ову појаву, које упућују на централнохерцеговачку јекавштину у писаној ријечи Алексе Шантића. Ту долазе: а) морфолошки и б) лексички икавизми.

а) У неким јекавским говорима према облицима типа *волио*, *желио*, гдје је секвенца *ěl > io* фонетским путем, а према односу који постоји у облицима: *радио* — *радила* — *радили*, самогласник *и* мјесто јата уопштио се и у другим облицима радног глаголског придјева испред личног наставка: *волила* — *волили*. За оваква одступања од ијекавског стандарда зна и централнохерцеговачки говор, заједно са њим и писана ријеч Алексе Шантића:

Овдје је с душом *полетила* мисо (Наш стари доме),

Све би својим лицем застидила Мара (Моја комшиница),

Пуни звијезда сједили смо сами (Метеор),

Одлетиле златне тице (Хасанагиница).

б) Међу лексичке икавизме, који су уопштени у говору централне Херцеговине, убрајамо и прилоге: *гори*, *доли*. Оба ова прилога, у том облику — ијекавски стандард је: *горе*, *доље* — налазимо и код Шантића:

И уморна душа пада *доли* (Вјеруј и моли),
Викну га и стрча са бријега *доли* (Село),

Гледам како *доли* о хридину шупљу
Неретва се ломи (Неретва),

И како прва роса пада *доли* (На молитви),
И црвоточина златна пада *доли* (Прољетне терцине),

А тамо *гори*, на лазилима зграде,
Над њима, *гори*, лебди високо,
И *гори*, из модре дубине неба (Вечерња звона),
На хладни гребен (сједа) и *гори*, с врхунца
... моју земљу гледа,
Сиђем ли *доли*, језеру (Сусрет),

Гори, високо, у рачвама јела (Кириџије),

И суморне очи дижу *гори* (Угљари).

За ове икавизме зна и Хасанагиница:

И тек мртав пада *доли*,
Силни момци *доли* под оружјем стоје,
Гђе је Хамид? *Доли*,
Онамо је, *гори*, магле заклонише;

и пјесме писане екавским нарјечјем:

Па предано њоме маже *гори-доли* (Сарајевски теферич).

3. Јотовање денталних сугласника. — Једна од типичнијих особина јекавске Херцеговине, као што се зна, јесте и јотовање оклузива *т* и *д* испред једносложног рефлекса *ј*ата у кратким слоговима — *је*: *ћерати*, *ђевојка*. Ова фонетска особина од 1839. године не сматра се особином књи-

жевног језика. Шантић је, без сумње, знао за књижевне узусе, па ипак његова писана ријеч није лишена ових „херцеговинизама”, боље рећи дијалектизама:

Па још, болан друже, кад *неђеља* сване (Моја комшиница),
Не шће ни да чује лијепа Емина (Емина),
 ... ко да росне круне
 Класова златних додирују *неђе* (Јутро жетве),
 Не прође дуго, чу се метак *неђе* (Кириције),
 Труба писну *неђе* (Бег Рашид-бег),
 У оклопу сјајном сам пројезди *неђе* (Јутро на Косову);

тако и:

Махала стара сва од *ње заруђе* (Колебање),
 Сви се чудом чуде у селу и зборе:
 „сирота *полуђе*“ (Сељанка),
 Ко да га буре *побешњеле* носе (Луцифер),
 Предомном се шибље *огољело* свија (Пролетња бура).

Последња три примјера су из пјесама које су написане екавским изговором, а овдје је већ речено да је наш пјесник и у екавски текст уносио понеку особину која је искључиво ијекавска — због риме, или иначе, уп. и ове стихове:

Са чије круне *грије*
 Једнакост људи *свије* (Песма подземна),
 Ињиндија. Сунце алиђинско *грије*,
 А коло се њише и са грла *свије* (Сарајевски теферич),
 Празне дојке висе, као сузе *дравије* (Пећина),

чак :

Растопљени катран *ријекама* лије (Ноћна фантазија).

У Хасанагиници има доста потврда за јотовање оклузива *џ* у секвенци *дџ*:

Овђе, насред ове ране,
Овђе сваки створ има свој дио,
 Тамо *ђецу* води,
 Испод крова *ђедовскога*,
 Знаш ли шта је *овђе*?

Гледај, овђе мајка стоји,
 Шта ми раде ђеца моја?
 Тешко јадној ђеци
 Нек се јадној ђеци сврне,
 Питају те ђеца куд им оде мати?
 Бецо моја.

Потврда за јотоване фрикатива *с* и *з* у секвенцама *сѣ*, *зѣ* нема у Шантићевој писаној ријечи. Ово је схватљиво: недостају графички знаци за херцеговачке палаталне фрикативе *с* и *з* у нашој стандардној азбуци. Према херцеговачком прилошком облику *сјутра*, Шантић има *сјутра*:

Сјутра је празник (Претпразничко вече),

Сјутра кад оштри заблистају српи (О класје моје),

књижевна норма данас зна за два фонетска лика овога прилога, са *ј* и без тога сонанта: *сјутра* и *сутра*.

У прегледаним пјесмама и Хасанагиници, није пронађен ни један примјер са јотованим усненим сугласницима *п*, *б*, *м*, и уснено-зубним *в* у секвенцама: *рѣ*, *бѣ*, *тѣ*, *вѣ*. Овоме није стајала на путу графичка препрека, али је чување старијег стања, тј. неизмијењених скупина *пје*, *бје*, *мје*, *вје* била особина централнохерцеговачке јекавштине. Шантић је, свакако, знао да *пљесма*, *бљешти*, *мљесец*, *вљера* нису облици књижевног језика, али је он, исто тако, знао да књижевни језик не прихвата ни облике типа *ћерати*, *ђеца* па, ипак, ове посљедње је употребљавао, а оне прве није. Зашто? Одговор на ово питање није тешко дати: зато што су облици *ћерати*, *ђеца*, тј. са јовотаним денталима *т* и *д* припадали фонетици његова говора, а они са јотованим усненим сугласницима: *пљесма*, *вљера* и сл. нису му били тако блиски. Прве овдје наведене облике наш пјесник је свакодневно слушао од својих суграђана, други облици припадали су фонетици једног другог херцеговачког говора, који је Шантићу такође био познат, али не и тако близак.

4. Наставци у замјеничко-придјевској промјени. — Централнохерцеговачко говорно подручје карактерише употреба краћих наставака *-и(х)*, *-им* у облицима придјева и придјевских замјеница. Источнохерцеговач-

ки говор има, опет, уопштене наставке *-ије(x)*, *-ијем*⁵. Наш пјесник и овдје, у већини случајева, иде са централнохерцеговачким говором:

Под *широким* дудом од *стољетних* дана,
 Би мехлемом била и *најљућих* рана,
 Па да чујеш јоште звекет *златних* гривна (Моја комшиница).

Мада је негдје и стих условљавао употребу једних а не других наставака, бројни однос у коме стоје *-и(x)*, *-им* према *-ије(x)*, *-ијем* јасно говори да су Шантићу први овдје наведени облички завршеци били ближи и обичнији. Наиме, према седамдесет пута употребљеном завршетку *-им* имамо само осам пута употребљен наставак *-ијем*; према двијестотине тридесет пет пута употребљеном наставку *-и(x)* имамо двадесет пет пута употребљен завршетак са рефлексом јата *-ије(x)*. Додајмо уз ово да обличке завршетке са рефлексом јата *-ије(x)*, *-ијем* налазимо и у пјесмама које су писане екавским нарјечјем, што је условила потреба стиха:

Са чије крме *грије*,
 Ко исход сунца, велика вера чиста:
 Једнакост људи *свије* (Песма подземна),

Ко пламење свећа из *модријех* трава (Згариште).

5. Асимилација фрикативног *с* у групи *с љ е < с л ѣ*. — У многим народним говорима јекавске зоне фрикативни сугласници *с* (*з*) ако се нађу испред палаталног сонанта *љ* у групи *ље < лѣ* мијењају своју артикулацију, асимилију се са палаталним сонатнима и прелазе у *ш* (*ж*): *шљеме* (*жље*). И Шантићева писана ријеч зна за *шље* мј. *сље*:

Некада овдје, под *шљеменом* овим (Омар),

Пошљедњи пламен на западу трне (Хљеб),

Да *пошљедњим* пољупцем те на растанку мајка љуби
 (Хасанагиница)

Пошље много љета овдје опет стојим (Пошље много љета),

Пошљедњи пламен је сјао (Под чемпресима),

⁵ Исп. о овоме у мом раду о говору источне Херцеговине, СДЗб. XIV, као и: Једно поређење Вукова језика са говором јекавске Херцеговине, ЈФ XXVI.

Знај, *пошље* њега на те слава чека (Вјеруј и моли),

Мила ко златно небо *пошље* туче (Једна суза),

Као поља *пошље* туче (Хасанагиница) и сл.

Стандардна ортографско-ортоепска норма не прихвата облике са извршеном асимилацијом фрикатива с према палаталном сонанту *љ*, *ту* је редовно *сљеме*, *последњи* и *послије*. Истина, Шантић је за узор овдје могао узети и самог Вука, јер и кодификатор нашега језика има управо облике са извршеном асимилацијом⁶.

6. Облици прилога гдје. — У Шантићевој писаној ријечи поред књижевног лика овога прилога, тј. са неизмијењеним оклузивом -д испред -је⁷ јављају се још и: *ђе*, *гди* и *гђе*:

1. Фонетски лик *ђе*, који једино живи у јекавским говорима Херцеговине, није забиљежен у прегледаним пјесмама и Хасанагиници, али тај облик налазимо у другим Шантићевим литерарним остварењима. Налазимо га, рецимо, у драми Под маглом:

А још има земље *ђе* крв наша влада (Вучић),

Па тамо, *ђе* вама гроб одређен буде (Тахир-бег) и сл.

2. Потврде за фонетски лик *гди* су ове:

Гдје су јоргована
Вијенци плави?... *Гди је* клетва, *гди је* (Једна суза),

А гдје је мој Гргур? Кажите ми
Гди је. Мој син Гргур *гди је* (Повратак),

Одговори ћеци *гди је* мајка, *гди је* (Хасанагиница).

Овакав облик прилога гдје налазимо и у пјесми Сарајевски теферич која је написана екавским нарјечјем:

⁶ Исп. П. Ивић Поговор Вуковом рјечнику од 1814, Просвета, Београд, 1964, 118.

⁷ За нас овдје није битно да ли је *ѓ* изворно или није у облику прилога *гдје*. Овдје се полази од његовог стандардног ијекавског фонетског лика, в. Т. Маретић: Граматика и стилистика, 1931, 54.

Ниже њих, у башти пуној плода, *зди* је
Оборила рачве јабука и слива

3. Облике *гђе*, *негђе*, *нигђе* забиљежили смо само у Хасанагиници:

Кућо моја, *гђе* су твоје зоре свјеже?
Гђе је твој рахатлук?
Тамо *гђе* се бумбул чује.

Гђе си пошо?
Ко да *негђе* испод грма
Нешто шапће поток мали,
Гђе се спремаш?
Гђе анђели твоји стоје и сл. (Мерима),

Гђе, би понос, *гђе* би име!
Гђе ме мемла бије и звека синцира,
Гђе је Хамид?
Гђе је доба оно, *гђе* су дани они?
Нигђе, *нигђе* мира,
Мојој срећи равне *нигђе* није било и сл. (Хасанага),

Гђе су ћеца, *гђе* су ћеца моја? (Зејна)

А *гђе* му је? (Зерина)

Како објаснити ова одступања и од књижевне и од херцеговачке фонетике?

За фонетски лик *зди* могла би се дати неколика објашњења. Могло би се рећи да је у питању немаран однос пјесника према својој писаној ријечи. Дакле, да је у питању нефонетска појава, али неће бити тако. Бројни примјери са икавским обликом овога прилога противе се изнесеној претпоставци. Није у питању немарност писца, у питању су неки други разлози. Који? Постоје три могућа, и то:

а) Икавски лик овога прилога пјесник је преузео од писаца икаваца (потврде в. у RJAziU, s.v. *gdje*) или из народних говора икавске Херцеговине, што је мало вјероватно, управо, што уопште није вјероватно. Код Шантића не налазимо других језичких особина које би упућивале на писце икавце или на икавске говоре — а тамо овај прилог, тј. у западној Херцеговини, гласи *-ди*, дакле, без иницијалног задњопнепчаног оклузива *-з*.

б) Ако се пажљивије погледају примјери у којима се јавља овај икавизам у Шантићевој писаној ријечи, видјеће

се да је такав рефлекс јата везан за глаголску енклитику *-је*: *гди је*. То би, опет, могло упућивати на фонетско објашњење овога феномена пјесниковог језика *-је* се овдје понашало као у секвенци *ѣј* у примјерима типа: *грејати—гријати, сејати—сијати*. Мада ова претпоставка има свој *raison d'être*, ни она се не може прихватити као задовољавајућа. Ево зашто:

1. У прегледаним Шантићевим пјесмама нашло се на десетине примјера у којима је очуван јекавски лик овога прилога и испред глаголске енклитике *-је*: *гдје је*:

Гдје је доба оно (Еј, коњицу),

А *гдје је* мој Гргур? (Повратак)

Гоје је размах снаге?

Гдје је сила мушка? (*Гдје је* размах снаге).

Да је у питању фонетска појава, бројни однос ових примјера морао би стајати у обрнутој сразмјери, било би више потврда за *гди је* него за *гдје је*. Бидјели смо, није тако.

2. Овдје се не смије губити из вида ни чињеница да на подручју јекавске Херцеговине никада немамо икавизирање јата у оваквим везама, исп.: *двје је појела; смије је довес*, као и: *ђе је?* Дакле, стари вокал *ѣ* није се једнако понашао када се нашао унутар једне ријечи и када се нашао у реченичном низу испред сонанта *-ј*. У првим случајевима имали смо затворенију боју старог дифтонга *ѣ*, што је водило његовој монофтонгизацији *и(ј)*: *грејати—гријати*. Ван ове позиције јат је чувао своју дифтоншку вриједност која је доцније дала секвенцу *-је*⁸. Према томе, ни за ово објашњење нема довољно убједљивих аргумената. Зато сам ја, за сада, више склон да прихватим трећу могућност, мада ни она у потпуности не задовољава, а то је:

ц) Шантић је радо читао српске писце, нарочито своје савременике. Међу омиљеним његовим писцима налазио се

⁸ О овоме проблему детаљније се говори у мом чланку: О неким „икавизмима“ ијекавског изговора, Наш језик, н. с. XIII, 57—63.

и Војислав Илић⁹, а и код писаца екаваца, нарочито старијих¹⁰, а и код Војислава, наћи ће се по која потврда за икавски лик прилога *гђе*, макар то и не било везано за глаголску енклитику *-је*:

На ти ми објасни сада: шта чиним ово и *гди сам* (Циганче)¹¹.

За облике *гђе*, *негђе*, *нигђе* које налазимо у Хасанагиници¹², могло би се рећи да су пишчева творевина: укршта-

⁹ Шантић је неколико пјесама посветио Војиславу.

¹⁰ в. А. Младеновић: О народном језику Јована Рајића, Београд 1964, стр. 61.

¹¹ Шантић је још понешто могао да преузме од писаца екаваца. Преузео је, чини нам се, и облик придјева изведеног од именице *сребро*: *сребри-сребрна*. Док у Емини, која је написана 1902, имамо фонетски лик овога придјева са сугласничком функцијом соната *р*: *сребрен*:

Но у *сребрен* ибрик захитила воде

какав облик једино живи у Мостару и Херцеговини, у његовим пјесмама из каснијег периода срета се овај придјев са самогласничком функцијом сонанта *р*:

На *сребрна* крила дочекује зором,
Од *сребрне* магле, она стоји тако (Елегија),
Сребрна магла диже се са грма (Мраз),
На његове танке и *сребрне* гласе (Село).

У десном углу... једна *сребрна* кутија за шећер (текст испред Хасанагинице);

Овакав облик наведеног придјева Шантић, сигурно, није носио у свом лексичком фонду (исп. Наш језик, XIV, 49—54).

Од Војислава је Шантић могао преузети и облик глагола *хорити* се, са иницијалним фрикативом *х*, исп. код Војислава:

У храму Изиде бледе, звуци се весели *хоре* (Коринтска Хетера),

У неколико Шантићевих пјесама сретамо овакав облик наведеног глагола:

И *залори пјесма* *страсна* (*Весталка*, посвећена Војислављевој успомени. Тако и у пјесмама Повратак. Акшам, али ће се наћи и потврда за: *оре се* (Моја пјесма).

Друго је питање шта је ту изворно. О Војислављеву утицају на Шантића в. Владимир Ђоровић: Алекса Шантић, Библиотека српских писаца, III, XXXVIII. Ђоровић ту каже да Шантић често опонаша Војислава, узима његову форму, чак и рјечник.

¹² У прегледаној збирци Шантићевих пјесама није нађено више потврда за овакве фонетске ликове наведених прилога. Међутим, у драми Под маглом — (први пут приказана у Београду 1907) сеоски учитељ Станко често има управо овакве облике: *гђе* провале стоје,

ње књижевних облика: *гдје*, *негдје*, *нигдје* и дијалекатских: *ђе*, *неђе*, *ниђе*. Могло би се, исто тако, рећи да се и овдје наш пјесник угледао на неке друге говоре¹³. Ипак нам се чини да је прва претпоставка вјероватнија¹⁴, али се поставља питање зашто је тако овдје учињено, зашто је личностима Хасанагинице дао такве говорне особине за које је сигурно знао да нису општенародне.

Прије него покушамо дати одговор на постављено питање да укажемо још и на овај податак. У пјесми — Еј коњицу — налазимо стихове:

*Гдје је доба оно, гдје су дани они?
Мојој срећи нигдје равне било није*

исти ти стихови јављају се и у Хасанагиници, са мањом лексичком измјеном (Еј, ђогате вјерни, према Еј, коњицу и наравно, у скраћеном облику), али сада са *гђе*, *нигђе*:

*Гђе је доба оно, гђе су дани они?!
Мојој срећи равне нигђе није било.*

Као што се зна, мотив за ову трагедију Шантић је нашао у народној поезији. Могуће је да му је била позната

гђе се једно море наше крви проли и *гђе* леже кости отаца нам славних?! Оставити груду *гђе* га мајка роди?! *гђе* јасно трепти, *гђе* издајства стоје, *гђе* вам клетву зборе као црном Јуди? *гђе* ти мјеста није. Познате стихове из пјесме Остајте овдје ова личност изговара са *гђе*: *Гђе* свога нема и *гђе* брата није, *гђе* вас слава срета, *гђе* се туђин креће, *гђе* свога нема и *гђе* брата није. — Друге личности ове драме имају *гдје* (Јоксим: *Гдје* су наше муке! *Гдје* су наше жртве) и *ђе* (Вучић: *ђе* крв наша влада; Тахирбег: *ђе* вама гроб одређен буде; Мргуд: *ђе* је наша снага?!). У првом монологу и Станко има *гдје*: *гдје* нам пасу свилоруна стада, *гдје* је она? Као што видимо, пјесник свјесно уноси ову говорну особину, њоме на извјестан начин дифференцира Станка од осталих лица драме. Интересантно је што овдје Тахирбег иде заједно са Вучићем и Мргудом а не са Станком. Драма Под маглом, као што се види и из онога што је напријед речено није била узета у обзир при изради овога рада, она се не налази у помениutoј збирци Шантићевих пјесама. Ова примједба додата је накнадно, кад је рад већ био готов.

¹³ в. RJAziU s.v. *gdje*; *нигђе* биљежи и проф. М. Стевановић у источноцрногорском говору, Јужносл. фил. XIII, 35, а налазимо га и у нар. пјесмама.

¹⁴ Овдје је вриједно напоменути да *нигдје* на терену јекавске Херцеговине нису забиљежени такви облици прилога о којима је рјеч, исп. код мене: *Говор источне Херцеговине*, СДЗБ. XIV, али сам ја такве облике биљежио од оних којима ијекавштина није изворни изговор, говорни супстрат — од неких Далматинаца и људи са острва.

њена икавска варијанта, што је он преточио, кроз своју пјесничку визију, у ијекавштину. Коју? Рекло би се ону источнохерцеговачког типа, иако ће се и ту наићи на понеку особину која није својствена говору источне Херцеговине (рецимо ,прилошки облик *доли*). Ијекавштина каква је дата у Хасанагиници никако се није могла везати за говор мостарске муслиманске чаршије ,нити пак за говор Муслимана централне Херцеговине. Због тога нам се чини оправдано мишљење да је наш пјесник ову трагедију лоцирао негдје на источнохерцеговачко подручје. На такав закључак упућује и присуство рјечце *ље* у говору једне личности из Хасанагинице:

Вјеруј ми, то за ме селавет би био!
Ли ље у се не би таки кахар лио (Хамид).

Није ми познато да се рјечца *ље* употребљава у централнохерцеговачком говору, бар ја је никад тамо нисам чуо, али сам је забиљежио у источнохерцеговачком говору¹⁵.

Из овога би произлазио закључак да је наш пјесник личностима ове трагедије, а ријеч је о вишим слојевима феудалног друштва, дао извјесне говорне особине које нису биле општенародне, а за које је он могао претпостављати да су својствене тој друштвеној средини. Дакле, овдје се свјесно ишло за диференцирањем и на језичком плану¹⁶.

IV

Од осталих фонетских особина дијалекатског карактера, које су присутне у Шантићевој писаној ријечи, указаћемо још на двије, и то: 1. на сажимање самогласника и 2. на употребу фонеме *х*.

1. Сажимање самогласника *а* и *о* када се нађу ван акцензованог слога у облицима м.р. радног глаголског придјева честа је појава код свих наших пјесника, па и Шантића. Примјери као:

¹⁵ СДЗб. XIV, 182.

¹⁶ То исто смо констатовали и за говор Станка у драми Под маглом, в. примједбу број 12.

Бих, тако ми бога, ацамија посто,
У механи пио и без гроша осто

нису никаква ријеткост и на њима се не би требало посебно задржавати. Али се овдје поставља једно начелно питање: да ли је ту стварно дошло до асимилације и контракције: *пошао-пошоо-пошо*, или је ту једноставно један самогласник испуштен, како би се задовољили метрички захтјеви, тј. да ли је ту у питању сажимање или елизија?

У Антологији Богдана Поповића¹⁷ о овоме читамо: „Правопис *кѳ-узѳ, метнѳ*, уобичајен у последња времена (великим делом из жеље за новачењем) враћен је (мисли се на пјесме које су ушле у Антологију, А. П.) на стари добри правопис *к'о уз'о, метн'о*”, због тога што ту имамо елизију, а не контракцију. Да ли је схватање састављача поменуте антологије у попуности прихватљиво? Чини нам се да није. Ево зашто. Ако се мало боље погледају примјери у којима наилазимо на „народне” облике радног глаголског придјева, уочићемо да у метричком погледу међу њима постоји извјесна разлика. Има случајева гдје је стварно заступљена елизија, али нису ријетки ни примјери у којима је посљедњи слог дуг, тј. у којима имамо контракцију. То ће се видјети и из Шантићеве писане ријечи:

- а) Ал све би благо прегорио *многѳ*...
Ал ово није прежалити *могѳ*

— — —

А далек мјесец ,као сребро *чистѳ*,
Кроз ово грање спокојно је *блистѳ* (Омар);

или

Наш стари доме, како си *оронѳ*...
Гризе, ко чежња једно срце *бонѳ* (Наш стари доме);

И тешки терет снагу ми је *смакѳ*...
Празно и мутно свану јутро *свакѳ* (На повратку).

- б) Њу неће нигда уставити *никѳ*!
Народ је овај умирати *свикѳ* (Ми знамо судбу);

¹⁷ В. Поповић: Антологија новије српске лирике, СКЗ Београд 1956, стр. 277.

или

И мој бол је велик тако
Висок, широк као пакѓ (Хасанагиница).

гдје појаву елизије имамо у облику именице.

Док у првим примјерима имамо увијек дуге посљедње слокове: *многѓ* — *могѓ*, *чистѓ* — *блистѓ*, *оронѓ* — *бонѓ*; у другој групи примјера према облику мушког рода радног глаголског придјева стоји нека друга ријеч са кратким завршним слогом: *никѓ* — *свикѓ*, *такѓ* (прилог) — *пакѓ*. Дакле, у једним случајевима имамо контраховане самогласнике, и ту није потребан никакав знак којим се обиљежава елизија, у другим случајевима краткоћа посљедних слокова упућује на елизију. Као што видимо, нису сви примјери на које се наилази у језику наших пјесника истога типа, и тешко се сложити са мишљењем да их треба писати на исти начин. Ако се жели потпуна и вјерна интерпретација пјесникове мисли, ни овај моменат не би смио бити запостављен. Не бар у антологијама и цјелокупним издањима.

2. Употреба фонеме *x* у писаној ријечи Алексе Шантића заслужује нашу пажњу само у оним случајевима у којима се наилази на одступања од фонетског стандарда.

Од раније је познато да на херцеговачком подручју, нарочито централнохерцеговачком, често сретамо појаву секундарног *x* испред сонанта *p*¹⁸. То потврђују и Шантићева писана ријеч:

а) испред сонанта *p* у самогласничкој функцији:

Привезан коњиц покрај њега *xрже* (Јутро жетве),

Пуст зеленко један одмиче и *xрже* (Бег Рашид-бег),

Сад у лепу питом
Градине моје, с тапшањем и једом,
Пробише *xрђе* (Ноћна фантазија),

Xрву се и ломе два разрасла вола (Село);

б) испред сонанта *p* у сугласничкој функцији:

Прикрила се стока... уз *xрапаве* шкрке (На припеци),

Две-три смреке шуме на *xрапавој* плочи (Срце),

иако језик нашега пјесника зна и за облике ових ријечи без фрикативног *x*:

Рзао коњиц силна господара (Омар),

односно:

На своја леђа ралав камен прти (На повратку).

Појава фрикативног *x* испред сонанта *p* фонетски је лако објашњива — емитовање фонационе струје почиње прије него што су створени потребни услови за артикулацију ликвидног вибранта *p*¹⁸.

ц) У многим случајевима гдје књижевна норма, и савремена и старија, зна за облике без фрикативног *x*, или има уопштене облике са неким од супституаната овога гласа -*ј* или -*д*, Шантић је остао при облику који је био ортоепски стандард његових земљака из Мостара и централне Херцеговине. Неколико потврда:

Стандардни ортографско-ортоепски нормативи прописују само: *мелем* (тако и Вук, Рјечник s.v.), *марамџа* (Вук има *махрамица*), *повенути* (Вук има *увенути*), *кава-кафа* (Вук има *кава (кафа)*), Шантић у свим тим ријечима има, врло често, *x*:

Би мехлемом била и најљућих рана (Моја комшиница),

Махрамицу лоја свезо наврх прута (Сарајевски теферич),

Повехле су баште моје, (Хасанагиница).

Соба мирише увехлим босоком — пишчева напомена уз Хасанагиницу;

Хоћеш кахву (Хасанагиница).

Хатица донесе ... један жути ибрик кахве; срче кахву; филцан кахве — пишчева објашњења уз Хасанагиницу.

У неким случајевима стандардна норма дозвољава и употребу супституаната фрикативног *x* -*в* или *ј*, Шантић и ту чува старији облик (бар тако је у прегледаним пјесмама):

¹⁸ Исп. о овоме: А. Пецо: Sur la nature du *r* syllabique en serbo-croate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, 1959.

А ко пламен злата
Вихоре јој косе (У љуљашци),

Гримизан и лахак вихори им с главе (Сарајевски теферич),

Ту, у *глухо* доба, кад мјесец засија...
Влажни вјетар носи по *глухој* самоћи (Елегија),

Гдје у *сухој* трави
Само студен гуштер полагао шушне (Воденица),

И по мени пада *сухо* лишће с грана (На по пута),

Тресући с *рука* напанули снијег...
Из иконостаса *сул* бршљан вири (Претпразничко вече).

И скоро редовно тако. Управо, у прегледаним пјесмама (на броју преко стотина) има на десетине потврда за овакве фонетске ликове, тј. са присутним *х* у наведеним ријечима, а само три примјера су забиљежена у којима имамо мјесто тога сугласника сонант *в*:

И док му с тока блиста срма *сува*...
На седло паде и у доба *глува* (Кириције),

Пуше и срчу *каву* (Зимско јутро)

што је, свакако, пјесник свјесно унио; као говорну особину ханџије који прича о смрти Лазара Мутапа (и у неким другим Шантићевим литерарним остварењима, као што смо видјели, наићи ће се на понеку дијалекатску особину, везану за говор одређене херцеговачке зоне); односно у пјесми Зимско јутро, која је посвећена Борисаву Станковићу, ишло се за екавским стандардом.

Мало је необично, с обзиром на мотив пјесме, што у пјесми Акшам имамо облик *стреје*. Истина, пјесма је писана екавским нарјечјем:

И софа мирис алкатмера *веје*
И обасипа пенџере и *стреје*

па је ту, нешто због риме, а нешто и свјесно, да би пјесма што више одговарала екавској норми, употребљен супституант фрикативног сугласника *х*. У пјесми Сељанка, која је такође писана екавским нарјечјем, имамо старији облик ове именице: *стрела*:

Кад под *стрехом* ласта кликну песму њену.

Овакав облик те именице, тј. са *x*, Шантић је, без сумње, носио у својм језичком осјећању.

V

И на крају нешто о лексичким „херцеговинизмима”. Турцизми, да то поновимо, представљају посебан проблем при проучавању језика Шантићеве поезије. Иако се на том проблему овдје нећемо задржавати, указаћемо само на употребу двију именица оријенталног поријекла које су карактеристичне за Шантићев језик, а које, опет, чине саставни дио херцеговачке лексике. То су а) *бехар* и б) *мелекша*:

а) Многе Шантићеве пјесме, тачније речено оне у којима нема бола и туге, дају утисак да су настале у прве прољетне дане када су Мостар и његова околина пуни бехара:

Гле, високо сунце упрло стријеле...
 На гранате смокве покрај шедрвана...
 И танке мунаре сред равна Мостара,
 Што се сав бијели од росна бехара (Под бехаром),

и да је све то пјесник гледао са околних брда:

Из долине реке...
 Путања ме води у голетне стране...

гдје је све голи крш, без пјесме и прољетног бехара, а доље, у долини Неретве:

бехар се разгроздо (Срце)

што чини прекрасну слику и што је нашега пјесника нарочито одушевљавало и распламсавало у њему поетска надаћућа.

б) Уз *бехар* и у Херцеговини, и код Шантића, иде *мелекша* — први херцеговачки вјесник прољећа:

Под већама танким очи ко *мелекше* (На извору),
 Па још како овдје мирише *мелекша* (Под бехаром),

Ја на твоја њедра бацих
 Струк вријеска и *мелекше* (Под врбама)

А јастуци љиљан рани и *мелекша*...
 Је ли грјешна роса рана
 И *мелекше* плава свила (Хасанагиница).

У Вукову Рјечнику не налазимо посљедњу именицу. Има је РЈАЗиУ, али са напоменом да је нађена код једног писца „који није сасвим поуздан”. Отуда и Маретићева сумња у њено постојање уопште (исп. „ako se ova riječ doista govori”). Као што нам и Шантић потврђује, та именица, у значењу љубичице, саставни је дио херцеговачке лексике. По поријеклу, као што је и Маретић претпоставио, иде међу српскохрватске турцизме. Шкаљић даје *мелекша* и *менекша* „iz tur. *menekşe* od pers. *benefşe*” (Turcizmi, s.v.).

Од осталих лексичких „херцеговинизама” које налазимо у Шантићевим пјесмама навешћемо још ове:

драча:

И покривен *драчом* гроб убоги снови (Погреб),

Ти што те *драче* убодима грде (Пред колибама),

И биљем видам убод оштре *драче* (На повратку).

Вук има ову именицу, са напоменом: по југозападним крајевима. Значење: свако трње, а ту наш лексикограф, бар што се тиче Херцеговине, неће бити у праву. Поред „питома драча” — багрем, овај назив, тј. *драча*, ту се употребљава само за једну врсту трња којим обилују кршевити предјели ове наше покрајине. Шантић је имао у виду само то трње.

кадуља:

Осећа се мирис *кадуље* и смреке (На жалу).

И Вукова потврда за ово љековито биље потиче из града на Неретви „у Мостару”. Налазимо је и код старијих лексикографа што говори да је зона у којој се употребљава знатно шира од херцеговачких граница.

красна:

Тебе што вијек свој обливаш знојем

И као титан замахујеш *красном* (Пред колибама),

И ја чујем само удар тврде *красне* (На по пута).

Вук не наводи ову именицу. Има је РЈАЗиУ — објетелица, са напоменом „у наше вријеме у Херцеговини”.

лиска:

По који *лиска*, полунагих нога
 На вјетру трчи за раздртом капом (Зимско јутро).

Ову именицу не налазимо код Вука. Даје је РЈАЗиУ са различитим значењима, али не и оним који има у Мостару, и код Шантића. У рјечнику који се даје уз збирку Шантићевих пјесама која је послужила за израду овога рада уз именицу *лиска* стоји: *мангуп, беспосличар, скиталица*. Чини нам се да ни ово објашњење у потпуности не задовољава. Ни једна од наведених именица не јавља се као синоним именице *лиска*. *Лиска* је у Шантићевом родном граду: *окретан, весео, сналажљив младић* и нема у себи ничег негативног.

хрњага

Ову именицу не дају ни Вук ни РЈАЗиУ. У Херцеговини она значи: већа количина нечега што је стављено на једно мјесто: *хрњага камена, хрњага грозђа* и сл. Код Шантића налазимо:

Хрњаге стена с тутњавом се оре (Тарабош),

Из ових хумка, из *хрњаге* кама (Кајмакчалан).

јашмак

Вуков рјечник зна за ову именицу, потврда је из Далмације. У Херцеговини је то сасвим обичан назив за једну врсту женске повезаче, то потврђује и Шантићева поезија:

Пољски вјетар хлади
 И *јашмак* диже са невјеста млади (Јутро жетве),

... а све јој се вија
 С главе *јашмак* црвен... (Шерифа).

трс

У коришћеној збирци Шантићевих пјесама, у рјечнику, уз именицу *трс* стоји: *винова лоза*, што није адекватно значењу које живи у Херцеговини. У Херцеговини *трс* значи оно

што се у другим крајевима назива *чокотом* или *ицом*. То значење се види и из Шантићевих стихова.

Све цвјета, дише...

Избија лоза, соче здрави трси (Прољетне терцине),

лоза је општи појам, а трс је конкретизовано значење.

шипак

Шантић често за ово јужно воће употребљава и назив *граната*:

Гдје береш крупне распукле *гранате* (Једна суза)

али ће се наћи и потврда за херцеговачки апелатив — *шипак*:

Набрекла ко *шипци* што још прсли нису

видњача

Ни ову именицу не налазимо код Вука. Шантић је употребљава у значењу: мали прозор, отвор на зиду:

Кроз *видњачу* малу...

Не јавља се млинар са шалом на глави (Воденица).

И на крају: оvdје дати језички материјал потврђује напријед изнесу мисао: и када не бисмо знали одакле је наш пјесник, језик и мотиви његових пјесама одвели би нас на обале Неретве.

Можда би се оvdје могло поставити и начелно питање: да ли је писцу дозвољено да у оволикој мјери нарушава књижевне норме, да посеже за дијалекатским колоритом? Умјесто одговора на постављено питање поновићемо једну стару мудрост: великим ствараоцима је дозвољено да одступају од постојећих канона и да сами трасирају нове стазе. Шантић је био и остао наш велики пјесник.

А. Пецо

НЕКЕ ОСОБЕНОСТИ ИЗРАЖАВАЊА АТРИБУТИВНИХ ОДНОСА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

У српскохрватском језику, као и у другим словенским језицима, за исказивање одредбених односа имена употребљавају се и атрибути који се слажу али и они који се не слажу с дотичним именима — атрибути изражени придевима, заменицама, именицама, променљивим бројевима, попривдвљеним партиципима, а такође и атрибутивним зависним реченицама. Атрибутивне одредбе и атрибути стоје у реченици као функционални синоними, мада међусобно нису потпуно идентични: зависне реченице у поређењу са атрибутима су богатије и опсежније како семантички тако и структурно.

Постојање истоветних синтаксичких јединица за преносење атрибутивних односа ипак не потврђује то што се они у различитим језицима међусобно покривају, тј. свака допуна или одредба при преводу, на пример, с руског језика на српскохрватски и обрнуто, преноси се оним што му одговара, допуном или одредбом. Узајамно замењивање атрибутивних одредби и атрибута условљено је нарочитим комуникативним задатком (на пример, неопходност да се не истакне обележје предмета, већ радња чији је резултат то обележје), стилским разлозима (на пример, тежњом да се тексту да књишки или разговорни карактер), или, најзад, индивидуалним начином изражавања аутора, које је могуће у границама једног језика.¹ Таквом замењивању чешће се прибегава

---

¹ Види о томе: А. В. Федоров, Введение в теорию перевода. М., 1953, стр. 190.

при превођењу са једног језика на други, при чему су та замењивања условљена не само горе показаним разлозима, већ у низу случајева и одликама граматичког система језика на који се преводи неки текст. Испитивања превода с руског на српскохрватски језик и са српскохрватског на руски показују, на пример, да се степен употребљивости атрибута и атрибутивних реченица у тим језицима разликује пре свега зато што у њима нема потпуне идентичности морfolошких категорија за исказивање атрибута.

Ако се говори о атрибутима који се исказују помоћу придева, заменица и променљивих бројева, онда треба применити да у том случају између руског и српскохрватског језика великог разлижења нема; при превођењу са једног језика на други за преношење атрибутивних односа могу бити искоришћене редовно исте категорије које су у оригиналу (зелена шума = зелены лес, мој отац = мой отец, десета година = десятый год, књига мојега брата = книга моего брата и томе сл.).

Особина српскохрватског језика коју не познаје руски књижевни језик, јесте то што се за изражавање припадања уместо за руски језик карактеристичног генитива заменице трећег лица (его отец) користи посебна присвојна заменица (његов отац) или (данас ређе, игнина) датив личне заменице (отац му). Исто тако се може приметити да је још увек у српскохрватском језику могућа употреба у атрибутивној функцији краћих облика придева и заменица упоредо са дужим облицима (паметан човек = умный человек).

У оба језика употребљавају се атрибути исказани именицама које се употребљавају како у номинативу (апозиција) тако и у косим падежима (неконгруентни атрибути) са предлозима и без предлога (на пример: сестра, одлична везиља, везе кошуљу брату, свом љубимцу; кита цвећа = букет цветов, крај стола = край стола, ланац од сата = цепочка от часов, кућа без крова = дом без крыши, боца за воду = бутылъ для воды, питање о рату = вопрос о войне и томе слично). Као на посебну особину српскохрватског језика треба указати на то да он избегава употребу адноминалног падежа (генитива) именице за исказивање припадности (ако

именица на чије се припадање указује нема уза се других речи које је тумаче) и у ту сврху уместо ње се радије употребљава присвојни придев. При превођењу са српскохрватског језика на руски запажа се обрнута слика: присвојни придеви замењују се присвојним генитивом именице (братава књига = книга брата, Петрова кућа = дом Петра).

Видне су разлике између српскохрватског и руског језика (ако се и занемаре разлике у структури изазване неподударанем предлога: вода за пиће = вода для пить, крст од злата = крест из золота, љубав према отаџбини = любовь к родине и томе сл.) у употреби неконгруентних атрибута који показују квалитативну особину предмета и који су исказани именицом са речима које од ње зависе: у српскохрватском језику именица која одређује обично стоји у генитиву, у руском се употребљава инструментал са предлогом с (човек широких рамена = человек с широкими плечами).

Генитив квалитативног својства познаје и руски језик. „Обрти тог типа, како истиче граматика руског језика, према свом општем значењу блиски су обртима именица с описним придевима (упореди: человек дела — деловой человек), али поседују веће изражајне могућности: зависна именица може уза се имати атрибут — придев и зато тачније и потпуније карактерише предмет (уп. умный человек — человек большого ума; способный ребенок — ребенок необыкновенных способностей”.² Међутим, у руском језику круг речи, са којима се може повезивати генитив описног својства је ограничен. Можемо рећи: человек строгих правил, высокого роста, веселого нрава, али нису могући обрти: человек зеленых глаз, круглого лица, широких плеч, тонкого голоса и томе слично. За српскохрватски језик таква ограничења нису карактеристична:

Био је висок, кратак и снажан човек, загасите боје коже и црне косе, напудерисане и вешто сложене у пер-

² Грамматика русского языка. Том II, Синтаксис, часть первая. Изд. АН СССР, М., 1954, с. 237.

чин (Андрић, 39)³ = это был высокий, долговязый и крепкий человек со смуглым лицом и черными волосами, напудренными и искусно заплетенными в косичку (Андрич, 32)⁴. Она приглуха, постарија, лица широка и црвена... (Сијарић, 11)⁵. Это была глуховатая, немолодая, с широким красным лицом женщина... (Сиярич, 26)⁶.

Сад се појавила друга жена, виша од прве, танка и блиједа, очију зелених... (Сијарић, стр. 16). = Появилась другая женщина, повыше первой — тонкая, бледная, зеленоглазая... (Сиярич, стр. 22).

Обрти инструментала са предлогом, као што је познато, одређују предмет према његовој карактеристичној особини, према поседовању нечега (девушка с голубыми глазами) или према садржају, саставу (ведро с водой). У колективној монографији Славистичког института АНСССР, посвећеној испитивању инструментала у словенским језицима, истиче се да је „инструментал социјативни квалитативног својства појава која се несумњиво развила још у општесловенском периоду...”⁷. У српскохрватском језику он је познат под именом квалитативни инструментал.

Народ са патријархалним појмовима могао је врло лако поверити једном старешини управу над целом земљом (Марковић).

Свет се расклони у два реда, пуштајући напред инвалида: красног, једрог момка, с мушким лицем и жалостивним осмјеком око усана (Лазаревић)⁸.

Инструментал који значи карактеристичне особине лица или предмета, у српскохрватском језику често се замењује генитивом без предлога, који му је синонимичан. То се осо-

³ И. Андрић, Травничка хроника. Београд, 1962.

⁴ И. Андрич, Травничкая хроника. ГИХЛ, М., 1958.

⁵ Ђ. Сијарић, Бихорци. Сарајево, 1956.

⁶ Сиярич, Бихорцы. М., 1962.

⁷ Творительный падеж в славянских языках. Под ред. С. Б. Бернштейна. Изд. АНСССР, М., 1958, стр. 64.

⁸ Примери из монографије „Творительный падеж в славянских языках“.

бито често запажа при опису спољашњег изгледа човека, кад се указује на неки део његовог тела, као: човек с широким лицем = човек широког лица, жена са зеленим очима = жена зелених очију и слично⁹ (замењивање инструментала генитивом није могуће ако се карактерише неки посебни део човечјег тела). Интересантно је да у низу случајева, на пример, при описивању физичких својстава човека, инструментал се уопште не употребљава (човек средњег раста ≠ човек са средњим растом, моје висине ≠ са мојом висином и слично). На тај начин сфере употребе квалитативног генитива и инструментала у српскохрватском језику се не подударају, већ се само укрштају. Њихово узајамно замењивање могуће је само у том случају кад оба обрта имају атрибутивну функцију и кад су по значењу блиски придевима. Ако обрт има првенствено значење прилошке одредбе, замењивање инструментала генитивом је немогуће. Упоређивање показује да у случајевима када је могуће замењивање, у српскохрватском језику радије се употребљава генитив. У том смислу употреба српскохрватског инструментала с предлогом с (у поређењу са руским) донекле је ограничена.

Према преводима, у највећем броју случајева руским атрибутивним обртима инструментала с предлогом с у српскохрватским текстовима одговарају обрти с генитивом (чак и ако је могућа употреба инструментала):

И дама с странно поднятими бровями что-то ей говорила (Толстой, 5)¹⁰. — А дама чудно уздигнутих обрва говорила јој је нешто шапатам (Толстој, 147)¹¹.

— Эта Зое, или точноее говоря, Зоя Никитишна Мюллер, была маленькая, немного косенькая, русская немочка с раздвоенным на конце носиком и красными крошеными губками, белокурая, пухленькая. (Тургенев,

⁹ Уосталом, аутори колективно рађене загребачке граматике хрватскохрватског језика уопште сматрају употребу инструментала с предлогом с у тим случајевима погрешном (И. Брабец, М. Храсте, С. Живковић. Граматика хрватскохрватског језика. V издање. Загреб, 1963, стр. 223).

¹⁰ Л. Толстой. Смерть Ивана Ильча. ГИХЛ, М., 1950.

¹¹ Л. Н. Толстој, Изабрана дјела. Том IX. Матица Хрватска. Загреб, 1963.

16)¹². — Та Зое, или, тачније говорећи, Зоја Никитишна Милер, бијаше мила, мало шкиљава руска Немеца, носића рашчепљена на врху и црвених малих усница, плавокоса, пуначка. (Тургењев, 203)¹³.

Битнија су размимоилажења између руског и српскохрватског језика у употреби појединачних партиципа и партиципских обрта за исказивање атрибутивних односа. У савременом руском књижевном језику у својству атрибута, као што је познато, широко се употребљавају како активни тако и пасивни партиципи садашњег и прошлог времена. Сви облици партиципа у атрибутивној функцији употребљавали су се и у старосрпскохрватском језику. Међутим, касније је већина српскохрватских радних партиципа изгубила везу са супстантивима, престајући да се деклинира и прелазећи у врсту глаголских прилога (читајући, читавши); други, мањи део, изгубио је везу са глаголом и укључио се у редове придева (идућа година). Испали су из употребе, а делимично се претворили у придеве, такође и пасивни партиципи садашњег времена (лаком). У атрибутивној функцији у савременом српскохрватском књижевном језику очувала се употреба трпних партиципа прошлог времена, а у неким случајевима и радних партиципа прошлог времена (партиципи на -л): прочитана књига, продата роба, побледело лице.

На тај начин, уопште узевши, могућности употребе партиципа и партиципских обрта у српскохрватском језику у поређењу с руским језиком, битно су се смањиле. У исто време, за исказивање атрибутивних односа српскохрватски језик почео је интензивније да употребљава атрибутивне допунске реченице, у шта се можемо лако уверити упоређивањем превода с једног језика на други.

Тако при превођењу с руског језика на српскохрватски уместо трпних партиципа прошлог времена у многим случајевима такође се употребљавају трпни партиципи прошлог времена српскохрватског језика:

¹² И. С. Тургењев, Накануне. ГИХЛ, М., 1952.

¹³ И. С. Тургењев, Изабрана дјела. Том III. Матица Хрватска. Загреб, 1963.

Какая-то женщина в старом салопе и стоптанных сапогах сжалилась, наконец, над Берсеневым и указала ему квартиру Инсарова. (Тургенев, 29). — Некаква се жена у стару огртачу и у *изгаженим* ципелама сажали најзад на Берсенева и показа му Инсаровљев стан. (Тургењев, 216).

Он искал причину и находил ее в бронзовом украшении альбома, *отогнутом* на краю (Толстой, 37). — Тражио је узрок и нашао га у бронзаном украсу албума *свинутом* на једном крају (Толстој, 179).

Међутим, уместо руских партиципа активних садашњег и прошлог времена, којих, како је речено, нема у савременом српскохрватском књижевном језику, у преводима се употребљавају атрибутивне односне реченице:

Дома он велел закрыть ставни, разделся и лег на кровать, терпеливо ожидая *шествующую где-то* беду. (Шолохов, 9)¹⁴. — Код куће нареди да се затворе капци, свуче се и леже у кревет чекајући мирно несрећу *која однекуд долази*. (М. Шолохов, 15)¹⁵.

И теперь Кондрат, изредка поглядывая то на *сидевших* за столом коммунистов, то на своих соседей по парте необычным для него, робким взглядом... (Шолохов, 6). — Погледајући понекад час у комунисте *који су седели за столом* час у своје суседе у клупама, за њега необичним погледом... (М. Шолохов, 267).

Руским трпним партиципима садашњег времена у преводу такође одговарају атрибутивне односне реченице.

То был разговор, весьма разнообразный по объёму *обсуждаемых* предметов... (Тургенев, 51). — То бијаше разговор веома разноврстан по обиљу предмета *о којима се говорило*... (Тургењев, 236).

У многим случајевима атрибутивне реченице у преводу на српскохрватски језик употребљавају се и онда кад је у

¹⁴ М. Шолохов, Поднятая целина. Книга I и II. ГИХЛ, 1964.

¹⁵ М. Шолохов, Избранные дела. Книга XIII—XIV. Београд, 1963.

руском језику употребљен издвојен обрт, исказан трпним глаголским придевом прошлог времена, са речима које стоје у зависности од њега.

Князь Ардалион Кикурасов, назначенный к ней опекуном, поместил ее в лучший московский пансион (Тургенев, 13). — Кнез Ардалион Чикурасов, који јој је био одређен за старатеља, сместио ју је у најбољи московски пансионат (Тургењев, 201).

Такво замењивање је природно, пошто се издвојени партиципски обрти међу другим атрибутским облицима истичу тиме што се највише својим својствима приближавају атрибутским допунама: као и односне реченице они имају свој логички акценат, издвајају се паузама, интонацијом и добијају у реченици извесну смисаону самосталност.

Атрибутативни односи који се исказују у руском језику партиципима уз глаголе који значе опажање, у српскохрватском језику изражавају се нарочитим типом адноминалних односних реченица са свезицама *како, где или да*:

Стоји тако Wallenstein и мисли о Бјудоскутијевим министарским интригама и гледа сатнију *како пред њим дефилира* (М. Крлежа, 184)¹⁶.

— Задумавшись о Быдоскутии и министерских интригах, Валленштейн оглядывал *дефилирующую* перед ним роту (Крлежа, 52)¹⁷.

Посматрања показују да се у преводима различитих текстова са руског на српскохрватски језик количина атрибутских односних реченица у поређењу са оригиналом повећава на 50—90%. У неким случајевима њихов број се повећава више него двоструко. Обрнуту слику видимо при превођењу са српскохрватског на руски језик: смањује се количина атрибутских реченица на рачун партиципа и партиципских обрта, који се употребљавају за изражавање атрибутивних односа.

¹⁶ М. Крлежа, Хрватски бог Марс. Загреб, 1955.

¹⁷ М. Крлежа, Избранное. Изд. иностр. литературы. М., 1958.

С обзиром на горе показане одлике граматичке структуре српскохрватског језика, постаје очевидна изузетна важност атрибутивних зависних реченица као једног од средстава исказивања атрибутивних односа у овом језику. Није случајност што ове допуне у српскохрватском језику заузимају главно место у систему зависних сложених реченица.

Карактеристични су квантитативни подаци који илуструју употребу разних типова допуна у уметничким, научним и новинско-публицистичким текстовима на 1000 сложених реченица. Разуме се, пребројавања су вршена на ограниченом броју текстова и апсолутног подударарања једног дела целине не може бити, па ипак добијени резултати пружају могућност да се изведе закључак о квантитативном међусобном односу различитих типова одредаба у српскохрватском књижевном језику.

Примећује се да најубичајенију употребу имају атрибутивне реченичне одредбе. Оне чине 30 до 52% на сваку хиљаду допунских реченица. Њихов број се колеба на једну или другу страну, у зависности од природе текста: у текстовима који су ближи разговорном језику ређе се употребљавају партиципи и партиципски обрти, чешће атрибутивне зависне реченице. Ипак атрибутивне одредбе чине основну масу зависних одредбених реченица у сваком српскохрватском тексту.

(Лењинград)

П. А. Дмитријев

РЕЧЕНИЦЕ СА ЕЛИПТИЧНИМ ПРЕДИКАТОМ

Увод. — Минималну структуру реченица са елиптичним предикатом показују овакви одговори:

Јесте ли се одлучили? — *Јесам* (АШ, 29).¹ — Зар ти умијеш читати? — *Умијем* (ЈЛ, 129).

Оба одговора имплицирају двочлани предикат, и то двочлан или морфолошки (помоћни глагол + главни глагол) или синтаксички (тзв. сложени предикат: глагол непотпуног значења + инфинитив или *да* + презент).² И једна и друга врста предиката слажу се у томе што је један њихов део, онај у личном глаголском облику (помоћни или непотпуни глагол), носилац предикативности, док је други део (главни глагол или инфинитивна допуна) важан нарочито са семантичке стране. У обе елиптичне реченице други део предиката је изостављен, али је део у личном облику изречен. То значи да су овде, за разлику од других врста елиптичних реченица, елементи предикативности исказани и да је субјект имплициран као и у потпуним реченицама.

Пошто синтаксичко-семантичка схема ових реченица није у потпуности реализована говором, поставља се питање: чиме се она реализује? У појединим случајевима сам склоп елиптичне реченице довољан је да обезбеди схватљивост целог садржаја. На пример у реченици:

¹ Објашњење скраћеница види на крају рада.

² Глагол непотпуног значења може бити допуњен и зависном реченицом. И ту је могућна елипса контекстуалног типа:

Али видиш сад да он зна све? — *Видим, видим!* (ЈЛ, 297).

Ходници и чекаонице препуне света што жели пред министра (РД, 77) —

значање и конструкција елиптичне реченице сугеришу инфинитиву допуну *измићи (да изађу)*. У другим случајевима мора се узети у обзир говорна ситуација за коју се дата реченица везује:

А девојке и младе комшинице шапућу (...) и јасан девојачки смех гаси изненада свећу и буди и љути бабу.
— 'Ајде, доста већ једаред! Докле ћете. Кад почнете, а ви не знате шта је доста (СС, 182);

иако нам ситуација не може помоћи да сасвим прецизно утврдимо имплицирани део, она показује у којим се границама он може да креће (*причати, разговарати, брбљати* и сл.). Трећа врста елипса настаје надовезивањем реченице на одређени контекст; примере за ове контекстуалне елипсе представљају већ наведени одговори (АШ, 29 и ЈЛЈ, 129), као и следећа реченица:

— Нек он то ради код своје куће. а код Радекића *неће!* (БЂ — ГБ, 47).

Оно што обједињује сва три типа елипса: самосталне, ситуационо-контакстуалне и контекстуалне³ — јесте облик односно елиптичност њихових предиката. А основну разлику међу њима представљају комуникативни услови који пружају могућност за елиптично изражавање (склоп, говорна ситуација, контекст). — Из ових услова проистичу разлике у функцијама и стилским особеностима ових реченица, у обиму и прецизности импликације елиптираног дела, затим у већем или мањем значају интонације, гестова и мимике, у типу језика у коме се дате реченице најчешће јављају итд.

³ Ову поделу, а нарочито називе, треба узети сасвим условно. Наиме, постоје и поједини прелазни случајеви. С друге стране, конструкција и значење исказаног дела увек учествују у одређивању неизреченог дела (сужавајући могућности његовог синтаксичког и семантичког избора), а говорна ситуација увек је присутна у свести учесника у комуникацији, као и контекст — ако постоји; сва та три момента, дакле, — иако у различитој мери и на разне начине — помажу истовремено при реализацији оваквих реченица. Међутим, горња подела, заснована на изразитим случајевима, неопходна је као ослонац за проучавање и разумевање битних особина датих реченица.

Досад ове реченице нису код нас биле подробније обрађене. Углавном су поједини типови, нарочито реченице са самосталним елипсама, били илустровани примерима и семантички допуњавани, и то највише у Маретићевој *Gramatici i stilistici*² (стр. 365—366) и у појединим речницима, првенствено у *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* (при објашњавању значења и употребе помоћних и непотпуних глагола).

Неке функционалне и стилске особености елиптичних реченица. — У елиптичним реченицама испољава се потреба за економичношћу у говору пошто се изостављањем елементарна непотребних за саопштење уштеђују време и напор. Уштеда у времену значајна је у ситуацијама у којима је потребно што хитније обавестити саговорника, као и у емоционално обојеном говору. Економисање напором, пак, очитује се не само при умору, исцрпености, болести и сл. него и у обичном, свакодневном говору.

Елиптично изражавање карактерише се сажетошћу, тј. свођењем саопштења само на неопходне елементе. То саопштење обезбеђује упечатљивост, изразитост и убедљивост, што се најбоље види у пословицама и изрекама. С друге стране, сажетим изражавањем се могу постићи ефекти засновани на брзом ритму: живост, динамичност, драматичност, емоционална експресивност итд.

Недореченост и подразумевање су моменти који такође одликују елиптичну реченицу у односу на потпуну, поготову тамо где је значење неизреченог дела само глобално имплицирано, као код ситуационо-контекстуалних елипса. У обичном говору, при ужурбаности, узбуђењу, збуњености, снебивању и сл., такве реченице пружају преимућство тиме што се њима избегава потпуно и прецизно формулисање датог садржаја. А у језику књижевних дела недореченост може да буде извор стилских ефеката кад писац намерно остави читаоцу да дограђује значење реченице.

Додајмо још да и интонација, паузе и ритам могу елиптичној реченици да обезбеде посебне стилске ефекте.

Међутим, из свега овога не треба закључити да се реченице увек јављају — или да треба да се јављају — у што

крајем облику. Употреба реченица у потпуном облику и тамо где би могле бити краће — може да има својих предности. Тако нпр. потреба за економичношћу има своју противтежу у потреби за редунацијом (преобилношћу, сувишношћу) језичких средстава. Комуникација се, наиме, ретко одвија у идеалним условима и на идеалан начин. Њу могу да ометају, на пример, бука, шумови, удаљеност саговорника, затим неразговетан, тих или пребрз говор и лош склоп и истрганост реченице или пак саговорникова узбуђеност, умор или заузетост нечим другим итд. Зато би „телеграфски“ начин саопштавања често довео до дефектног преношења поруке, што се отклања повећаном употребом језичких средстава. — Несажетост не значи увек преспорост или развученост јер сувише елиплично изражавање може у извесним случајевима да добије вид задиханости или претеране ужурбаности. Спорији и одмеренији ритам говора, добро одговара приповедању, а поготову свечаном или елегичном тону. С друге стране, потреба за истицањем неког појма може такође наметати употребу потпуног склопа реченице. — Експлицитно изражавање, насупрот имплицитном, због своје одређености и недвосмислености има места свуда где је прецизност обавештавања важнија од ритма и стилских ефеката, што је нарочито случај у научном и административном стилу. — Не може се, дакле, *a priori* дати предност ни елиптичној ни потпуној реченици, пошто оправданост сваке од њих зависи од конкретних циљева и услова комуникације.

Из свега овога произилази да је при проучавању стилског аспекта елиптичних реченица неопходно узети у обзир и одговарајуће реченичне варијанте са потпуним (или потпунијим) реченичним склопом, а у неким случајевима и могуће варијанте са још већим степеном елиптичности него код дате реченице.

За стилски ефекат сваке елипсе важан је и степен њене устаљености, јер устаљивањем она престаје да буде оригинална, нова, необична, те губи своју експресивност. Један елиптички обрт, наиме, може спонтано настати у току говорног акта као тежња да се из одређеног разлога на оригиналан начин искористе могућности контекста, говорне ситуације.

ције и реченичног склопа, док неки други обрт може бити устаљен, стандардан, аутоматизован начин језичког реаговања у датим комуникативним условима, са елипсом као својом нормалном структурном особином. Тако у следећој реченици:

— Хајде, Николица, душо, пригрни кожух, па ћемо у њиву да чекамо онога лопова (БЂ — ДНБ, 17).

елиптична варијанта није нарочито експресивна у односу на потпуну (*па ћемо поћи у њиву*) зато што су у овом значењу овакве елиптичне реченице доста честе. Ако, пак, на питање: *Јеси ли се нарадио?* одговоримо: *Јесам*, онда се служимо стандардним, неекспресивним обликом одговора, док је баш потпуна варијанта (*Нарадио сам се*) ређа и обично везана за емоционално-емфатичку функцију. А у реченици: *Куда ћеш?* — елипса се претворила у идиоматски обрт који више нема према себи потпуну варијанту. Насупрот томе, поједине комуникативне ситуације које нису обухваћене више или мање стандардним елипсама пружају могућности за необичне, упечатљиве, ефектне обрте. Уп. нпр. следећу реченицу, у којој се Глишић послужио елипсом да што боље представи претеране славопојке газда-Милунових помагача:

Голуб, Васа и остали једнако хвале Милуна и говоре Среји како се намерио на газду *што никад није ни ти ће; како ће му бити добро као у својој кући и тако даље, већ забраздише далеко у хвалисању* (МГ, 197).

Контекстуалне елипсе. — Ова врста елипса — видели смо — заснована је на коришћењу контекста, и то тако што се елиптична реченица надовезује на неку претходну реченицу са којом стоји у смисаоној вези и има неке заједничке елементе.⁴ Изостављањем заједничких елемената, који се у

⁴ Елиптична реченица се обично надовезује на непосредно претходну реченицу, али то није увек случај, нпр.:

Јаој, бежи, молим те, сад су четници *прешли* преко моје авлије. Сигурно тебе траже. Упропастићеш ме! — завапи домаћин. — *Ако су!* (ДЂ — ДС, 200).

Видимо да реченице које се налазе између потпуне и елиптичне не нарушавају њихову везу.

елиптичној реченици само подразумевају, али нису изражени, избегнуто је понављање дела контекста а саопштење је сведено на елементе неопходне за преношење нових информација. Код оваквих реченица — то треба истаћи — може да се елидира не само део реализације елиптичне реченице највише зависи од броја заједничких елемената, тј. уколико је подударност између две реченице већа, утолико су веће могућности за скраћивање елиптичне реченице,⁵ која може да се сведе и на једну реч — помоћни или непотпуни глагол, који су, као носиоци предикативности, неопходни.⁶

Лексичка подударност предиката није сама довољна да пружи могућност за елизију. Потребно је и да се радња елиптичне реченице смисаоно надовезује на радњу потпуне, јер иначе ни говорник ни саговорник нису у стању да повежу њихове предикате, па, према томе, ни да имплицирају предикат потпуне реченице у елиптичној. Уп. нпр. ову сложену реченицу:

Одлазим тобоже у библиотеку или кавану, камо сам у ово доба године одлазио! (ИД, 116).

У релативној реченици предикат је неопходан мада је исти као у главној и мада ове две реченице образују целину, јер се овде не надовезују предикат релативне реченице на предикат главне, него релативна реченица одређује речи библиотека и кавана.

Карактеристика контекстуалних елипса је и прецизна одређеност неизреченог дела, јер је он у потпуној реченици

⁵ Штавише, овако се могу одједном сажети и две реченице кад облик предиката и смисао то дозвољавају:

Ти си мачем обранио град проти бану и убио капетана Влашића? — Јесам (АШ, 127).

⁶ Ако се и елементи предикативности могу разумети из контекста а нова информација се садржи само у потврдности или одричности глаголског облика, место датих реченица могу се употребити обрти са речцама да или не; нпр.:

У унутрашњој политици се и може грешити, у спољашњој, не (И. Секулић, Мир и немир, стр. 306).

О овоме види: Ж. Станојчић, Граматизоване потврдне/одричне категорије у књижевном српскохрватском језику, Наш језик, н.с., књ. XVI, св. 3 (1967), стр. 147—157.

већ добио експлицитни језички облик. Вероватно зато Маретић није овакве реченице убрајао у елиптичне, него их је звао крњим (*Gramatika i stilistika*², стр. 366).⁷

Рецимо неколико речи о контексту: — Дате елипсе су нарочито честе у репликама, што значи да саговорник пружа контекст на који се елиптична реченица наслања. Али контекст може бити обезбеђен и претходним говором самог говорника, при чему се елипса најчешће јавља у оквиру неке сложене реченице. Први тип употребе контекстуалних елиписа везан је за усмени језик, док је други чест и у писаном.

Примери контекстуалних елиписа у репликама:

- (1) Хоћеш ли да ти нешто причам? — *Нећу* (ДЂ — ДС, 261). — (2) А, па овај овде је добио улогу опозиционара. — *Ја нисам*, шта ме бедиш? — вели онај љутито (РД, 111). — (3) Богами ћеш их послати. (...) — А, богами, баш и *нећу!* — заинати се Николетина (БЂ — ДНБ, 31). — (4) Оно си се ти баш накастице понамјестио крај ње, само да ти она помогне. — Сапела ме данашња недјела, ако *јесам!* (БЂ — ДНБ, 59). — (5) И јуче сам пре-зао коње забадава. (...) — *Ако си*. Прежи их опет (ДБ — К, 28—29). — (6) Ја не могу да играм улогу опозиционара. (...) — *Како не можеш?* (РД, 112). — (7) „Ја ћу сам ово да завршим.“ (...) — „Заједно *ћемо*“ (ДЂ — К, 171). — (8) Па ко ће нам онда дати драгу кишу кад бога нема? — *Неће нико* (БЂ — ДНБ, 53). — (9) — Само... ја то не могу да говорим г. начелнику. — *Не, не морате* њему, проговорите ви само г. помоћнику (БН, 116). — (10) — Бога му боговског, ово бих ја палио, све, с реда! — *Како ћеш из чиста мира?* (БЂ — ГБ, 231). — (11) Па,

⁷ Ипак, употреба контекста понекад није најтачнија. Тако се у првом од два следећа примера мења глаголски вид, а у другом и лексички облик (глава се не ломе него разбија):

Увек си ме дочекивао. Ноћас ниси (ДЂ — К, 27). — „Полако, зелена,“ рекла је једна од домаћица гурнувши кошару испред ње, „сломит ћеш *ножурину*.“ — „Кад би барем главу“ (ИД, 132).

Но такве ситне непрецизности, који и иначе нису ретке у говору, не сметају разумевању реченице и обично пролазе непримећене пошто је саговорник концентрисан на садржај, а не на облик реченице.

зато си плъуснуо Риту? — Нијесам одмах, иако је рекла да смо „Морлаки” (ДШ, 27).

Видимо да су ситуације у којима се употребљавају овакве елиптичне реченице врло разноврсне, а и да су начини надовезивања на контекст различити. Скоро свуда се контекст максимално користи; изузеци су реченица бр. 2, у којој је било потребно истаћи субјект, и бр. 9, у којој контраст намеће понављање даљег објекта. Везничке речи обавезно се додају (4—6, 10). Ни речце се не подразумевају у елиптичној реченици, него се морају додати или поновити (3). Глаголске одредбе и допуне које не постоје у претходној реченици морају се, наравно, исказати (10, 11). То важи и за оне делове који постоје у структури претходне реченице, али се сад јављају у новом лексичком облику (7, 8). Зависно од смисла, временско-модална ситуација остаје иста или се мења. — Устаљеност наведених елиписа је различита; најстандарднији су прости потврдни или одрични одговори (бр. 1).⁷

Стилски однос између елиптичне и потпуне варијанте предиката зависи од таквих чинилаца као што су: конкретни тип елипсе, дужина главног глагола, састав елиптичне реченице, настојање да се истакне вршење (одн. невршење) радње (тј. помоћни или непотпуни глагол) или пак њено име (главни глагол).⁸ Понекад, међутим, понављање главног глагола може бити последица говорне инерције, тј. стилски ирелевантно.

У говору истог лица синтаксички односи потпуне и елиптичне реченице обично су нешто друкчији него у репликама. Ту се може радити не само о две засебне реченице него и о две независне или зависне реченице које стоје у напоредном

⁷ Овај пример нам илуструје разноврсност момената који утичу на избор једне или друге варијанте:

Тај је све то на своје очи видио и једва цијелу кожу изнио, јер је већ био у турским панџама. — *Јесам био* (АШ, 131).

Овде је потпуни предикат неопходан да би се избегла двосмисленост, јер би потврда *јесам* могла да се веже и за две прве реченице. У исто време, овај пример нам показује могућност истицања помоћног глагола коју пружа потпуни предикат пошто код њега постоји избор између *јесам* и *сам*, док је код елиптичног предиката избор варијанте *јесам* аутоматизован, унапред одређен.

односу, о зависној према управној и обрнуто итд. Само коришћење контекста почива на сличним принципима као код елипса у репликама. Примери:

Син ће да те ишчупа. А ко ће нас? (ДЂ — К, 233). — Погледа у Ђорђа. *Није смео* у Вукашина⁹ (ДЂ — К, 47). — Јуначи се тамо где треба, а *немој* према нама (ДЂ — ДС, 202). — Све му је некако ишло боље од руке, само тециво *није* (МГ, 186). — Господујемо у градовима, а зашто *не бисмо* и у селу? (ДШ, 43). — И обојица стиштише низ поток што игда могу. Не гледе ни где ће стати ни како ће (МГ, 236). — Врх тога ваља испитати, уколико је кнез Батор увриједио право, уколико *није* (АШ, 62). — Од мене се често препадне и наше чељаде кад однекле изненада банем, а камоли *неће савезник* (БЂ — ДНБ, 148). — А наш га капетан волео као очи; бар је волео његове паре и јагањце, ако *није* њега (ЈВ — МП, 77). — Па ћеш платити харач, како га још никада нитко *није*, хуљо клета! (АК, 328). — Ето ти, кад се не возимо ми, *неће*, вала, ни господи! (БЂ — ГЂ, 133). — Ако се њоме не оженим, мучно *ћу* којом (МГ, 261).

Овакве елипсе су структурно најустаљеније у независним и зависним дисјунктивним питањима:

Јесам ли задатак извршио или *нисам*, а? (ИД, 103). — Код отворених враташца кочије опет стадоше, као да размишљају, би ли се пољубиле или *не би* (ДШ, 160).¹⁰

⁹ Кад је непотпуни глагол у сложеном глаголском облику, он се, ако се не подразумева у претходној реченици, исказује цео (в. горњи пример). Али у следећем и у њему сличним случајевима:

Ваљало би њега мало заварчити. — *Ваљало би*, али де кметуј ти како? (МГ, 215)

непотпуни глагол не мора се цео поновити, јер је довољан и само помоћни глагол (овде *би*).

¹⁰ Но место помоћног, односно непотпуног глагола, понекад се употреби само негација *не*:

Да ли би *пуцао* или *не* (Р. Константиновић, *Чисти и прљави*, стр. 35).

Однос ове две варијанте са односом варијанти одговара типа *нисам*: *не*. Количина нових информација је код обе варијанте иста, али се *нисам* експлицитније везује за предикат потпуне реченице, док се *не* одликује својом краткоћом и сажетошћу.

За однос ових елиптичних реченица према другим могућим варијантама од важности су склоп реченице, тон и ритам причања, однос глаголских времена и др. Употреба потпуног предиката уместо елиптичног може и овде бити изазвана просто говорном инерцијом или пак жељом за истицањем. Но она може да има за узрок (односно ефекат) пуноћу, заокружљеност и нарочито симетричност или паралелност реченичног склопа, које би елиптично изражавање пореметило; уп.:

Ех, имао сам и жену, али пријатеља и љубави *нисам имао* (ВП, 133). — То нит' сам прије тога видио нит' ћу икад више *видити* (И. Андрић, *Проклета авлија*, стр. 134).

С друге стране, кад је тежиште на непотпуном или помоћном глаголу и кад се жели постићи што јачи утисак, елиписа долази до пуног изражаја:

— Кожа ми је одрпана — рече риђан — ал' памет цијела; кожа да се крпити, памет *не да* (АШ, 114).

Кад се цео предикат подразумева у елиптичној реченици, помоћни глагол постаје излишан, те се обично не исказује. То је, нпр., случај код реченица паралелне структуре:

— Није он мене стекао, него ја њега (ЛЈ, 98). — Бан ће нити уз Таха, Алапићи уз бана (АШ, 27).

Од наведених елиписа треба одвојити овакве типове зависних реченица:

Ако *хоћете*, ја ћу вам бити воденичар (МГ, 81). — — Дедер, живи сад ако *можеш!* (БЂ — ДНБ, 57). — Док *могу*, тераћу бицикл, кад остарим купићу чезе (ДЂ — ДС, 47). — Дођи, брате, кад *'оћеш!* . . . (ЈВ — МП, 167). — Нека га нека зија колико *хоће* (МГ, 104). — Нека преда оружје и иде куд *зна!* (ДЂ — ДС, 164). — Ал' *што могу*, урадит ћу (АШ, 92—93).

Интерпретација њихове структуре наводи на помисао о елипси, али су оне до те мере устаљене у датом облику да ми у ствари не осећамо да нешто недостаје. Зато их је тешко

убројити у праве елиптичне реченице. Њихову релативну самосталност показује и могућност да се неке од њих употребе и *испред* потпуне реченице, што код осталих контекстуалних елипси није случај.

Ситуационо-контекстуалне елипсе. — Пре него што размотримо особине ситуационо-контекстних елипса навешћемо неколико таквих реченица:

1. [Заменик команданта Гвозден осуђен је на смрт стрељањем, и сада је пошао с Вуком, који треба да изврши пресуду:]

— Ево, *можемо* овде, — мирно рече Гвозден (ДЂ — ДС, 128).

2. [Зарожани разговарају о судбини своје воденице:]

— Ја велим, браћо, — рече кмет Пурко (...) — да још једном огледамо. Да нађемо како било воденичара.

— — Аја! — дочека чича Мирко. — Каког воденичара, бог с тобом. *Неће* нико за живу главу! (МГ, 72).

3. [Двојица одација оговарају свог мртвог друга Тала због тврдичлука:]

— *Немојте*, браћо, — рече трећи (...) — грешите душе! Опет је био добар човек (МГ, 241).

4. [У кући у којој је одред заноћио, партизан Ђурђе договорио се са домаћицом да јој буде полагајник. Домаћица је отишла и спремила што је потрбено:]

— *Можеш!* — појави се домаћица на вратима (ДЂ — ДС, 192).

5. [Учитељ Милан и поп Марко пошли су у лов:]

— А што, попо, ниси навукао чакшире? Сметаће ти мантија кроз шевар — рече Милан (...).

— Неће ваљда — одговори поп. Баш ме мрзело ваздан утезати се и петљати. *Могу* и овако.

Видимо да све ове реченице припадају усменом језику. Оне могу бити сасвим кратке — састављене само од личног дела предиката, који је овде углавном неки модални глагол. Значење неизреченог дела саговорник подразумева само глобално, језички нерашчлањено. Ми можемо покушати да ин-

терпретирамо то значење језичким средствима: 1. Можемо овде то да обавимо, да свршимо посао и сл.; 2. Нико неће за живу главу да буде воденичар или да се прихвати тог посла или да пристане на то и сл.; 3. Немојте тако говорити; 4. Можеш да дођеш или да уђеш; 5. Могу и овако да идем у лов. У неким се примерима, дакле, намеће само једна формулација, а у неким две или више, али су при том њихова значења слична. Исто тако, негде је довољно додати само други део предиката, а негде још и неку глаголску допуну или одредбу.

На који се начин у ситуационо-контекстуалној елипси подразумева неизречено значење? Пре свега, изречени део предиката одређује основну синтаксичку функцију неизреченог дела показујући да се ради о другом члану предиката. Из овог произилази да је и значење имплицираног дела оквирно одређено — као процес. А о коме се конкретном процесу ради — до тога саговорник долази повезујући изречени део реченице са оним елементом говорне ситуације или са оним делом претходног говора — или са оба истовремено — који са највише вероватноће одговара садржају изреченог дела. Тако се у првом примеру елиптична реченица може односити само на оно ради чега су Гвозден и Вук пошли у шуму; у другом примеру, пошто је већ било речи о томе да треба наћи воденичара, реченица *Неће нико за живу главу!* свакако се тиче прихватања тог посла; у примеру бр. 3 реченица *Немојте*, упућена одацијама који оговарају свог умрлог друга, не може се односити ни на једну другу радњу, сем на ону коју они врше у том тренутку — на њихов разговор; у примеру бр. 4 елиптична реченица се очевидно односи на договор између Ђурђа и домаћице, а у примеру бр. 5 на одлазак у лов. — Што се тиче глаголских детерминатива, њихово присуство може бити неопходно не само за додавање информација које ситуација и контекст не пружају (примери 1, 2, 5) него и за идентификовање имплицираног значења (1, 5).

Зашто смо све ове реченице сврстали у један тип и назвали их ситуационо-контекстуалним? С једне стране, зато што у неким случајевима разумљивост реченице обезбеђује говорна ситуација (1), у неким пресудну улогу има контекст

(2),¹¹ а у неким другим, опет, ова два момента се на разне начине комбинују (3, 4, 5), а с друге стране, зато што у сваком од тих случајева, без обзира који је моменат битан, елиптичне реченице имају исте карактеристике.

Потребно је одредити и начин на који се ситуационо-контекстуалне елипсе надовезују на контекст. За разлику од контекстуалних, ситуационо-контекстуалне елипсе не надовезују се обавезно на једну одређену реченицу из претходног контекста, нити се надовезују на његов конкретни језички облик. Оне се, у ствари, наслањају на општи садржај једне или више реченица, а начин језичке формулације тог садржаја није битан. Реченица *Да нађемо како било воденичара* могла би, на пример, да гласи: *Да ли може да се за добре паре нађе воденичар?*, али се тиме не би изменило значење ни схватљивост реченице *Неће нико за живу главу*. Код контекстуалних елиписа би се, међутим, сличном променом потпуне реченице аутоматски променио и садржај неизреченог дела.

Ситуационо-контекстуалне елиптичне реченице су врло економичне јер уштеђују и време потребно за комуникацију и напор неопходан за налажење језичког израза за дати садржај. Та економичност је свакако разлог употребе оваквих елиписа у првом, четвртном и петом примеру, а поготово у другом и трећем, у којима се испољава и емоционална експресивност.

У књижевним делима овакав тип реченице налазимо и у опису унутрашњег монолога, тј. као израз размишљања и преживљавања дотичне личности. Тиме писац показује како личности повезују своја размишљања са својим опажањима и преживљавањима, и тако своде језички уобличену мисао на минимални, неопходни облик. Примери:

1. [Тадија Чемерикић је узео шлем убијеног немачког стражара:]

¹¹ Пишчев језик којим се читаоцу саопштавају неке појединости говорне ситуације не постоји, наравно, у тренутку комуникације. Под контекстом ми овде подразумевамо претходни говор учесника у комуникацији.

Натаче шлем на главу и пусти да му откинута врпца виси и ландара око врата — мислио је „*неће дуго!*” (МЛ, 172).

2. [Борђева жена Симка одлучила је да зачне са надничаром Толлом. У последњем тренутку се колеба, али убеђује себе:]

Морам вечерас. Сада (ДЂ — К, 171).

Самосталне елипсе. — То су — рекли смо — такве елиптичне реченице које у себи садрже довољно елемената да буду разумљиве и без повезивања са контекстом или ситуацијом. У овим реченицама мора постојати одређени број и тип глаголских допуна или одредби (тј. не може стајати само лични део предиката као код контекстуалних и ситуационо-контекстуалних елипса), а неисказани део реченице не може обухватити више од другог дела предиката — опет насупрот претходним типовима елипси. Механизам подразумевања испуштеног глагола састоји се у овоме: — Тај глагол представља конкретни језички елемент, који, иако неизречен, стоји у одређеном синтаксичком и семантичком односу са другим деловима реченице. И баш та тесна веза субјекта, с једне стране, и облика и значења глаголских допуна и одредби, с друге, са синтаксичко-семантичким особинама глагола открива саговорнику о коме се глаголу ради. Тако ће нам, нпр., месне одредбе *у кућу, из куће, до куће, од куће, ка кући*, као и *у кућу, у Београд, у војску* — повезане са неком личношћу као субјектом — сугерисати значење кретања, а у исто време својим морфолошко-синтаксичким и лексичким особинама могу да диференцирају и конкретни облик тог кретања.¹²

У највећем броју самосталних елипса имплициран је неки глагол кретања. Примери:

(1) *Остани у штабу, ја ћу часком до Џамоње (= отићи, поћи; БЂ — ГБ, 260).* — (2) *Трчи се кошија по равну*

¹² Овај исти принцип важи и за све групе глагола које наводи Маретић (*Gramatika i stilistika*², стр. 362) говорећи о елипси глагола уопште (ради се углавном о самосталним елипсама).

пољу, ко ће прије до дјевојке (= *стићи*; БЂ — ГЂ, 216). — (3) Баш ја био пошћ *не би'* ли како преко цесте (= *прешао*; БЂ — ДНБ, 135). — (4) Јутрос у зору Шарени батаљон прешао ријеку. Сад *сам* отуда (= *дошао*, БЂ — ГЂ, 263). — (5) Стока се нешто узарумила, па *неће* с мјеста (= *да крене, да се макне*; ЈЛ, 144). — (6) Винце некако *није хтјело* кроз грло (= *да прође*; АШ, 42). — (7) *Можемо* слободно напријед (= *ићи, поћи*; АШ, 215). — (8) „Јуди, морате сада кући.“ (= *ићи*; ДЂ — К, 116). — (9) Слободан је човјек (. . .) *не мора* у војску (= *ићи*; АШ, 77). — (10) Изгубио сам козе, па *не смем* кући (= *да се вратим, да идем*; МГ, 157). — (11) Г. Стојан *мисли* ове године у Београд (= *ићи, путовати*; БН, 112).

Ови примери — који су само део могућих случајева — показују нам, с једне стране, да су субјекти личности, а, с друге, да су за глаголе са значењем кретања којим се достиже одређено место битне одредбе *у* + акузатив (примери бр. 9, 11), датив (8, 10) или *до* + генитив (1); за значење стицања: *до* + генитив (2)¹³; прелажења: *преко* + генитив (3); пролажења: *кроз* + акузатив (6); мицања: *са* + генитив (5). Место падежних конструкција могу стајати одговарајући прилози (4, 7).

Поред значења кретања, у оваквим елипсама могу се наћи и многа друга глаголска значења. Њихову разноврсност илустроваће следећи примери:

(1) О томе *ћемо* сутра (= *разговарати*; ДЂ — К, 155). — (2) А зашто да вам се ругају? — озбиљно *ће* батаљонски комесар (= *рећи*; БЂ — ДНБ, 40). — (3) Ја *ћу* тебе у затвор (= *стрпати*; РД, 69). — (4) Овцу *ће* тесаком (= *заклати*; А. Исаковић, *Папрат и ватра*, стр. 143). — (5) За све ово тебе *ћу* ја за гушу, да знаш! (= *ухватити*; ДЂ — ДС, 209). — (6) Јух, јух! Сад *ће* ме фрас (= *ударити*; МГ, 244). — (7) Паре на плац, ја ли *ћу* те суду! (= *тужити*;

¹³ И у првом и у другом примеру допуна је *до*+генитив, али значење појма с именом у генитиву и уопште склоп реченице помажу да се идентификује врста кретања.

МГ, 152). — (8) Пуца и трешти као да ће сад у сто комада (= *прснути*; БЂ — ДНБ, 33). — (9) А бог ми, да ми није оне деце, сутра *бих* угарак у њу [= кућу] (= *бацио*, *ставио*; МГ, 152). — (10) А вала ни теби *не би* бог ништа да се помакнеш тамо до зида (= *учинио*; БЂ — ГБ, 228). — (11) Ко *сме* ту и једну реч? (= *да каже*; ЈВ — МП, 122). — (12) Нити се она што боји, баш ни Благојева брње, што *хоће* и ногом и зубима (= *да нападне*; ЈЛ, 187). — (13) Ја, вала, *нећу* с њим више ни ријечи, па таман... (= *проговорити*; БЂ — ГБ, 137).

Шта ће нам — поред идентитета субјекта бити неопходно за разумевање неизреченог глагола, то зависи поглавито од његових синтаксичко-семантичких особина. Тако ће у једном случају то бити прави објект (6, 11), у другом неправу (1), или оба заједно (5, 10), или одредба за начин (8) или за средство (12), затим објекат и месна одредба за завршетак кретања (3, 7, 9), објекат и одредба средства (4) или друштва (13), или је то управни говор који чини целину са елиптичном реченицом (2). Поред синтаксичке конструкције, рекли смо, овде је важно и значење појмова који се налазе у датим допунама и одредбама.

• Зашто се у оваквим реченицама највише јављају глаголи непотпуног значења и помоћни глаголи *хоћу* и *бих*, а *јесам* сасвим ретко? Зато што значење које даје помоћни глагол *јесам* најчешће може да буде имплицирано другим средствима, док са непотпуним глаголима и са *хоћу* и *бих* то није случај. За непотпуне глаголе то није потребно доказивати, но треба показати ситуацију која влада код глаголских облика. Погледајмо реченице са потпуном елипсом предиката. У усменом језику у таквим реченицама често је имплициран императив, при чему помажу склоп реченице, интонација, гестови и ситуација:¹⁴

За мном! (ДЂ — ДС, 200). — Кући! (ЈВ — МП, 124);

¹⁴ Зато реченице са неизреченим предикатом, и кад не зависе од ситуације и контекста у погледу лексичког значења глагола, могу зависити у погледу његовог временско-модалног одређивања.

понекад презент — кад је значење реченице такво да би се било која друга временска ситуација морала експлицитно означити:

Не мислиш ваљда да ја то [ракију] теби зато што си комесар? (ДЂ — ДС, 37);

а понекад претерит (перфект или неко друго прошло време), што се види из склопа реченице или говорне ситуације или претходног контекста:

А откуд ви, господин-Перо, овамо у наш крај? (СС, 297).

У писаном језику, пошто се приповедање обично тиче прошлих догађаја, најчешће се среће претерит:

Извади господин одмах две рубље из шпага *на Радну у руке*, и прими сврдб (МГ, 148). — Таман да прескочи прелаз, *а неки људи преда њ* (ЈВ — МП, 144).

Друга глаголска времена сасвим ретко се могу имплицирати у реченицама са неисказаним предикатом — само при нарочитом стицају језичких и ситуационих околности, као што се, нпр., у ове две реченице, захваљујући њиховом значењу и синтаксичком односу, подразумевају — у зависној футур II, а у управној футур I:

Ми те у име свих становника молимо да нам будеш вођ, *на куд год ти, ми за тобом* (РД, 52—53).

Из овога произилази да се у случају футура и потенцијала — за разлику од претерита — не може елидирати цео предикат, него се помоћни глагол мора исказати. — Међутим, не треба изгубити из вида да употреба помоћног глагола може бити наметнута и потребом да се означи субјект.

Самосталне елиптичне реченице са непотпуним предикатом најчешће се срећу у усменом језику (говору личности). За писани језик карактеристичне су само елипсе са имплицираним глаголом *рећи* повезаним са управним говором; ипак се понекад нађе и неки други тип:

Грађ поче чешће, удари у плјусак (МГ, 111). — Зато Марија и Јосо морадоше у Задар (ДШ, 26).

(Овде је непотпуни глагол у претериту; у усменом језику углавном се ради о презенту). Самосталне елипсе су доста честе и у пословицама (нпр. *Неће гром у коприве*), што проистиче како из потребе за сажетим изражавањем, тако и из чињенице да изречени делови добијају у изразитости на рачун неизреченог.

Стилска вредност самосталних елипса умногоне зависи од њихове устаљености: — реченице у којима је елидиран глагол кретања или говорења већином су толико уобичајене да немају нарочиту експресивност у односу на потпуну варијанту, и њихова предност највише лежи у економичности; али поједине друге елипсе — нпр. бр. 8, 9, 11—13 (на стр. 365—6) — ређе су и експресивније. Поједине реченице су уз то и емоционално обојене.

И код самосталних елипса срећемо један број обрта који су толико устаљени у датој конструкцији и значењу да се елипса слабо осећа. Навешћемо неколико таквих случајева:

1. Постоји читав низ упитних (и зависно-упитних) и узвичних реченица са енклитичким обликом глагола *штети* и *бити*. Једна врста оваквих реченица имплицира неки глагол кретања:

Куда ћемо сад? (РД, 60). — А камо ћеш ти? (АШ, 220). — Куд ћу сад овако гологлав, смијаће ми се свијет! БЂ — ДНБ, 134). — Није ме питала ни куда ћу тако рано, као иначе (ЛЛ, 47).

Куда би човјек сад? (БЂ — ДНБ, 26). — Да тако не би, остао би јадан човек на сокаку, па куд бисмо онда од покора? (МГ, 258).

2. Код других реченица са оваквим предикатом подразумева се глагол *чинити* = *радити*:

Шта ћемо сада?! (ДЂ — ДС, 176). — Ви идите кући, па зовните људе да се договоримо шта ћемо (МГ, 90). — Шта ћемо, такво је сада вријеме наступило, моја драга (ИД, 73).

Да ми није овог ђачића што нас послужује, не знам шта бих! (МГ, 243). — Па и шта би, кад се натраг не може (РД? 60).

3. Понекад се ове две врсте реченица јављају у паровима:

Ја ћу ко мало застати, ко да видим шта ће и куда ће (ВП, 151). — Ми смо упали амо а не знамо шта ћемо и како ћемо (ВП, 161).

Остављени војници узметоше се и зажагорише не знајући шта би, ни куд би (БЂ — ДНБ, 24). — (...) док и ја сам не размислим што бих и како бих сада (АК, 278).

4. Следеће примере можемо интерпретирати са да говоримо:

Па, брате, ако ћемо право, он је кметовао тридесет година (ЈВ — МП, 140). — Ако хоћемо право, ово имање он је стекао (ДЂ — К, 114).

5. У наредним реченицама, зависно од случаја, неизречени глагол би могао гласити: *бити*, *спустити се*, *сванути*, *почети* и сл.:

Скоро ће подне (ДЂ — К, 129). — Сад ће и мрак (МГ, 136). — Скоро ће ноћ (ДЂ — ДС, 20). — Скоро ће зора (ДЂ — ДС, 67). — Сутра ће Божић (МГ, 272). — 'Ајд', прође ручак и част, сад ће игра (ЈВ — МП, 66).

6. Сличне су овакве реченице које носе у себи нијансу личног става:

Кад хоће какво време, киша, олујина, оне су већ све око кошнице (ЈВ — МП, 131). — Хоће сумрак, а коло се све срдачније разиграва (ЈЛ, 170).

Следећи обрти су потпуно идиоматизовани и тешко их је интерпретирати додавањем неког глагола:

Шта ћу! Нисам имао куда, већ одем из К... у М... (РД, 131). — Окрену, обрну, немаш куд! (МГ, 152). — Жи-

ван оклева, заговара још, али нема се *куд*, мора видети кад је већ дошао (МГ, 63).

Не може се рећи да су сви ови обрти идиоматизовани у истом степену; нпр. у *Ако ћемо право* још се осећа значење *говорити*, док је *Нема се куд* прешло у фразеолошки израз; исто тако, реченици *Шта ћемо?* (и сл.) још се може додати глагол *чинити*¹⁵, док се код *Шта ћемо!*, које је израз резигнације — тако рећи узвик — у значењу *шта се ту може = ту се ништа не може учинити*, елипса више не осећа. Чињеница да већина ових обрта има знатну фреквенцију у усменом језику, свакако стоји у узајамној вези са њиховим устаљивањем у елиптичном облику.

Прелазни случајеви између самосталних и ситуационо-контекстуалних елипси. — Док су контекстуалне елипсе (Маретићеве *крње реченице*) сасвим одвојене од осталих елиписа, између самосталних и ситуационо-контекстуалних елиптичних реченица нема оштре границе. Ове две врсте елиписа додирују се нарочито тамо где употребљена језичка средства нису довољна да до краја прецизирају неизречени део предиката. Узмимо реченицу: *Коме ћу дукате?* (ДЂ — К, 53). Саставом реченице избор глагола је ограничен на једну одређену категорију: на глаголе давања. Али да ли та реченица значи: *Коме ћу дукате — да дам? да оставим? да поклоним? да предам* или нешто слично, то се из саме реченице не види, него саговорник мора да се послужи говорном ситуацијом и контекстом: на основу говорне ситуације и претходних жалби свог мужа Ђорђа на јалов живот, Симка може да схвати да дата реченица значи: *Коме ћу да оставим дукате?*

У примеру:

Ја баш и *'оћу* о тој освјети (МЛ, 205)

улога ситуације и контекста нешто је другачија. Реченице оваквог склопа, наиме, обично имплицирају глагол *говорити*.

¹⁵ То може да илуструје овај пример:

Срце ми је куцало, желео сам да је пољубим, а мислио: *шта ће учинити* на то. Но досетих се: томе још није време. Само сам се наднео над њу, да видим *шта ће* на то (ВП, 174).

Овде се, међутим, подразумева један други — иако слични — глагол: *певати*. Како је то саговорник могао да схвати? Највише на основу једне од претходних говорникових реченица:

Ти си одржао лијеп говор (. . .), а сад *ћу* ја да све то испланирам и кажем у пјесми (МЛ, 205).

Навешћемо примера ради и четири типа елиптичних реченица који се доста често чују у свакодневном говору. Њихово значење је — бар делимично — устаљено, а реализује се повезивањем склопа и интонације реченице са говорном ситуацијом и контекстом:

1) Примери:

Дијете! — зове те нешто Марта. — Сад *ћу* — одговорила би Анђелија (ЈВ III, 101). — Шетају се тако већ у мрак. По дваред, трired изађе Ержа и јавља да је сто постављен, и Пера се клања, а Меланија га не пушта, а поручује: „Кажи мами, одма' *ћу!* (СС, 101).

Уз наведена објашњења ситуације и претходни говор није тешко схватити да ове реченице значе: *Сад ћу доћи*.

2) По облику сличне реченице, али са исказаним заменичким субјектом, налазимо у примерима:

[Код писца је дошла смрт да га води на онај свет; он јој каже:] — Молим лепо, извол'те седите, ево сад *ћу* ја (БН, 65). — Их, ала тај мили као пуж! — рећи ће поп Мића својој пощи (. . .) чекајући Вују да донесе требник и епитрахил. — Сад *ће* он, попо, — рече поша (МГ, 275).

Ове реченице су и по значењу доста сличне са претходним, али док су прве одговор на неки позив, ове друге се упућују некоме ко чека. У њиховом значењу може бити имплицирано или *бити готов, спреман* (први пример) или *доћи = вратити се* (други пример).

3) У трећем и четвртном обрту ситуација и контекст имају нешто сложенију улогу: прво, да обезбеде схватање општег значења, а затим, да то значење потпуно конкретизују. Примери:

Треба ми добровољац за специјалан задатак! — рече Павле. Ево ја *ћу!* — јави се Вуксан (ДЂ — ДС, 62). — Вук је стајао ослоњен на јабуку, и кад се прибра, пође неколико корака ка првој кући. Чекај, ја *ћу*, — разумеде Павле и отрча у кућу по риљ и мотику (ДЂ — ДС, 289).

Опште значење ових реченица је да је говорник спреман на вршење неког посла, а на основу ситуације и контекста види се о ком се тачно послу ради.

4) Други обрт видимо у следећем примеру:

Шта да радимо са водом? Скела је сигурно и проваљена ... — рече Станко. — Лако *ћемо*, главно да је ту (ДЂ — ДС, 172).

И овде је лако разумети опште, устаљено значење: *лако изаћи на крај с нечим*, али уз то треба видети и шта се у конкретној ситуацији везује за то значење. Да то кажемо на други начин: Обрт бр. 3 значи *Ја ћу то учинити*, а овај *Ја ћу лако изаћи на крај с тиме*. Глаголско значење, тј. устаљену семантичку компоненту, разумемо на основу склопа и интонације реченице и на основу ситуације и евентуално контекста; а шта се у датој ситуацији подразумева под „то”, тј. што је она варијабилна компонента значења, — показују нам ситуација и контекст. Ако пак реченица добије потпунији језички облик, дакле, ако формулишемо оно „то”, добијамо тип реченице који смо назвали самосталном елипсом:

Пусти. Лако *ћу* ја с њим (ДЂ — ДС, 291).

Дакле, код прелазних случајева између самосталних и ситуационо-контекстуалних елипса састав изреченог дела није сам довољан за разумевање реченице, него се морају узети у обзир и говорна ситуација и контекст, — али је имплицирано значење прецизно одређено и већином ограничено само на други члан предиката.

*
*   *

У заједничке карактеристике све три основне врсте датих елипса убројали смо тип предиката и начин на који се он

елидира, као и стилске одлике које се базирају на елиптичном изражавању, а као битну разлику споменули смо моменте помоћу којих се реализује имплицирано значење. Биће корисно да на крају упоредимо још неке разлике између описаних елипса:

Карактеристике	Контекстуалне елипсе	Ситуационо-контекстуалне елипсе	Самосталне елипсе
Који је минимални облик реченице?	Лични део предиката	Лични део предиката	Лични део предиката + нека глаголска допуна или одредба
Да ли је значење неизреченог дела имплицирано као језички одређено или глобално?	Одређено	Глобално	Одређено
Да ли се — при интерпретацији — у имплицираном делу уз предикат може подразумевати још неки реченични члан?	Да	Да	Не
У којој се врсти језика јављају ове реченице?	У усменом и писаном	У усменом	Претежно у усменом

Списак скраћеница

- АК: Ante Kovačević, *Djela*, II. U registraturi, Zagreb, 1950.
 АП: Аугуст Шеноа, *Селачка буна*, Београд, 1966.
 БН: Бранислав Ђ. Нушић, *Приповетке*, Београд, 1928.
 В'В — Г'В: Бранко Ђошић, *Глуви барут*, Београд, 1964.
 В'В — Д'В: Branko Ćopić, *Doživljaji Nikolettine Bursaća*, Beograd, 1963.
 ВП: Veljko Petrović, *Ravangrad* (izbor), Beograd, 1966.
 Д'В — ДС: Добрица Ћосић, *Далеко је сунце*, Београд, 1966.
 Д'В — К: Добрица Ћосић, *Корени*, Београд, 1954.
 ДП: Динко Шимуновић, *Породица Винчић*, Загреб, 1950.
 ИД: Ivan Dončević, *Bezimeni*, Zagreb, 1965.
 ЈВ — МП: Janko Veselinović, *Mali pevač i druge priče*, Beograd, 1963.
 ЈВ III: Јанко Веселиновић, *Целокупна дела*, књ. III (*Селанка, Борци*), Београд, s.a.
 ЈЛ: Лаза К. Лазаревић, *Приповетке*, Београд, 1957.
 МГ: Милован Ђ. Глишић, *Изабране приповетке*, Београд, 1962.
 МЛ: Михаило Лалић, *Свадба*, Београд, 1966.
 РД: Радоје Домановић, *Изабране сатире*, Београд, 1965.
 СС: Stevan Srećmac, *Pop Ćira i pop Spira*, Beograd, 1966.

Љубомир Поповић

ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ

1. У једном недељном броју сарајевског листа „Ослобођење” („Ослобођење — Недјеља” 12. 10. 1968) штампана је прича Драгоша Стевановића: Уплашени зечић. У овој причи, као и у другим записима овога пријатеља животиња, осећа се љубав коју он гаји према малим становницима наших шума. То је и лепо и васпитно. Али у причи о којој је реч има нешто што се не може прихватити, што није допуштено да се чини чак ни у дневним листовима. О чему је реч?

Аутор приче о уплашеном зечићу пореди један доживљај из народноослободилачке борбе са оном сликом из Његошева „Горског вијенца” у којој ратници траже ослобађање јаребица. Поређење је на месту, али оно није учињено онако како би требало. Наиме, у „Ослобођењу” под знацима навода, дакле, у питању је изворни текст, стоји:

„Што грајите, који су ви јади?
А ево сте гори него дјеца!”

као и:

Долеће ми јато јаребицах,
И свако ју живо ухватисмо,
Стога граја стаде међу нама“.

и на крају:

Пуштите их, аманет ви Божј!
Јере их је невоља нагнала,
А не бисте ни једну хватали
Утекле су к вама да утеку,
А нијесу да их покољете“.

Ко познаје Његошев „Горски вијенац”, одмах ће уочити да скоро у сваком стиху има понеко одступање од изворног текста овог ремек-дела наше књижевности. Речи сердара Вукоте код Његоша гласе:

Што грајете, који су ви јади?
А ево сте гори него ђеца!

дакле, код Његоша глаголски облик гласи: *грајете*, а не *грајте*. Његош има, исто тако, дијалекатски фонетски лик именице деца — *ђеца*, а не књижевни фонетски облик *дјеца*. У другој строфи уместо изворног заменичког облика *ни* (у питању је дијалекатски енклитички облик датива множине заменице првог лица = *нам*) налазимо: *ми*, енклитички облик датива једине, а то никако није исто. Други стих ове строфе код Његоша гласи:

и свакоју живу ухватисмо;

ако се и допусти да је у наведеној причи: *свако ју* штампарска грешка, замена придевског облика *живу* прилогом живо знатно утиче на смисао Његошевих стихова.

У трећој строфи уместо Његошевог: *аманат ви божи*, налазимо стандардни облик овога нашег турцизма: *аманет*, а то није требало мењати. Исто тако није јасно зашто је дат придевски облик *Божј (!)* уместо *божи*.

Као што се види, у наведеним стиховима из Његошева дела који су дати у причи Драгоша Стевановића имамо двојаких одступања од оригинала, или од критичких издања „Горског вијенца”, то су: одступања правописне природе, што се може, а не мора, и толерисати, и фонетско-морфолошка одступања од ауторовог текста, што се никако не сме допустити нити може одобрити. Могућно је да ту има и лекторско-коректорских пропуста, могућно је да негде кривицу сноси машина за писање (*дјеца* = *ђеца*), али има врло много, ту и непажње. Ипак, сматрамо да је потребно, ко зна по који пут, овде још једном нагласити да су ауторизовани текстови, нарочито књижевни текстови, нешто у што се не сме дирати. У колико се нешто цитира, наводи изворно, оно мора бити у потпуности верно оригиналу. У противном, то није текст аутора на кога се позивамо. Ако се чине нека одступања графичке или ортографске природе, то се мора и посебно истаћи. А поготову се не могу допустити промене облика које мењају смисао текста.

А. П.

2. *Инвестиције у друштвене делатности су знатно опале.* — Кад смо у дневној штампи, где смо га нашли, прочитали овај наслов једног написа, у језичком осећању нам је зазвучало нешто прозукло. У њему има, значи, нешто што није у реду, па је добро видети шта је то. По среди је свакако речесција именице *инвестиције*, тј. слагање падежног облика утврдити шта значи та именица. А то је данас, када се она с том именицом. Да би се дао одговор на то питање, ваља прво врло много употребљава, мање-више — општепознато. Реч *инвестиције* конкретно употребљена, као у исписаном наслову значи 1) улагање новчаних средстава у изградњу каквог објекта или извршење неког посла и 2) сама средства која се у то улажу. А пошто се напоредо с именицом (*инвестиције*) у првом значењу употребљава реч *инвестирање* — именица *инвестиције* се све више ограничава на ово друго значење. Управо потреба за дифоренцирањем ова два значења и довела је до везивања прве именице за прво, а друге за друго значење. Зато смо ми, читајући написани наслов, и осетили као да је речено *капитал у друштвене делатности*. А тако би било могуће рећи само када би то било употребљено као усклична императивна реченица (са значењем: *улажимо или улажите капитал у друштвене делатности!*) А то, међутим, овде није случај, него се мирно говори, или боље да кажемо, хтело се нешто рећи, о улагању средстава у друштвене делатности. Па када се хтело — требало је баш тако и рећи: *Улагања средстава у друштвене делатности*. Али с обзиром на то што је реч *инвестиције*, као термин, општеприхваћена, ми нисмо против њене употребе уколико се њом не стварају неспоразуми и забуне. Тамо, међутим, где смо је прочитали она је у свакоме случају рђаво употребљена. А ако се хтела употребити баш страна реч, онда се могло рећи, односно написати и: *инвестирања у друштвене делатности*. И онда не би било никаквог неспоразума.

3. *Начела повеље и норме прихваћене међу сувереним државама кршене (су) уз тврђење да их се поштује.* — Ову реченицу, коју је, наводно, казао један дипломата прочитали смо ових дана у једном београдском дневнику. И сигурно је

многима пала у очи једна језичка неисправност у њој. Неколико познаника нам је то и рекло. А један од њих нас је и питао — Откуда то сада? Одговор на то питање је врло једноставан. Ова употреба објекта (*их*) у безличној конструкцији (... да *их* се поштује) с предикатом глагола у повратном облику преноси се, како је то сасвим обично, и законито чак, из других наших средина, у којима је она, добивена под туђим утицајем, врло честа. Али није ни обично, ни законито, па ни допуштено да се усвајају језичке појаве које не одговарају природи нашег језика. А баш на ту се појаву као такву често указује и води се борба за њено искорењивање и у срединама где је ухватила дубљег корена. У језичким публикацијама ове врсте она је стално на списку језичких конструкција којих се ваља клонити и у говору, а поготову у писаном језику. И у овоме је часопису и раније указивано да у таквим случајевима не иду објекат у акузативу и предикат повратног глагола заједно; већ објекат ту мора отпасти, па ћемо добити правилан облик реченице: *Начела повеље и нормe прихваћене међу сувереним државама кршена (су) уз тврђење да се поштују*. А ако је некоме много стало до употребе објекта (*их*), он уместо предиката повратног глагола у једнини мора узети његов облик без повратне речце се и у 3. л. множине, па казати: *Начела повеље и нормe прихваћене међу сувереним државама кршена (су) уз тврђење да *их* поштују*. Али ми преимућство дајемо непосредно претходном облику реченице.

РЕГИСТАР

XVI књиге НАШЕГ ЈЕЗИКА (нова серија)

Скраћенице: абл. = аблатив; ак. = акузатив; акц. = акценат; алб. = албански; аор. = аорист; ар. = арапски; арх. = архаичан; везн. = везник; вок. = вокатив; ген. = генитив; дат. = датив; дем. = деминутив; дијал. = дијалекатски; енкл. = енклитика; етим. = етимологија; зам. = заменица; знач. = значење; изр. = израз; INSTR. = инструментал; инф. = инфинитив; јд. = једнина; л. = лице; лат. = латински; лекс. = лексика, лексички; лок. = локатив; м. = место; мак. = македонски; мн. = множина; морф. = морфологија, морфолошки; м.р. = мушки род; над. = надимак; ном. = номинатив; обл. = облик; оном. = ономастик; парт. = партикула; партиц. = партицип; перс. = персијски; перф. = перфекат; плперф. = плусквперфекат; пор. = порекло; пост. = постанак; правоп. = правопис; предл. = предлог, предлошки; през. = презент; прид. = придев; прил. = прилог; пром. = промена; р. = род; рус. = руски; сем. = семантика, семантички; синт. = синтакса, синтаксички; систем. = систематизација; слсрп. = славеносрпски; стил. = стилски; суп. супин; твор. = творба; терм. = термин; топ. = топоним; тур. = турцизам, турски; уп. = употреба; фиг. = фигуративан; фонет. = фонетски; фр. = француски; функц. = функција; цит. = цитат; цсл. = црквенословенски.

А

а, фонет. 186—188; а (6>а) 171;
а>о 189; а и о>о 331, 332
абецеда, фиг. уп. 99
азбука, фиг. уп. 98, 99
азбука и абецеда, фиг. уп. 107
Азис — Азиса, морф. 185
академик (првоборац, војник и сл.), р. уп. 294
акчија (кувар, тур. аџси, аhџи), лекс. 190
ала (тетка, тур. hala), лекс. 190
Аллах, фонет. 139, 141
алмаси'а, акц. 129
алфа и омега, фиг. уп. 101, 107
Амет — Амета, морф. 185
амица < amusa, amса, тур. 130
аналфабет(а), фиг. уп. 99
анђарало, морф. 88
Анкица, дем. уп. 165
антиципација, терм. 19, 20, 21
асистент — асистенткиња (асистентица), р. уп. 294
аспирант, акц. 310
аудиција, акц. 310
аус, ген. ауза (резервоар за воду, тур. havuz), лекс. 190
Аца, дем. од Александар 165

Б

бабалак (таст, тур. babalik), лекс. 190
бабура, знач. 221
ба'бо, фонет. дијал. 88
бацало, морф. 88
бадрцало, морф. 88
бадрцало, морф. 88
базало, морф. 86, 88
базати, морф. знач. 89
базгетало, морф. 88
бајало, морф. знач. 85, 87, 88
бајдало, морф. 88
бајкало, морф. 88
бајрак, фонет. 139
Бајрам, фонет. 139
бајрамлук, тур. 139
Бакић — Бачић 116
Бакоч — Бакочевић, патр. 116
баксуз < bahtsiz, тур. 139
бактериолог, пор. 212
бахшић < bahsis, тур. 139
балдеза (свастика, тур. baldiz) лекс. 190
балезгало, морф. 88
балканолог, пор. 212, 213
балнеолог, пор. 212

- баљезгало, морф. 86, 88
баљезгати, морф. знач. 89
бамбало, морф. 88
бамџа (махунаста биљка, тур. *bamya*), лекс. 190
баңдало, морф. 88
банк'е — банће, фонет. 135
банчило, морф. 88
бањок (бадњак), фонет. 189
Барањин, морф. 174
барбуцало, морф. 88
бардак (стаклена чаша, тур. *bardak*) лекс. 190
барлијало, морф. 88
батало, морф. 88
батргало, морф. 88
бахча, бохча, пор. фонет. 140
бацакало, морф. 88
бач, терм. знач. 115—117; бач-
-бачица 115; Бач-Бачина 115
Бачевица, топ. 115
Бачинац, оном. 115
Веба, над. уп. 165
бебукало, морф. 88
бегенишући Бегин (треба: Бегин
који бегенише) 216
Бегинџево бегенисање Скерлића,
синт. 214, 215
бекало, морф. 88
бекаца (шљука) лекс. 189, 190
бекельило, морф. 88
бекетало, морф. 88
бек оставио и др., плперф.
дијал. 179
бекријало, морф. 88
белким, фонет. 133
бенетало, морф. знач. 85, 87, 88
бенетати, морф. знач. 89
берићет < тур. *beriket*,
ар. *bārākā* 130
беру, 1. л. јед. през. дијал. 177
бехар, тур. уп. 336
бе'чва, фонет. 171
бѣ'че'ве'к < бѣ'чѣ'вѣ'к
фонет. акц. 171, 185
бешика < *besik*, тур. 130
биа — бија, фонет. 142
ibulus, лат. прид. 85
бизин, фонет. 189
бијел = био, фонет. 93
бију, 1. л. јед. през. дијал. 177
било, ма, макар, (му) драго и др.
зам. изр. 262, 264
бисмиллах, фонет. 141
бити, знач. 223
битк'е, фонет. 135
биолог, пор. 212
бих: не бих, синт. 151
бјег'ат, фонет. 188
благ'и, фонет. 135
блебетало, морф. 87, 88, 90
блебетати, морф. зна. 89
бледе'и: бледь'ан 181
ближи + к + дат., уп. 304
близу, знач. уп. 225
бљешти, фонет. 324
боботало, морф. 88
Боботов кук, правоп. пром. 111
боже, фонет. 135
бол, фонет. 133
болес, морф. 181
болест — болијест, фонет. 93
боца за воду бутылъ для воды
342
боцкало, морф. 86, 88, 91
бранити — забранити 122
бранити — одбранити 122
бранич, твор. уп. 304
брати — обрати 123
брати — убрати 123
братова књига — книга брата,
рус. 343
брбла, брбло, морф. 89
брбљало, морф. 86, 88
брбљати, морф. знач. 90
брботало, морф. 88
брбускало, морф. 88
бргљало, морф. 88
бргњало, морф. 86
брек (алб.) < брѣгъ, пор. 183
брисати — избрисати 121
брисати — обрисати 121
брисати — убрисати 121
бродовець, фонет. 173
бројати — избројати 122
бројати — убројати 122
бронзин, фонет. 189
брундало морф. 86, 88
бубало, морф. 86, 88, 91
бубати, морф. знач. 90
бува < буха, фонет. 188
будуће време, фиг. уп. 106
букало, морф. 87, 88
букати, морф. знач. 90
булазнило, морф. 88
булазнити, морф. знач. 90
Буца, над. уп. 165
Буцко, над. уп. 165
бушкарало, морф. 86, 88

В

вал, фонет. 131
 варити — заварити 122
 варити — сварити 122
 варош, морф. 181
 вассијет, фонет. тур. 141
 вашар од тоболица, абл. 28
 вашие, рус. уп. 163
 vedre (алб.) < вѣдро, пор. 183
 вежу, 1. л. јед. през. дијал. 177
 велик, знач. 224
 вергија и верџија (порез тур. vergi), лекс. 190, 191
 верујућа душа, знач. уп. 216
 вечер, арх. прил. уп. 177
 выгоняет и отгоняет = терати 125
 выгнать и отогнать: гнать, рус. 126
 видњача, знач. уп. 339
 византолог, пор. 212
 викало, морф. знач. 85, 87, 88
 вирана (порушена кућа, тур. virane), лекс. 190
 вихорити, фонет. уп. 335
 више, функц. 226
 виш'е фонет. 174
 вјете'р, фонет. 171
 Влашки колиби, топ. 117
 вљера, фонет. дијал. 324
 вода за пиће = вода для питья 343
 водификација, терм. уп. 112
 водоравна црта свјетлости = водоравна црта од свјетлости 29
 војници, фонет. 135
 војниче, фонет. 135
 војска — војник, знач. уп. 221
 вол, фонет. 133
 волила — волили 321
 врабац — ребац, фонет. 142
 вра'к — вра'га, фонет. 188
 вра'га, фонет. 188
 врео, знач. фиг. 221
 врео = врио, фонет. 93
 врну, 1 л. јед. през. дијал. 177
 врискало, морф. 86, 88
 врх, функц. 226
 вршимо, акц. 129
 Вука, дем. од Вукосава 165
 ВУС (Вјесник у сриједу), ВУС-а, ВУС-у..., право. 109, 110
 вуче, фонет. 135

Г

г (г'), фонет. 136; г > ж 135;
 г > з 135; г', мак. фонет. 136
 габоњат и габањат, лекс. 187
 газеп (чудо, велика штета, тур. gazap, gazab), лекс. 191
 гакало, морф. 87, 88
 галеп, фонет. 185
 галица (чавка), лекс. 180
 галош, знач. 44, 45, 47
 гатало, морф. 88, 91
 где, знач. уп. 264—267, 349
 гди, уп. пор. 326—329
 гдје, фонет. 94
 гђе, негђе, нигђе м. гдје, негдје, нигдје 327, 329, 330
 ге/ги 183; ге м. их, им 181;
 ге+ном.=к+дат. 187;
 ге+ном. = код+ген. 187
 гегало, морф. знач. 84, 86
 гегуцало, морф. 86, 88
 геолог, пор. 212
 гердан (ђердан, фонет. 316
 ги м. их, им 181
 г'ину, фонет. 135
 глад, морф. 181
 гла'њок (поред гла'ња'к), фонет. 189
 гласник, акц. 308
 глупе'н, морф. 181
 глух, фонет. уп. 335
 гнојити — загнојити 122
 гнојити — нагнојити 122
 говори без тачке и запете, изр. уп. 105
 године' фонет. 172
 гођа'у, фонет. 188
 гојре, фонет. 139
 гојрела, фонет. 139
 гомила звона = гомила од звона 29
 Горани Вели, дат. 175
 Горани Мали, дат. 175
 гори м. горе, прил. 322
 горњоградски (према Горњи град), право. 211
 градити — саградити 118
 Граматизоване потврдне/одричне категорије 147—157
 граматичка асоцијативна средства, терм. 49
 Граматичка асоцијативна средства 49—62
 1. Одрични аорист 49—53
 2. Одрични крњи перфект 53—57

3. Глаголски прилози упо-
 требљени „апсолутно“
 57—59

4. Безници чим/тим, односно
 појачајне заменице чим и
 тим 59—60

гра^т, фонет. 185

гра^т — гра^ада, морф. 185

гребула, фонет. 186

греду, 1. л. јед. през. дијал. 177

грејати — гријати 328

грешит (он гречи): габањат (он
 габа^ањаје), уп. 191

грије: свије, уп. 323

грију, 1. л. јед. през. дијал. 177

грклан, фонет. 186

грмљети: грмјети, фонет. уп. 305

гроб, знач. фиг. 221

грозд^е, фонет. 174

гроктало, морф. 87, 88

Грце, ак. мн. 181

гудети+у+гусле (виолину) 72,
 73

гумало, морф. 86, 88

гунђало, морф. 87, 88

гурикало, морф. 87, 88

гусче, фонет. 135

Д

д', фонет. 174; д+ѣ 323

да, везн. уп. 164, 349; да: не,
 синт. 151, 153, 154; да (рус.):
 јесте, да 160

давало, морф. 87, 90

давити се — задавити се 121

давити се — удавити се 121

дажд стријела = дажд од стри-
 јела 29

да^ају, 1. л. јед. през. дијал. 177

дал, фонет. 134

да ли (је ли и др.): если (рус.)
 161, 162

Данилов Град: Даниловрад,
 право. пром. 110, 111

даривало, морф. 87

... да се поштују (не... да их
 се поштује) 377, 378

два^а, фонет. 188

двадесеттрећина, фонет. 140

два^а-пуда, прил. 185

двиге^м, фонет. 186

дебелан (< дебељан), фонет. 186

дебелунга (дебељунга), фонет.
 186

dever (алб.) < дѣверъ, пор. 183

декало, морф. 86

делба, фонет. 130

дел, фонет. 133

де^н (день, день), фонет. 171, 173

денес (де^{не}с), фонет. 171, 173;

де^{не}с — де^{не}за, прил. 185

де^{ни}, морф. 174

денути, знач. 226

десета година — десятый год 342

детерминативне (придевске)
 заменице, терм. 248

д'еца и д'еца, фонет. 174

дивли (< див-ји), фонет. 186

дигну, 1. л. јед. през. дијал. 177

дијалектолог, пор. 212

дијел = дио, фонет. 93

дипломирани политиколог (не:
 политолог) право. 211, 213

диркало, морф. 86, 88, 90

до, знач. уп. 225

добриј^а(х), обл. 177

добријех јунака: јадне калуђере
 сем. 78

Добрковиће^а, фонет. 172

довде: довдје, фонет. 96

дозујати, знач. уп. 234

докторка и сл., р. 294

долагивало, морф. 87

доле^ац, фонет. 171

доли м. доље, прил. 322

долма (јело од лука, тур. dolma),
 лекс. 191

долма (пушка капсуљача, тур.)
 лекс. 191

долица, фонет. 130

домаћин — домаћица, р. 294

Допусне заменичке речи и из-
 рази 262—264

доћи+суп. 180

дочекивало, морф. 87

доше^а и доше^м, фонет. 190

дошкрипати, знач. уп. 234

дошштати, знач. уп. 234

драча, знач. уп. 337

Драшко, дем. уп. 165

дрекало, морф. 88

дрекати, морф. знач. 90

дремало, морф. 86

дувати гајде и сл. синт. 75

дувати (пухати, диплити) +у+
 свиралу (дипле, свиралицу)

дувати у трубу, знач. 73, 77

дуге^аче^к, фонет. 171

дужен, фонет. 172

дуженъ годинекъ, фонет. 173

duk-, duč- / Дукић, Дуканац,
 Дучићи 115, 116

dukë (cf. Dukagin), алб. 116
 dūkun, алб. 116
 Дуће, топ. 116, 117
 Дуhoи ливађе, мак. топ. 116
 duč-вар. duč — /лат. „duco-
 -ducere“ 117
 Дучаловићи, топ. 116
 Дучеи ливађе, мак. топ. 117
 Дучели, топ. 116
 Дучина, топ. 116
 Дучипоље, топ. 116
 Дучићи, топ. 116
 Dučovci, оном. 116
 душе, дуси, фонет. 135
 dug, алб. 117
 Duhon (ливађе), мак. 117

Ђ

ђ, фонет. 136; ђ-д' фонет. 174
 ђе, уп. 326
 ђе, гди и гђе м. гдје 326—328
 ђевојка, фонет. дијал. 322
 ђедовског, фонет. дијал. 323
 ђелат (< ђељат), фонет. 186
 ђецу, фонет. дијал. 323, 324
 Ђока, дем. уп. 165

Е

е, фонет. 94, 172; е' > а' 172
 его отец = његов отац 342
 егуцало, морф. 86, 88
 електрификација: топлифика-
 ција 112
 ересем (=јер сам), фонет. 173
 лекс. 191
 елћија (посланик, тур. elçi),
 етнолог, пор. 212

Ж

ж, фонет. 169, 174, 190
 жалије му снахин вјенац било,
 синт. 81
 ждрал, фонет. 131
 ж'ена, фонет. 174
 жена са зеленим очима = жена
 зелених очију 345
 жени царови, дат. 175
 82
 жену стаде кукњава итд., синт.
 жетелац, твор. уп. 304
 живљење, твор. уп. 305

живљети: „ивјети, фонет. уп.
 305
 живж вѣ немѣ > живж вѣнѣ,
 176
 жил, фонет. 132, 133
 жито, фонет. 190
 жупан/Дупан 118
 жуч, морф. 181

З

за+ак. 308; за+ген., уп. 308
 zabel (алб.) < забѣль, пор. 182
 забит (војвода, поглавар, тур.
 zabit), лекс. 191
 завезда, фонет. 172
 завиркивало, морф. 87
 Зависи од тога како је радио
 (не: Зависи како је радио)
 213, 214
 заврзало, морф. 87, 88
 загар (ловачки пас, тур. zagar)
 лекс. 191
 загар/бизин 189
 загризало, морф. 86
 задевало, морф. 86, 90
 задиркивало, морф. 87, 88, 90
 зазјавало, морф. уп. 92
 заједало, морф. 86, 88
 зајеџ — зајец: зајац — зајец,
 фонет. 180
 закерало, морф. 86, 88, 92
 закерати, морф. знач. 90
 закључити, знач. уп. 226, 227
 залође, фонет. 135
 заменички прилози, терм. 256
 замерало, морф. 86
 замешанција, твор. 112
 замуцкивало, морф. 87, 88
 зановетало, морф. 86
 зановетати, морф. знач. 90
 западнонемачки (према западна)
 Западна Немачка) право.
 211
 запаметити (запамтити), фонет.
 180
 запиткивало, морф. 87
 заповес, морф. 181
 запређе, фонет. 135
 заптија (жандарм, полицајац,
 тур. zaptiye), лекс. 191
 заптијја, фонет. тур. 141
 зар, уп. парт. 22
 заронити, знач. 120
 заруђе, фонет. дијал. 323

застидила м. застидјела 322
 затворена књига, фиг. уп. 102
 з(а)тобу, инстр. дијал. 175
 зашто, везн. уп. 305, 306
 звр, узв. лекс. 198
 звр — 198, 199
 зврј (зврјање, зврка), лекс. 198
 зврјав, лекс. 198
 зврјаљка, лекс. 199
 зврк, знач. лекс. 198, 199
 звркало, лекс. 199
 звркан (зврндов), лекс. 198
 звркати, лекс. 199
 звркац, узв. лекс. 199
 звркета, лекс. 199
 звркалица, лекс. 199
 звркнут, лекс. 198
 зврковати, лекс. 199
 зврколик, лекс. 199
 зврколити, лекс. 199
 звркоња, лекс. 198
 звркотина, лекс. 199
 зврктети одн. зврктјети (а не само зврктати), лекс. 198
 звркула, лекс. 199
 звркут, лекс. 199
 звркутати, лекс. 199
 звркуша, лекс. 199
 зврле, лекс. 199
 зврлекан, лекс. 199
 зврлекати, лекс. 199
 зврлекнут (накнут), лекс. 199
 зврлецати, лекс. 199
 зврљати, лекс. 198
 зврљив, лекс. 199
 зврљити, лекс. 198
 зврљов, лекс. 199
 зврљоок (разрок), лекс. 198
 зврн, узв. лекс. 199
 зврнда, лекс. 199
 зврндав, лекс. 198
 зврндак, лекс. 199
 зврндакати, лекс. 199
 зврндалица, лекс. 199
 зврндало, морф. 86
 зврндан, лекс. 199
 зврндара, лекс. 199
 зврндарати, лекс. 199
 зврндати, морф. знач. 90
 зврндија (тричарија), лекс. 199
 зврндован, лекс. 199
 зврндовлук, лекс. 199
 зврндуља, лекс. 199
 зврнзов, лекс. 199
 зврнкати, лекс. 199
 зврнцати, лекс. 199
 зврнчати, лекс. 199

зврњало, лекс. 199
 зврњати, лекс. 199
 зврцаљка, лекс. 199
 зврцан, лекс. 199
 зврцанка, лекс. 199
 зврцати, лекс. 199
 зврцак, лекс. 199
 зврцало, морф. 86
 зврцакст, лекс. 199
 зврцнути се, лекс. 199
 зврчаво, лекс. 199
 зврчак, лекс. 199
 зврчати, лекс. 199
 здравле (<здрав-је), фонет. 186
 зеер (отров, тур. zehir) лекс. 191
 зекаветли, акц. 129
 зелена шума = зелени лес 342
 зелено-жута (застава), право.
 211
 зећаш, зекат < тур. sekât, акц.
 129
 зијало, морф. 86
 зијати, морф. знач. 90
 зипарало, морф. 86
 зла^ато, фонет. 188
 злопамтило, морф. 87, 91, 92
 зна^м и др., 1. л. јд. през. дијал.
 177
 знам: не знам, синт. 151, 153, 154
 зобал, фонет. 132
 зову, 1. л. јд. през. дијал. 177
 зрео, фиг. знач. 221; зрео = зрио,
 фонет. 93
 зрно, знач. 221

И

и, везн. уп. 178
 Иванић-град, право. 211
 Ивина, акц. 129
 играло, морф. 91
 играч, морф. 91
 идентификативне и кономинал-
 не заменице, систем. знач.
 248, 250—256, 260—262
 идентификативне (одредне) за-
 менице, терм. 247, 249
 йду: йду, 1. л. јд. през. дијал.
 177, 180, 181
 идућа година, функ. уп. 346
 идж въ њъ > идж въ немь, 176
 иѣа^у < иѣа^{ху}, фонет. дијал. 188
 ижица, фиг. уп. 100
 изгорјела, фонет. 139

изгубен и сл., морф. 181
издирало, морф. 87
изин и изе'н (дозвола, одобрење
тур. izin), лекс. 191
излазја^у, фонет. 188
измишљало, морф. 86
ико (ишта, иједан, игде), знач.
уп. 262—264
икс. фиг. уп. 101
иксерице, уп. знач. 101
икс-ноге (х-ноге), изр. уп. знач.
101
икс пута, изр. уп. знач. 101
иксти, уп. знач. 101
иктиба^р (част, поштовање, тур.
itibar < ар. t'ibar), лекс. 191
Илдуза, тур. 131
имаш ти право (не: имаш ти
право) знач. уп. 291, 292
имперсонификативне (предмет-
не, неособене заменице), терм.
248.
инвестирања у друштвене де-
латности (не: инвестиције у...)
377
инвестиције, знач. уп. 377
инвестиције — инвестирање, уп.
377
Индира Ганди, индијски преми-
јер одговорила је... и сл. (не:
„Индијски премијер одгово-
рила је...“) 293—295
инвнер, фонет. 189
интерес — интереса, морф. 185
инф. = да + през. 182, 183
ипсилон, фиг. уп. 101
искати, уп. 308
искривио се као (девети) пара-
граф, изр. уп. 102
искривљавати: кривити 124
и словима, изр. уп. 98
испредало, морф. 86
*испрживати 121
испунити, знач. уп. 235
истерати, отерати: терати 125,
126
источно-западни односи, правоп.
211
источнонемачки (не: источно-не-
мачки), правоп. 211
(и) тачка, фиг. уп. 104
иште, фонет. 141
ићи, знач. 224; ићи: селити, те-
рати итд. 124
-их, -им: -ије(х), -ијем 324, 325
ишарати, знач. уп. 235

J

ја: овај 251; ја: овај-овакав-овде
252; ја: себе (па и ја: мој) но-
минатив: зависни падеж 250
јаблике/јабуће, фонет. 135
јагула, фонет. 187
јадило, морф. 84
јазме (заушнице, тур. jazma),
лекс. 191
јанна/јана, фонет. 141
јашмак, знач. уп. 338
је, енкл. уп. 312; -је: гдје је 328;
-је: гди је 328
једен, фонет. 173
једни, морф. 174
једро (реченице), терм. 3
језерце ливаде = језерце од ли-
ваде 29
јемец, фонет. 173
јенгија/јенђија, фонет. 136
јенна/јена, фонет. 141
јео: ио, фонет. 93
јериште (резанци, тур. erişte),
лекс. 191
јесам: нисам, синт. 151, 155
јесте није 154
јецало, морф. 86
јеч^ѐм, фонет. 171
Јованов врх, правоп. пром. 111
јр < рј < рђ 139
јужновијетнамски (према јужни
Јужни Вијетнам), правоп. 211
јужнокорејски (према јужна Ју-
жна Кореја), правоп. 211
Јулкица, дем. уп. 165
јуна^к, фонет. 188
јуначина и сл., р. 294
јунга (ивер, тур. jünga), лекс. 191
јурити, знач. уп. 225

K

к, фонет. 135; к > ч 135; к > ц 135;
к', мак. фонет. 136
к(а) + дат. м. према + дат 304
кабљ (кабал), фонет. 133, 134
кадер, фонет. 173
кадуља, уп. 337
кажују, 1. л. јд. през. дијал. 177
ка^ѐжу: кажу, 1. л. јд. през. дијал.
177, 180, 181
какило, морф. уп. 92
како, везн. уп. 349
калка^н („листа“ од куће, тур.
kalkan = штит, заклон), лекс.
191

- ками, обл. знач. лекс. 174, 180
 Ками Де'пчов, обл. 174
 ками знаништа, уп. дијал. 174
 ками коњски, обл. 174
 ками мајци! куку мајци, уп. 174
 Ками на ками, обл. 174
 ками ти ногу бије, обл. 174
 ками ти у памет = зло ти
     у памет, уп. 174
 ками црвени, обл. 174
 камкало, морф. 87
 касало, морф. 86
 каналификација, терм. уп. 112
 кањерисало, морф. 87
 Каоник, фонет. 131
 као параграф, фиг. уп. 108
 као узвичник, фиг. уп. 105, 108
 као упитник, фиг. уп. 104, 108
 Каоци, фонет. 131
 Каочине, фонет. 131
 карајел (маестрал вјетар), лекс. 191
 кардиолог, пор. 212
 катил-чек (убица, тур. hatil), лекс. 191
 Катица, дем. уп. 165
 кахва, кава-кафа 334
 кашљуцало, морф. 86
 каштор (котац), фонет. 189
 квалификативне и квантификативне заменице, систем. знач. 249, 256—258, 260—262
 кварити се — покварити се 121
 кварити се — укварити се 121
 кевкало, морф. 87
 кевтало, морф. 87
 кеџ, фонет. 173
 кењкало, морф. 86
 кефтати, морф. знач. 90
 кечад, знач. уп. 234
 килим / њилим, фонет. 136
 киме'к, лекс. 189
 кита цвећа = букет цветова 342
 китити — накитити 121
 китити — окитити 121
 кла'с, фонет. 188
 клеветало, морф. 88
 клепетало, морф. 87
 клет м. р. (соба), лекс. 180
 клинац, знач. уп. 231
 клуч, фонет. 186
 кнез, фонет. 135
 књас, фонет. 185
 књита мојега брата — књига
     мојега брата и сл. 342
 књигома, фонет. 189
 ко: какав 251; ко: који / именица: придев 250, 251; кб: к'о 332; ко: што 250, 254—256
 ковати — сковати 119
 ко год (који год, какав год и сл.) знач. уп. 262—264
 код // кон, предл. уп. 178;
     код + ген. 308
 код ме'не, обл. 175
 који, зам. уп. 32—48, 306; који: што 32—48; који: да где, како, те, што 34; који: где, камо, кад 35
 Корјенићи, фонет. 139
 колевка, фиг. знач. 221
 коломбоћ, лекс. 189
 колца, фонет. 133
 командант, акц. 310
 кономиналне (зависноименичке) заменице, терм. 250
 коншија, фонет. 190
 коњасти, твор. 112
 копал, фонет. 134
 копач, твор. уп. 304
 корелативне зам. речи, терм. 248
 корјен м. коријен 321
 корут и укоритити се (жалост, бити у жалости), лекс. 190
 косма, лекс. 180
 Крајањин, морф. 174
 крај стола = край стола 342
 кралица, фонет. 186
 красна, знач. уп. 337
 кратити — скратити 122
 кратити — ускратити 122
 крв, морф. 181
 кресати — окресати 122
 кресати — скресати 121
 кресати — укресати 122
 кривити — искривити 122
 кривити — окривити 122
 кривудало, морф. 87
 крила страшног мрака = крила од страшног мрака 29
 кров — кућа, знач. уп. 221
 кроз, предл. уп. 175
 крпа од човека, абл. 28
 крст, знач. фиг. 221
 крст од злата = крест из злата 343
 крт м. р., лекс. 180
 крф, морф. 181
 кршити = прекршити 122
 кршити — скршити 122
 куј м. р. (бунар, тур. кују), лекс. 191
 куку ме'не! обл. 175

куњало, морф. знач. 84, 87
 купен и сл., морф. 181, 183
 купувано и сл. морф. 181
 купуват и сл. морф. 181
 купус — купуза, морф. 185
 кућа без крова — дом без кры-
 ши 342
 куфин (граница), лекс. 190
 кухиња = оцал (а не: кужина)
 189
 куцкало, морф. 87

Л

л, фонет. 130—134, 137, 139, 186;
 л:л (рус.) 169
 лаборант, акц. 310
 лажљивац Машана, функц. 31
 ла^ајна, фонет. 188
 лаком, функц. уп. 346
 ланац од сата — цепочка од ча-
 сов 342
 ландарало, морф. 87
 ландарати, морф. знач. 90
 лас — лаза, морф. 185
 Ласников < Лаз Ников, морф.
 185
 лаче^н (гладан), лекс. 180
 лашка (лашка), уп. 191
 лег^о, фонет. 186
 легну, 1. л. јд. през. дијал. 177
 ле^н, фонет. 171
 лес м. р. (дрво за кућу), лекс. 180
 лес — леза, морф. 185
 лето, фонет. 186
 летос — летоза, прил. 185
 ле^{не} (алб.) < лѣха, пор. 182
 ливаде, фонет. 172; ливада^е (х)
 ген. мн. 177
 лижу, 1 л. јд. през. дијал. 177
 лијепијем, фонет. 93
 лиска, знач. уп. 338
 лист^и, фонет. 174
 лит (литица)-лида, морф. 185
 лице, фонет. 135
 лицкало, морф. 87, 88
 лишће, фонет. 140
 ловја^ц, фонет. 188
 ложити — заложити 122
 ложити — наложити 122
 лозома, фонет. 189
 локало, морф. 87
 локационе и темпоралне замени-
 це, систем. знач. 249, 258—262
 локе^т (ла^{ке}т), фонет. 188

лакоњ (локвањ), фонет. 189
 лући, фонет. 186
 луњало, морф. 87
 лупетало, морф. 87
 лупетати, морф. знач. 90

Љ

љ > ј: јубав, јуди, боји 142;
 љ > л 186
 ље, парт. дијал. 331
 љубав према отаџбини = ло-
 бовь к родине 343
 љући (љуђе) људје, морф. фонет.
 174

М

ма^вват < махат, фонет. 188
 магарац, знач. уп. 221, 222
 мазало, морф. 87—89
 мазати — намазати 122
 мазати — смазати 122
 мазати — умазати 122
 ма^јки Сулови, дат. 175
 мангуп < тур. menkür, акц. 129
 Маре, вок. м. ном. 165
 маркента (обалска хрид), лекс.
 190
 ма^{ст}, морф. 181
 ма^{не}ма (суд, тур. mahkeme),
 лекс. 191
 мехрамица: марамица 334
 Мачков камен, правопр. пром. 111
 мѣ^гла, фонет. 171
 мелекша, тур. уп. 336, 337
 меле^ћ (анђео, тур. melek), лекс.
 191
 Мемет — Мемета, морф. 185
 метн^о: метн^о 332
 мендил (марамица, тур. mendil),
 лекс. 181
 ме^{не} и мене, ген. ак. 175
 ме-не: ме, те-бе, те: ме-ня, ген.
 ак. 163
 ме^{не} сунце не ж'еж'е, обл. 175
 ме-ни: ми, те-би: ти (дат): мне-
 (рус. дат. лок.) 163
 меня, рус. ген. 163
 мераклија < тур. merakli, акц.
 129
 мерити — измерити 122
 мерити — одмерити 122
 месарош, твор. 112
 мехлем: мелем 334

мѣч, мечъ, фонет. 171, 173
 Миле, дем. од Миливоје 165
 Миленко, дем. уп. 165
 милостивън, морф. 181
 мирис — мириза, морф. 185
 мисаона (мислена) именица, фиг.
 уп. 106, 107
 мислил, фонет. 134
 Мишићекъ, фонет. 173
 мјсецекъ, фонет. 173
 млеко месечине — млечна месе-
 чина 30
 мљесеџ, фонет, дијал. 324
 мне, рус. дат. 163
 много-мого 322, 333
 многозначан, знач. уп. 215, 216
 множити — размножити 123
 множити — умножити 123
 мну, INSTR. 175
 мого^а, фонет. 186
 модријех, обл. 325
 мои, обл. зам. 176
 мој отац = мой отец 342
 море^а, фонет. 186
 мрак, знач. уп. 227
 мреже (алб.) < мрџа, пор. 183
 мрзнути се — замрзнути се 123
 мрзнути се — смрзнути се 123
 мрјети м. мријети 321
 мртвопувало, морф. 87, 88, 90
 мрцкељало, морф. 87
 Муамет < Мухамед, фонет. 188
 Муарем < Мухарем, фонет. 188
 мува < муха, фонет. 188
 мувало, морф. 87
 музикаит, акц. 310
 муњати, морф. знач. 90
 муњкат, лекс. 187
 мурга (женка пса и вука), лекс.
 190
 мусафир (гост, тур. *musafir*),
 лекс. 191
 мусселим, фонет. тур. 141
 мустаћи (бркови), лекс. 190
 мутессариф, фонет. тур. 141
 мутити — помутити 122
 мутити — умутити 122
 Мухаммед/Мухамед, фонет. 141
 муш, фонет. 185
 мьнѣ > ме^{не}, дат. лок. 175

Н

на, пердл. уп. 65, 67, 68, 73, 175
 наводници (наводни знаци), фиг.
 уп. 105

нагваждало, морф. 87
 нагваждати, морф. знач. 90
 наглаву, фонет. 188
 најјачи, фонет. 140
 најједноставније, фонет. 140
 ка камељу, акц. 310
 наклапало, морф. 87, 88
 на маргини догађаја / маргинал-
 ног значаја / маргиналије, уп.
 103, 107
 намештало, морф. 87
 намигивало, морф. 87
 направити слово ф, изр. уп. 101
 нарадало, морф. 87
 народ и сл., синт. 182
 нарџт < нџрд, акц. 186
 насрталo, морф. 87
 Наста, дем. од Настасија 165
 *начињивати 121
 наше, рус. уп. 163
 наш^а, фонет. 186
 не, парт. уп. 57; не (рус.): није
 160
 не видео би: не би видео 57
 неђе, фонет. дијал. 323
 не зна ни азбуке / абецеде, изр.
 уп. 107
 неки, знач. уп. 248, 249
 неко: неки 251
 неколике врсте: неколико врста,
 знач. уп. 307, 308
 неколике стотине година: неко-
 лико стотина година и сл.,
 знач. уп. 307, 308
 несрећо од детета, абл. 28
 нет (рус.): није 160
 не^{ће}с — не^{ће}за, прил. 185
 не шће, фонет. дијал. 323
 нигдје, фонет. 94
 ниесемь, фонет. 173
 низ, предл. уп. 175
 никџ-свикџ, 332, 333
 НИН = Нин, право. 110; НИН,
 НИН-а, НИН-у ..., пром. 109,
 110
 нырять, рус. 120
 ништа, фонет. 190
 НОВ, НОВ-а, НОВ-у ..., пром.
 право. 109, 110
 новосадски (према Нови Сад),
 право. 211
 нође, фонет. 135
 нози, фонет. 135
 номиналне (именичке) заменице,
 терм. 247
 ноћ, морф. 181
 нуззарада, фонет. 140

нушкати, морф. знач 90
 нь: немь, ак. лок. 176
 ньмь > њем 176

Њ

њ, пор. 174; њ > н: кон, кенац
 142
 њакало, морф. 92
 ње, зам. уп. 176
 ње'ам, зам. уп. 175
 његови, зам. обл. 176
 њекад, фонет. 93
 њеко, фонет. 93
 ње'м, фонет. 192
 њик, зам. уп. 176
 њу буде стид, итд. синт. 83
 њушкало, морф. 87, 88

О

о, фонет. 186
 облак, фонет. 188
 облизивало, морф. 87
 обојити — бојити 126
 обор — кнез, правоп. 211
 образоватељ, цсл. уп. 304
 овај, зам. уп. 42
 овакав рад: добар рад 256
 овако ради: добро ради 256
 овде — ту — близу — далеко,
 знач. 256
 овдје, фонет. 94
 овђе, фонет. дијал. 323, 324
 овџи, фонет. 171
 овије' (овије), обл. зам. 176
 о врату што..., стил. 23
 огољело, уп. 323
 од, предл. знач. уп. 225; од+ген.
 = ген. без предл. 28, 31; од+
 ген., знач. уп. 306, 307
 одавде, прил. уп. 95, 96; одавде:
 одавдје, фонет. 94—96
 одавле (одовле), прил. уп. 95
 од а до ш, изр. уп. знач. 100
 од аз до ижџице, изр. уп. знач.
 100, 107
 одаја (соба, тур. oda), лекс. 191
 оданде, фонет. 94
 одјел = одио, фонет. 93
 одлетиле м. одлетјеле 322
 одовле, прил. 95
 одолен, прил. 95
 одржавање, знач. уп. 205
 одражавати се, знач. уп. 205
 одразивати се, знач. уп. 205

одразити се, знач. уп. 205—210;
 одразити се+на+ак.
 205—210;
 одразити се+на+лок.
 205—210
 (од)свирати (сонату, песму и др.)
 на клавиру, на гитари, на
 труби итд. синт. 68
 оклевало, оклијевало, морф. 84,
 87, 88
 окрасити („обкрасити“), рус. 126
 окренути, обрнути (други) лист,
 изр. уп. 103, 107
 окривљивати: кривити 124
 округал, фонет. 134
 окс-ноге, изр. уп. 101
 олетела и др. 3. л. јед. перф. 179
 он, знач. уп. 251, 252
 онај, зам. уп. 42, 43; онај-онакав-
 онде 251, 252
 ондје, фонет. 94
 они, морф. 174
 они га... селе из... стана —
 они его выселяют 125
 оније' (оније), обл. зам. 176
 онима дружини Адемови, дат.
 дијал. 175
 Он нехороший: Он није добар и
 сл. 161
 о-ноге, изр. уп. знач. 101
 оној сестри богати, дат. дијал.
 175
 он свира = он уме да свира 76
 опџне'к, фонет. 171
 опет — опеда, прил. 185
 оптаг (опазити), лекс. 190
 Орање Марка Краљевића итд.,
 синт. 79
 орасе, ак. мн. 181
 орах, фонет. 139; орах-ораха-
 ораси: орак: орага — орази 189
 орач, твор. уп. 304
 оронџ — бонџ 332, 333
 ору, 1. л. јд. през. дијал. 177
 орьл, фонет. 133
 оса на ме'че, обл. 175
 оскрт м.р. (млински чекић),
 лекс. 180
 ослушкивало, морф. 87
 основа (исходиште реченице)
 терм. 3
 отворена књига, фиг. уп. 102
 оте'ц: ба'бо, уп. 191
 (от) Паштровиће, фонет. 172
 отразити(ся), рус. 205
 (от) Томиће, фонет. 172
 оџас и оџе'с, лекс. топ. 180

(о)читати (некоме) буквицу, изр.
уп. 99
оџњак, знач. 47
оџак (огњиште, кухиња, породица, тур. оџак), лекс. 191
оше'ф (компот, тур. hoşaf), лекс. 191
оштрити — заоштрити 122
оштрити — изоштрити 122
оџа > ж 175

П

ПАЗ, ПА/-а, ПАЗ-у..., право.
пром. 109, 110
паза'р, фонет. 188
палци — паоци, фонет. 131
памет, морф. 181
паметан човек = умной человек
342
памтило, морф. знач. 90
пањкало, морф. 87
пањкати, морф. знач. 90
парекъ (ген. мн.), фонет. 173
пастир — пастијер, фонет. 93
патлиц'ан, фонет. 174
пашче (пашће), фонет. 140
пезат (тежити, мјерити), лекс.
190
пелта (кувана пшеница са шећером, тур. pelte), лекс. 191
пенђер, фонет. 142
пелензора, фонет. 189
пенџера (прозор, тур. pencere),
лекс. 191
пепео — пепел, фонет. 186
пе'прот — пе'проца, морф. 185
Пера, дем. од Петар 165
перда (преграда, тур. perde),
лекс. 191
персонификативне (особне) за-
менице, терм. 247
перу, 1. л. јд. през. дијал. 177
петѣ'к < петѣ'к, акц. 185
петфаницја, твор. 112
Петрова гора, право. пром. 111
Петрова кућа = дом Петра 343
пеџарош твор. 112
пеџкало, морф. 87, 88
пикат, лекс. 189
писа'м, фонет. 186
писати — написати 119
писецъ, фонет. 172
пискарало, морф. 87, 88
питање о рату = вопрос о войне
342

пишу, 1. л. јд. през. дијал. 177
плак'ат, фонет. 188
Пламенецъ, фонет. 172
планна, фонет. 141
плачу, 1. л. јд. през. дијал. 177
плапило, морф. уп. 87, 89, 92
плел, фонет. 130, 134
плусквамперфекат (давнопро-
шло време), фиг. уп. 106
пљесма, фонет. дијал. 324
побегал, фонет. 132
побешњеле, уп. 323
побледело лице, функц. уп. 346
повел, фонет. 132
повехле: повехуле 334
Поводом Бегићеве књиге... или
Поводом књиге М. Бегића
(не: Поводом књиге Бегића)
214
погине, фонет. 135
погојрела, фонет. 139
подвући, уп. 98; подвући / под-
влачити: истицати 98
подвући, окренути лист, изр. уп.
107
поддијалекат, фонет. 140
подсмевало, морф. 87
по(д)собу, инстр. дијал. 175
пол, фонет. 133
полза, слсрп. уп. 303, 304
полла (=полила), фонет. 141
полуђе, уп. 323
помоћни глагол, изр. уп. 106, 107
Понављање почетног реченич-
ког члана 1—21
Најчешћи типови узастопног
понављања 6—18
1) Поновљени члан — то 6—10
2) Почетни члан — инфини-
тив, а поновљени — то
10—12
3) Поновљени члан — све то
12—14
4) Поновљени члан — све
14—15
5) Поновљени члан — заме-
ница или је идентичан са
почетним чланом 15—17
6) Поновљени члан — сви
(они) 17—18
— Антиципација појединих
реченичних чланова
18—20
понне — поне 142
поновљени (реченични) члан,
терм. 2

по облику, акц. 310
 порес (< порез), уп. 191
 пореџь (porto), фонет. 173
 посал, фонет. 134
 потуцало, морф. 87, 88
 потцртавати, уп. 98
 потцртати, уп. 98
 потцртати / потцртавати: исти-
 цати 98
 поћи + суп. 180
 почетни (реченични) члан, терм.
 2
 пошао — пошоо — пошо 332
 поще^м, фонет. 186
 пошље м. последије 325, 326
 пошљедњи м. последњи 325, 326
 пра̀во је да он добије (правично,
 праведно), знач. уп. 292, 293
 прамен гласа = прамена̀ст глас
 29
 прамен гласа — прамен од гла-
 са 29
 пратилца, фонет. 130
 превући платином (не: поплати-
 нити) 293
 преда^мну, инстр. дијал. 175
 председатељ, цел. уп. 304
 преклапало, морф. 87
 према + ген. 305
 преметало, морф. 87
 премизгивало, морф. 87
 пренемагало, морф. 87
 препирало, морф. 87
 претварало, морф. 87
Префикси
 до — 234
 за — 121
 из — 121, 235
 на — 121
 о — 121
 по — 121
 при — 234
 раз — 235
 с — 121
 у — 121
 пржити — испржити 120
 пржити — спржити 120
 при, предл. уп. 175
 пријател. фонет. 186
 прикуцало (у колу), морф. 87
 прина̀длежности, слсрп. уп. 303
 приповедало, морф. 87, 88, 90
 прислушкивало, морф. 87
 притуцало, морф. 87, 88
 причало, морф. знач. 87, 88, 90,
 92
 прича̀ше, фонет. 174

причина, слсрп. уп. 303
 Проблем понављања једног ре-
 ченичног дела 269—290
 — Структурне карактеристике
 270—278

1.

Типови реченица са оваквим по-
 нављањем 270

2.

Позициони аспект 270

3.

Типови уметнутих делова

- 1) парентетичке реченице 271
- 2) парентетичке синтагме 271,
272
- 3) уметнуте зависне реченице
272
- 4) друге уметнуте реченице 272,
273
- 5) уметнути реченични чланови
273
- 6) апозиције и апозитиви 273

4.

Структурни типови синтаксич-
 ког понављања 274—277
 — Стилске функције 278—285
 — Сродност са неким другим
 стилским поступцима 285—290
 прода^м, фонет. 186
 продата роба, функц. уп. 346
 прометало, морф. 89
 просац или просила ц,твр. уп.
 304
 прочитана књига, функц. уп. 346
 (про)читати као (отворену, за-
 творену) књигу, као буквар,
 изр. уп. 102
 (про)читати некога (човека, ми-
 сли и сл.), изр. уп. 102, 107
 прошло време, фиг. уп. 106
 прт, морф. 181
 протокал (лимун, тур. portoka),
 лекс. 191
 прут'и, фонет. 174
 пузити, знач. уп. 225
 пуна'н, морф. 181
 пунити — испунити 123

пунити — напунити 123
 пухало, морф. 87
 пуштују, 1. л. јд. през. дијал. 177

Р

Рабија, акц. 129
 ради, предл. уп. 22
 радија, фонет. 142
 радио — апарат, правоп. 211
 радио-радила-радили 321
 радник-радница, 294
 радовати — обрадовати 119
 раздјел — раздио, фонет. 93
 расти — израсти 123
 расти — одрасти 124
 расти — рести, фонет. 142
 резолуција, акц. 310
 рекал, фонет. 134
 реке (алб.) < рѣка, пор. 183
 реке^м, фонет. 186
 рекок са^м собу, инстр. дијал. 175
 рек^т, фонет. 186
 реко^а, фонет. 186
 реидгенолог, пор. 212, 213
 реге (алб.) < рѣпа, пор. 182
 ресе^м (слика, фотографија, тур. resim), лекс. 191
 Реченице са елиптичним предикатом 351—373
 Увод 351—353
 Карактеристике 353—355
 Контекстуалне елипсе 355—361
 Ситуационо-контекстуалне елипсе 361—364
 Самосталне елипсе 364
 Прелазни случајеви између самосталних и ситуационо-контекстуалних елипси 370—372
 1
 репи, фонет. 190
 решит (алб.) < рѣшити, пор. 182
 решити, знач. уп. 226
 род'ак, фонет. 174
 родитељ, уп. 304
 роман шапутања = роман од шапутања 29
 ронац или ронилац, твор. уп. 304
 ронити, знач. 120
 ронити — заронити — зароњавати 119, 120
 ронити — уронити 120, 124
 ругало, морф. 87, 92

руметин, лекс. 189
 рунзула и лунзура (ружа), фонет. 189
 рухо, фонет. уп. 335
 руци, фонет. 135
 рш < рж, фонет. 181

С

с(з)+љ/ље < lě > ш(ж) 325
 са, предл. уп. 308
 са великим (почетним) словом, изр. уп. 105
 сајбија (власник, тур. sahib), лекс. 191
 сала^ата, фонет. 188
 сањало, морф. 87, 91
 сахнути — пресахнути 123
 сахнути — усахнути 123
 сачинитељ, цел. уп. 304
 свагда — увек — стално-непрекидно, знач. 256
 свагдје, фонет. 94
 свађало, морф. 87, 92
 сваки пртљаг... / сав пртљаг... / свачији пртљаг, уп. 112, 113
 свако јутро тера овце... —
 — свако утро выгоняет,... итд. 125
 свије, обл. 325
 свирати гудалом, синт. 76
 свирати виолином, синт. 65
 свирати виолину (клавир и сл.), синт. 76
 свирати // дувати, пухати, свежити, диплити и сл. 72
 свирати на виолини: свирати у виолину: свирати виолину 63, 65—67
 свирати на виолину, гусле, виолончело, синт. 68, 69
 свирати+на+гитари (тамбури) 66, 67
 свирати+на+клавиру (оргуљам, гласовиру и др.) 65, 66, 67
 свирати+на+труби (добошу) 67, 70
 свирати на флаути, синт. 76
 свирати (гудети и др.)+по+контрабасу 74
 свирати прстима, синт. 76
 свирати+у+виолину (гусле и др.) 70
 свирати+у+гитару (тамбуру) 70, 71
 свирати+у+клавир 70

свирати (ударати, бити)+у+ тамбуру (жице) 71
 свирати+у+трубу (флауту, фрулу и др.) 65, 69, 70
 свирати // ударати, бити и сл. 71
 свирати (гудети)+уз+гусле (тамбурицу) 74
 свирати флауту (клавир и др.), синг. 75
 свјетли м. свијетли 321
 свјету м. свијету 321
 свои, обл. зам. 176
 свој, знач. уп. 254
 сврбљети: сврбљети, фонет. уп. 305
 се`бла, фонет. 186
 себе, рус. дат. 163
 себе (се), знач. уп. 252—254
 себя, рус. ген. 163
 се`блома, фонет. 189
 северновијетнамски (према северни / Северни Вијетнам), правоп. 211
 севернокорејски (према северна / Северна Кореја), правоп. 211
 се`де`м, фонет. 171
 седемь стотине, фонет. 173
 се`дъ, sed, фонет. 172, 173
 сејати-сијати 328
 секирома, фонет. 189
 секретар-секретарица, р. 294
 селам < тур. selâm, акц. 129
 се`млѐт, фонет. 171
 се`мну, INSTR. дијал. 175
 се`н, фонет. 171
 се`т — се`да, прил. 185
 сетте, фонет. 141
 синове`, фонет. 172
 сирзбијало, морф. знач. 87, 91
 сисало, морф. 87
 ситан, знач. уп. 225
 сита`н, морф. 181
 сјео: сйо, фонет. 93
 сјутра = сутра 324
 скитало, морф. 87
 СКОЈ = Ској, правоп. 110;
 СКОЈ, СКОЈ-а, СКОЈ-у..., пром. 109, 110
 скоро, знач. уп. 225
 сладак, знач. уп. 225
 сликати — насликати 122, 123
 сликати — осликати 122, 123
 сломйк и др., аор. дијал. 179
 слушати — послушати 122
 слушати — саслушати 122
 смију, 1. л. јд. през. дијал. 177

смјел = смио, фонет. 93
 смоквома, фонет. 189
 смрзла, морф. 88
 смрзло, морф. 89
 смрт, морф. 181
 снаси, фонет. 135
 снек, фонет. 185
 со, морф. 181
 соба = одаја (а не: камера) 189
 собу, INSTR. дијал. 175
 сол, фонет. 133
 спавало, морф. 87
 спадало, морф. уп. 88, 90, 92
 спала књига на два слова, изр. уп. 102
 спелеолог, пор. 212
 спи́ла (пећина, шпиља), лекс. 190
 писатель, цсл. уп. 304
 Спичањин, морф. 174
 спорни ијекавизми, терм. 94
 способный ребенок — ребенок необыкновенных способностей 343
 спрдало, морф. 87
 *спрживати 121
 спућ и др., партиц. през. дијал. 180
 сркало, морф. 87
 срма (сребро, тур. sigma), лекс. 191
 стаде (стоји, стане и сл.), синт. 83
 стаде вика (стоји звука, стане јук итд.), синт. 79, 80
 стаде вика: стаде писка, сем. 78
 стаде вика добријех јунака, синт. 78, 83
 стаде вика добријех јунака: стаде писка јадне калуђере 78
 стаде писка јадне калуђере, синт. 78, 81—83
 Стака, дем. од Стаменка 165
 стан: станар, станарица 115
 Стане, вок. м. ном. 165
 старити — остарити 119
 створитељ, уп. 304
 стид га је итд., синт. 83
 с тија`м добрија`м, INSTR. дијал. 177
 Стилске фигуре у светлости језичке анализе 217—235

I

I. Акустичке фигуре 218—221
 II. Семантичке фигуре 219—235

1. Позиционо... функциони-
сање речи 219
2. Синтаксичко функциони-
сање речи 219—220
3. Лексичко... функциони-
сање речи 220

II

— Статична полисемија-плати-
семија 224—227

1. Граматичка полисемија
226, 227
2. Ситуациона полисемија 227

III

Стилистички поступци при
истраживању фигуративно-
сти... 227—233

IV

— Делови сложеница одн. изве-
деница које могу стварати
спецификоване значењске
асоцијације... 234, 235

- стима, уп. 191
стопан, терм. 118
страњ (подрум), лекс. 190
страшило, морф. знач. 84, 87, 89
стреја — стреха 335, 336
strehe (алб.) < стрѣха, пор. 182
стриц и ујак: да'јо, уп. 191
сув и др., фонет. уп. 335
суварија (коњаник, тур. süvaru),
лекс. 191
сумњало, морф. 87
сунђер мозга = сунђераст мозак
30
суперјекавизам, терм. 93, 94
сут (< суд), фонет. уп. 191
сутра: сјутра 324
- Суфикси
- аст 30
  - де, -дје, парт. 94
  - ина 116
  - ја 132
  - јанин 174
  - ло 84—92
  - lus 85
  - тељ 304
  - џн 181
- сух, фонет. уп. 335
сушити — исушити 123

сушити — осушити 123
сц. м. кц: пракци 140
сц, шч > хц, хч > кц > кч 140

T

- т' фонет. 174
тада, знач. уп. 225
такѡ (прилог) — пакѡ 33
талиерекџ, фонет. 173
талиере, фонет. 172
таљезгало, морф. 87
таљизгало, морф. 87
танцало, морф. 87
тањир сунца = тањирасто сунце
30
твои, обл. зам. 176
твојијех, фонет. 93
тврђава шуме = тврђава од шу-
ме 29
те, везн. уп. 178
тебе, рус. дат. 163
тебя, рус. ген. 163
те'да'р, фонет. 188
теза (тетка, тур. teze, teyze),
лекс. 191
темео, темела (< темелъ, темела),
фонет. 186
темница, фонет. 171, 173
те'пут — те'пуда, прил. 185
т'ерат, фонет. 174
тесати — истесати 123
тесати — отесати 123
тестија < тур. testi < перс.
destī, акц. 129
тѣ'шта, фонет. 171
ти: тај 251; ти: такав 251
тиглома (тиглома, тигла'ма),
фонет. 189
тија'ма добрија'ма, дат.-инстр.
лок. мн. 177
тија'(х) обл. зам. 177
тије', обл. зам. 176, 177
тије — тије' < тѣ'џа: новѣ'џа),
фонет. 192
Титова Кореница, правоп. пром.
111
Титов Велес, правоп. пром. 111
Титово Ужице, правоп. пром. 111
тјело м. тијело 321
тобу, инстр. пост. 175
то је давно прошло време, изр.
уп. 107
то је други падеж, изр. уп. 106,
107

тојзи ма^оли јарици, дат. дијал.
175
тонути: утонути: потонути 123
топлификација / термификаци-
ја, терм. уп. 112
трабуњало, морф. 87
тражити, уп. 308
траскало, морф. 87
тргуват — купуват, инф. дијал.
183
требати, уп. 237—243
term (алб.) < трџм, пор. 183
tremulus, лат. прид. 85
трепушало, морф. 87
тресем, аакц. 310
третњат, лекс. 187
три-пуда, прил. 185
тркало, морф. 87
трлат (<трљат), фонет. 186
трњезгало, морф. 87
трпати — натрпати 123
трпати — стрпати 123
трпљење, твор. уп. 305
трпљети: трпјети, фонет. уп. 305
трс, знач. уп. 338
трчало, морф. 87
трчкало, морф. 87
трчкало, морф. 87
трућкало, морф. 87
тужакало, морф. 87
тумарало, морф. 87
Тупан / Видлич / Визитор /
Вардиште 117
тупе^н, морф. 181
туп — неинтелигентан, знач. 221
Турце, ак. мн. 181, 183
турчило, морф. 87
тући — истући 122
тући — потући 122

Т

ћ, фонет. 136; њ-т' 174
ћапрдало, морф. 87
ћаскало, морф. 87
ћаша, фонет. 142
ћерати, фонет. дијал. 322
ћеретало, морф. 87
ћешкек (отучена и кувана пше-
ница, тур. heşkek), лекс. 191
ћовек, фонет. дијал. 142
ћусге^к (ланац на сат, атур.
köstek), лекс. 191

У

у, предл. уп. 73, 175; у+ген. 308
убол, фонет. 132, 133
ударати (лупати, бубњати)+у+
бубањ (добош и др.) 71, 72
ударати (у бубањ: свирати 72
удовлотворити, слсрп. уп. 303,
304
у догађају, акц. 309, 310
удудија (граничар, тур. hudud),
лекс. 191
уз предл. уп. 175, 308
узе и др., аор. 179
узимало, морф. 87
узб: уз'о 332
узму, 1. л. јд. през. дијал. 177
улагање средстава у друштвене
делатности (не: инвестиције
у...) 377
уле, фонет. 186
умеро (уме^{ро} < умрљь), фонет.
173
умный человек — человек
большого ума 343
Ўмру: ўмру, 1. л. јд. през. дијал.
180, 181
у напредак м. одсад или надаље
306
упитник, фиг. уп. знач. 104, 107
у погледу, акц. 310
урнебес од попова, абл. 28
утварало, морф. 87
у томе догађају м. у томе слу-
чају 306
утро, прил. уп. 177
ући: ићи 124
*учињивати 121
учитељ, уп. 304

Ф

физиолог, пор. 212, 213
филан — чек (тај и тај, тур.
filan-falan), лекс. 191
филолог, пор. 212
фишеце, ак. мн. 181
фресе^к (свјежи зрак), лекс. 190
фтизиолог, пор. 212, 213

Х

Х, фонет. 137, 138, 188, 333; х>с
135; х>ш 135
(х)ала, фонет. 133

халал — халала: кал — кала,
фонет. 131
хамал, тур. 131
хамал — хамала: ждрал —
ждрала, фонет. 131
шарем, фонет. 139
хлад, фонет. 139
хлеб — љеб, фонет. 142
хоћу: нећу, синт. 151
храпав, фонет. уп. 333
хрву, фонет. уп. 333
хрђе, фонет. уп. 333
хрже, фонет. уп. 333
хрњага, зач. уп. 338
(х)рпа (од) звона, знач. 29
(х)рпа звона = (х)рпасто звоно
30
(х)рпе звона, функц. 31
хч < хс, фонет. 140
хч — хћ (< шч — шћ) 139

Ц

ц, рус. фонет. 169
Цариград, фонет. 188
Цаца, над. уп. 165
цекине³, фонет. 172
церекало, морф. 87
цијел = цио, фонет. 93
циркус жеља и прохтева =
циркус од жеља и прохтева
29
credulus, лат. прид. 85
Црмичањин, проф. 174
цртач, морф. 91
цртало, морф. 87, 89, 91
цуњало, морф. 87
цупкало, морф. 87

Ч

ч, фонет. 190, ч (.) 174; ч-ц >
ћ-ђ 142, 143
чаврљало, морф. 87
чалабрцало, морф. 87
чангрисало, морф. 87
Чего непонятного естъ?: Има ли
чега неразумљивог? и сл., уп.
ген. 163
Чеда, дем. од Чедомир 165
чежура⁴ч, фонет. 188
человек дела — деловой чело-
век 343
чельад, морф. 181
чепркало, морф. 87

чехоловачко-совјетско прија-
тељство, право. 211
чешаф / ленцун 189
чинити — начинити 120, 121
чинити — учинити 121
чистб — блистб 332, 333
читајући, читавши, фунцк. уп.
346
читалац, твор. уп. 304
читатељ, цсл. уп. 304
читати — очитати 123
читати — прочитати 123
чмавало, морф. 87
човек, знач. фиг. 221
човек којему: човек чему (што +
му) 33
човек моје висине ≠ човек са
мојом висином 345
човек средњег раста ≠ човек са
средњим растом 345
човек с широким лицем ≠ чо-
век широка лица 345
човек широких рамена ≠ чело-
век с широким плечима 343
чуја⁵, фонет. 186
чујем, акц. 310
чују, 1. л. јд. през. дијал. 177

Ц

цангрисало, морф. 87
цеза, фонет. 190
Цемал, тур. 131
цито (< жито), фонет. 190

Ш

ш, фонет. 169, 174; ш (ц) 190
шапгало, морф. 87, 90, 91
швагало, морф. 87
шеврало, морф. 87
шекер / шефер, фонет. 136
шкрабало, морф. знач. 84, 87, 89
шипак = граната, лекс. уп. 339
шљеме м. сљеме 325, 326
шпоркат, лекс. 190
штанза, алб. фонет. 189
штап, фонет. 142
штедети — поштедети 122
штедети — уштедети 122
штене, фонет. 142
што, везн. уп. 32—48, 306;
што: ја, ти 45

„Што грајите...“ м. „Што грајете...“ и др. цит. 375, 376
 шћ (жћ), фонет. 142
 шугава, фонет. 188
 шуњало, морф. 87
 шупла и шупло (<шупља и шупље), фонет. 186
 шушљетало, морф. 87, 88
 шч (шћ), фонет. 140; шч м. кч (оракче, гукче) 140

ь, ъ, э, ѿ, з, ц

ь > а, фонет. 172; ь > е(е^е) 171—173

ѣ, фонет. 93, 94, 143—145; ѣ > е 182; ѣ > ије 143—145; ѣ > је 143—145; ѣ > -је м. -ије 321; ѣі > іо 321

этие, рус. уп. 163

ѿвде, фонет. 94

з, фонет. 187, 189; з < г 189

зана^т и ена^т, фонет. 189

звоно, фонет. 189

зелен, фонет. 189

зора, фонет. 189

зрно, фонет. 189

que, фр. 33

